

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»

**ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ (1204-1318): ΙΣΤΟΡΙΚΗ
ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ**

ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΣΑΛΙΚΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2026

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Συγκέλλου Ευστρατία, Επίκουρη Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (επόπτρια)

Σταυράκος Χρήστος, Καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Γεωργακόπουλος Δημήτριος, Αναπληρωτής Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Εικόνα εξώφυλλου: Η Λιτανεία της Παναγίας Οδηγήτριας, Μονή Βλαχέρνας, Άρτα (λεπτομέρεια)

Περιεχόμενα

Βραχυγραφίες.....	5
Πρόλογος	7
Εισαγωγικά.....	9
i) Συνοπτική ιστορία του κράτους της Ηπείρου.....	9
ii) Επισκόπηση των γραπτών πηγών	13
Κεφάλαιο I. Ο ρόλος και η θέση της γυναίκας στη βυζαντινή και ηπειρώτικη κοινωνία	17
Κεφάλαιο II. Οι γυναίκες των πρώτων ηγεμόνων της Ηπείρου (1204-1249).....	23
Κεφάλαιο III. Η Αγία Θεοδώρα και οι κόρες της (1249-1267).....	38
i) Αρχαιολογικά τεκμήρια.....	44
ii) Οι κόρες της Θεοδώρας.....	50
Κεφάλαιο IV. Ήπειρος και Θεσσαλία: Οι γυναίκες του Ιωάννη Α΄ Δούκα.....	63
i) Οι κόρες και οι διάδοχοι του Ιωάννη Α΄ Δούκα.....	63
Κεφάλαιο V. Οι Παλαιολογίνες και η σχέση τους με την Ήπειρο (1267-1318).....	70
i) Αρχαιολογικά τεκμήρια.....	80
ii) Τα παιδιά της Άννας Παλαιολογίνας και του Νικηφόρου Δούκα	85
iii) Ο Θωμάς Δούκας και η Άννα Παλαιολογίνα: οι τελευταίοι ηγεμόνες του κράτους της Ηπείρου (1296-1318).....	90
Συμπεράσματα.....	93
Βιβλιογραφία.....	98
Χρονολογικός κατάλογος επιγαμιών	117

Γενεαλογικός πίνακας	121
Εικόνες	123
Χάρτης	141

Βραχυγραφίες

<i>ABME</i>	Αρχεῖον Των Βυζαντινῶν Μνημείων Της Ελλάδος
<i>AE</i>	Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς
<i>ASP</i>	Archivio Storico Pugliese
<i>BNJ</i>	Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
<i>Byz.</i>	Byzantion
<i>BF</i>	Byzantinische Forschungen,
<i>BZ</i>	Byzantinische Zeitschrift
<i>ΒΣ</i>	Βυζαντινά Σύμμεικτα
<i>CFHB</i>	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
<i>CSHB</i>	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
<i>DOP</i>	Dumbarton Oaks Papers, Cambridge Mass. 1941 κ.ε.
<i>ΔΧΑΕ</i>	Δελτίον Χριστιανικής Και Αρχαιολογικής Εταιρείας
<i>Δωδώνη</i>	Επιστημονική Επετηρίς Της Φιλοσοφικής Σχολής Του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
<i>ΕΒΒΣ</i>	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Αθήνα, 1924 κ.ε.
<i>ΕΙΕ/ΙΒΕ</i>	Εθνικό Ἰδρυμα Ερευνῶν/Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ερευνῶν
<i>ΕΟ</i>	<i>Échos d'Orient</i>
<i>ΗΧ</i>	Ἡπειρωτικά Χρονικά
<i>JÖB</i>	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
<i>ΚΒΕ</i>	Κέντρο Βυζαντινῶν Ερευνῶν
<i>MGH</i>	Monumenta Germaniae, Ανόβερο-Λειψία, 1826-.

<i>MonPiot</i>	Monuments et mémoires (Fondation Eugène Piot)
<i>NE</i>	Νέος Ελληνομνήμων
<i>PG</i>	Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca, (έκδ) G. P. MIGNE, Παρίσι 1844 κ.ε.
<i>PL</i>	Patrologiae Cursus Completus, Series Latina, (έκδ) G. P. MIGNE, Παρίσι 1865 κ.ε.
<i>PLP</i>	Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, (έκδ.) E. TRAPP, Βιέννη 2001.
<i>REB</i>	Revue des Etudes Byzantines
<i>RIS</i>	Rerum Italicarum Scriptores
<i>RSBN</i>	Rivista di Studi Byzantini e Neoellenici
<i>RSBS</i>	Rivista di Studi Byzantini e Slavi
<i>TIB</i>	Tabula Imperii Byzantini
<i>TM</i>	Travaux et Memoires
<i>VV</i>	Vizantijskij Vremennik
<i>ZPE</i>	Zeitschrift Für Papyrologie Und Epigraphik
<i>ZRVI</i>	Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta

Πρόλογος

Η ολοκλήρωση της παρούσης εργασίας θα ήταν ανέφικτη χωρίς την στήριξη ορισμένων ανθρώπων που συνέβαλαν είτε λίγο είτε πολύ στο ταξίδι των μεταπτυχιακών μου σπουδών. Αρχικά, οφείλω τα μέγιστα στην επόπτρια μου, την καθηγήτριά μου Ευστρατία Συγκέλλου, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε δίνοντας μου το συγκεκριμένο θέμα. Την ευχαριστώ θερμά για όλη τη πνευματική της καθοδήγηση και τις πολύτιμες συμβουλές κατά τη διάρκεια της συγγραφής της διπλωματικής εργασίας αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

Βαθύτατες ευχαριστίες οφείλω και στα υπόλοιπα μέλη της εξεταστικής επιτροπής, στον καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Χρήστο Σταυράκο, που μου έδωσε την ευκαιρία να συμμετέχω σε προγράμματα, αλλά και στη συμβολή του στη ακαδημαϊκή μου πρόοδο, και στον Αναπληρωτή Καθηγητή της Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Δημήτριο Γεωργακόπουλο, για την τιμή που μου έκανε να συμμετέχει στην επιτροπή αυτή.

Παράλληλα θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τη καθηγήτρια Claudia Sode του Universität zu Köln της Γερμανίας για την φιλοξενία μου εκεί στο πανεπιστήμιο μέσω του προγράμματος Erasmus. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους υπ. διδάκτορες του Τμήματος για τις πολύτιμες συζητήσεις και τη συντροφιά τους κατά την παραμονή μου στη Κολωνία.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να δηλώσω ότι η περάτωση του έργου θα ήταν αδύνατη χωρίς τη συντροφιά και των ευχάριστων συζητήσεων με συμφοιτητές και πλέον φίλους μου από τα Γιάννενα, από τους οποίους ο καθένας έβαλε το λιθαράκι του στο ταξίδι μου αυτό. Όσοι διαβάσουν την εργασία αυτή, γνωρίζουν καλά πόσο σημαντική ήταν η βοήθεια τους όλα αυτά τα χρόνια και τους ευχαριστώ αμέτρητα για τις στιγμές που το είχα πραγματική ανάγκη.

Φυσικά, ευχαριστίες οφείλονται στους φίλους από την πόλη μου, την Κατερίνη, που με στήριξαν και ήταν δίπλα μου όλα αυτά τα χρόνια. Κλείνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια μου, τους γονείς μου, Δέσποινα και Δημοσθένη, και τον

αδερφό μου Γιώργο για την αδιάκοπη στήριξη τους σε κάθε μου βήμα και σε κάθε μου απόφαση από την αρχή μέχρι το τέλος των σπουδών μου.

Εισαγωγικά

ι) Συνοπτική ιστορία του κράτους της Ηπείρου

Το κράτος της Ηπείρου «γεννήθηκε» μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους (1204) και αναπτύχθηκε σε συνθήκες ρευστότητας, αμφισβήτησης και αποδόμησης της ενότητας του βυζαντινού κόσμου. Εκτός από το κράτος Ηπείρου, ιδρύθηκαν ακόμα δύο ανεξάρτητα κράτη, η αυτοκρατορία της Νίκαιας στη Μικρά Ασία και η «αυτοκρατορία» της Τραπεζούντας στον Πόντο. Η Ήπειρος και η Νίκαια βρισκόταν σε διαρκή ανταγωνισμό μεταξύ τους έχοντας ως στόχο την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Το λεγόμενο «δεσποτάτο» εκτεινόταν στην επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου και σε ένα μεγάλο μέρος της Νέας Ηπείρου κατά τη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα¹.

Ιδρυτής του κράτους της Ηπείρου ήταν ο Μιχαήλ Α΄ Άγγελος Δούκας Κομνηνός (1204-1215)². Ήταν ο νόθος γιος του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Άγγελου Κομνηνού³

¹ ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, Ε., «Πολιτική ιστορία», 341.

² ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, *Βίος της οσίας Θεοδώρας υπό Ιώβ*, (έκδ.) ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, Α., Ελληνομνήμων, φύλλο Α΄ (1843), 48: «Μιχαήλ ὁ νόθος τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σεβαστοκράτορος, οὗτινος πατήρ ἦτο Κωνσταντῖνος ὁ ἀδελφὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου». Βλ. ΒΑΡΖΟΣ, Κ. *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, 669-689. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 91-92. Η καταγωγή του Μιχαήλ τόσο από τον οίκο των Δουκών, όσο και από τους οίκους των Αγγέλων και των Κομνηνών έχει διχάσει τη σύγχρονη έρευνα. Ο Μιχαήλ ουδέποτε έκανε επισήμως χρήση του οικογενειακού ονόματος «Άγγελος». Υπογράφει σε επίσημα έγγραφα ως «Μιχαήλ ο Δούκας» από την εποχή που ήταν διοικητής του θέματος Μυλάσσης. Στις πηγές του κράτους της Ηπείρου αναφέρεται ως «Κομνηνός». Ο STIERNON σημειώνει ότι οι ιστορικοί της Νίκαιας χρησιμοποιούν κατά κύριο λόγο το επώνυμο «Άγγελος». Ο Ακροπολίτης, παρόλο που ονόμαζε τον αδελφό του Μιχαήλ, Θεόδωρο «Κομνηνό», μετά την ήττα στη Κλοκοτνίτσα, αλλάζει την αναφορά του επωνύμου του σε «Άγγελος». Τα μέλη της οικογενείας του ήταν κι εκείνα επισήμως γνωστά ως «Δούκες» ή «Κομνηνοί Δούκες». Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, *Georgii Acropolitae, Opera*, Γ', (έκδ.) Α. HEISENBERG, Λειψία, 1903 (επανέκδ. Ρ. WIRTH, Στουτγάρδη, 1978), 25-26. Στο εξής: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ. STIERNON, L., «Les Origines», 117-120. Για την όλη συζήτηση βλ. και ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Γ.Κ.Α., *Υστεροβυζαντινή και πρώιμη οθωμανική Θεσσαλία*, 17-36.

³ Για τον πατέρα του Μιχαήλ βλ. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική Διήγησις*, (έκδ.) VAN DIETEN, Nicetae Choniatae Historia (CFHB, XI/I 1-2) Berolini et Novi Eboraci, 1975, 343, 429-430. Στο εξής: ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΚΟΥΤΑΡΙΩΤΗΣ, *Ανωνύμου Σύνοψις Χρονική*, (έκδ.) Κ. ΣΑΘΑΣ, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, τομ. VII (1894): 1-556, 403-415. Στο εξής: ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΚΟΥΤΑΡΙΩΤΗΣ. ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, *Βίος της οσίας Θεοδώρας υπό Ιώβ*, 48. Βλ. ΒΑΡΖΟΣ, Κ. *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, Β΄, 641. POLEMIS, D.I., *The Doukai*, 87-88, υποσ. 12.

και πιθανότατα της Ζωής Δούκαινας⁴. Παρόλο που ο Μιχαήλ ήταν συγγενής με την οικογένεια των Αγγέλων, δεν έκανε χρήση του οικογενειακού επώνυμου των Αγγέλων, παρά μόνο εκείνου των Κομνηνοδουκών. Ο Μιχαήλ κατευθύνθηκε στην Ήπειρο προκειμένου να ανταποκριθεί στην έκκληση του Συναχερείμ για βοήθεια⁵ και αμέσως μετά την δολοφονία του τελευταίου, ανέλαβε την εξουσία. Επιδίωξε την νομιμοποίηση μέσω ενός γάμου, ο οποίος θα αναλυθεί παρακάτω, ιδρύοντας έτσι μια ανεξάρτητη ηγεμονία. Στράφηκε εναντίον των Λατίνων και της «αυτοκρατορίας» της Θεσσαλονίκης, διευρύνοντας τα όρια της επικράτειάς του. Μετά την απροσδόκητη δολοφονία του, ανέλαβε τη διοίκηση ο ετεροθαλής αδελφός του⁶.

Ο Θεόδωρος Α΄ Άγγελος Κομνηνός Δούκας (1215-1230)⁷ δεν αρκέστηκε μόνο να είναι ο ηγεμόνας μιας βυζαντινής επαρχίας στη βόρεια Ελλάδα αλλά φιλοδοξούσε να χρησιμοποιήσει την Ήπειρο ως βάση για την ανακατάληψη της Θεσσαλονίκης και ύστερα της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους. Διεύρυνε τα σύνορα κατά το διπλάσιο, όπως και την επιρροή του κράτους του, χάρη στις ηγετικές στρατιωτικές του ικανότητες. Συνέχισε την επιθετική πολιτική του αδελφού του εναντίον των Λατίνων και Βουλγάρων. Ο Θεόδωρος διεκήρυξε την εκκλησιαστική αλλά και πολιτική ανεξαρτησία του κράτους και η κορύφωση ήρθε με την κατάληψη της Θεσσαλονίκης το 1224, οπότε στέφθηκε αυτοκράτορας (1224-1230). Ο ηγεμόνας της Ηπείρου αξιοποίησε έντονα το εργαλείο της διπλωματίας, με σκοπό να διατηρήσει τις κτήσεις του στη Μακεδονία. Μέσω των διπλωματικών γάμων, κατάφερε να ενισχύσει τις σχέσεις με τους γείτονές του. Στο μεταξύ, ο Θεόδωρος ήρθε σε συνεννόηση με τα αδέρφια του, Ιωάννη και Μανουήλ για τον διαμελισμό της «αυτοκρατορίας» της Θεσσαλονίκης. Όμως ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης, αυτοκράτορας της Νίκαιας κατέλαβε τελικά την Θεσσαλονίκη, κρατώντας όμηρο τον Θεόδωρο και τον Ιωάννη Δούκα. Το

---

⁴ ΒΑΡΖΟΣ, Κ. *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, Β΄, 641-643. Η Ζωή Δούκαινα πήρε τον τίτλο της σεβαστοκράτειρας από τον σύζυγό της σεβαστοκράτορα Ιωάννη, μετά την άνοδο στο θρόνο του εξ αγχιστείας ανιψιού της Ισαάκιου Β΄ Αγγέλου.

⁵ GEOFFROI DE VILLEHARDOUIN, *Conquête de Constantinople*, 301. ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, *Βίος Οσίας Θεοδώρας*, έκδ. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 43. Εκείνη την περίοδο ο Μιχαήλ βρισκόταν στο στρατόπεδο του Βονιφάτιου Μομφερατικού, από όπου ξεκίνησε προς την Ήπειρο. Ο Συναχερείμ ήταν συγγενής του Μιχαήλ και διετέλεσε διοικητής του θέματος Νικοπόλεως, βλ. ΤΙΒ III, 210-211.

⁶ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 25-26. Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 56 κ.ε. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 26 κ.ε. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, Ε., «Πολιτική ιστορία», 325-345.

⁷ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 25-26. ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, έκδ. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 905-906. Βλ. POLEMIS, D.I., *The Doukai*, 89-90. ΒΑΡΖΟΣ, Κ. *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, Β΄, 548-637.

κρατικό μόρφωμα της Θεσσαλονίκης ήταν εύθραυστο και το 1246 ενσωματώθηκε στην αυτοκρατορία της Νίκαιας⁸.

Η επάνοδος του Μιχαήλ Β΄ στην Ήπειρο έλαβε χώρα το έτος 1230, κατά το οποίο ανέλαβε τη διακυβέρνηση του κράτους σε συνεννόηση με τον θείο του Μανουήλ. Ο Μιχαήλ Β΄ Δούκας Κομνηνός⁹ (1230-1267) διαδέχθηκε τον Θεόδωρο Δούκα μετά την ήττα του τελευταίου στη μάχη της Κλοκοτινίτσας. Η ήττα αυτή είχε ως αποτέλεσμα την παύση των επεκτατικών βλέψεων και τη συρρίκνωση των γεωγραφικών ορίων του κράτους της Ηπείρου, αφού επέφερε τη διάλυση της «αυτοκρατορίας» της Θεσσαλονίκης. Ο Μιχαήλ ήταν ηγεμόνας μιας έκτασης το ίδιο μεγάλης όσο σχεδόν και η αυτοκρατορία της Νίκαιας (από την Ναύπακτο μέχρι την Αχρίδα και το Δυρράχιο και από την Κέρκυρα μέχρι τα Σέρβια και τον Πλαταμώννα) ενώ για πρώτη φορά το κράτος της Ηπείρου είχε κοινά σύνορα με την «αυτοκρατορία» αυτή¹⁰. Με την κατάλυση της «αυτοκρατορίας» της Θεσσαλονίκης, η αυτόνομη διακυβέρνηση του Μιχαήλ Β΄ στην Ήπειρο μετατρέποταν αυτομάτως και τυπικά σε ανεξάρτητη ηγεμονία. Κατά τη διάρκεια της ηγεμονίας του, οι συμμαχίες που προέκυψαν με τις επιγαμίες που συνήφθησαν έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στις σχέσεις του κράτους της Ηπείρου με την Νίκαια. Η ειρήνη μεταξύ τους επρόκειτο να ισχυροποιηθεί με τον γάμο της εγγονής του αυτοκράτορα και τον διάδοχο του Μιχαήλ, Νικηφόρο. Ωστόσο, τα πράγματα εξελίχθηκαν διαφορετικά¹¹.

Η μάχη της Πελαγονίας (1259) έκρινε το μέλλον της Ηπείρου, καθώς οι συμμαχίες του Μιχαήλ Β΄ διαλύθηκαν προτού καν ξεκινήσουν. Το κράτος της Ηπείρου καταλήφθηκε από τις δυνάμεις της Νίκαιας και ο Μιχαήλ Β΄ μαζί με τον γιο του εγκατέλειψαν την Άρτα. Ωστόσο η μάχη της Πελαγονίας άνοιξε τον δρόμο για την

---

⁸ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 25-26. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *Epirotica Saeculi XIII*, έκδ. V.G. VASILIEVSKY, αρ.2, 242-244, αρ.3, 244- 246, αρ.17, 276. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *Jean Apokaukos, lettres et autres documents*, έκδ. PETRIDES, αρ.21, 23. Βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 45 κ.ε. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 182 κ.ε. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α. *Νίκαια και Ήπειρος*, 63 κ.ε. BREDEKAMP, F. *The Byzantine Empire of Thessaloniki*, 66 κ.ε. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, Ε., «Πολιτική ιστορία», 345-349.

⁹ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 88, 132, 142. Ο Ακροπολίτης αναφέρει τον Μιχαήλ ως *δεσπότη*. Ωστόσο δεν υπάρχει αναφορά για το αν και πότε του αποδόθηκε ο τίτλος. Για προσωπογραφικά στοιχεία βλ. PLP, 220. POLEMIS, D.I., *The Doukai*, 93-94. ΒΑΡΖΟΣ, Κ. *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, 689, υποσ.74 και 76.

¹⁰ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 84. Βλ. NICOL D., *The Despotate of Epiros*, 34.

¹¹ NICOL D., *The Despotate of Epiros*, 128-214. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, Ε., «Πολιτική ιστορία», 349-352. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 182 κ.ε.

ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Νικαείς, η οποία έγινε το 1261 από τον Αλέξιο Στρατηγόπουλο. Το γεγονός αυτό άλλαξε το πολιτικό σκηνικό, ενώ ο Μιχαήλ βρήκε την ευκαιρία να ανασυντάξει τις δυνάμεις του και να αποκαταστήσει την εξουσία του το έτος 1262. Το κλίμα ανάμεσα στις δύο δυνάμεις, του Βυζαντίου και της Ηπείρου άλλαξε και επιβεβαιώθηκε με μια επιγαμία ανάμεσα στον Νικηφόρο και την ανιψιά του αυτοκράτορα, Μιχαήλ Παλαιολόγου. Με τον θάνατο του Μιχαήλ Β' (1267/8), το κράτος μοιράστηκε στους δύο γιους του. Ο γιος του, Νικηφόρος Δούκας ανέλαβε την Ήπειρο με πρωτεύουσα την Άρτα και ο Ιωάννης Δούκας την Θεσσαλία με πρωτεύουσα τις Νέες Πάτρεις¹².

Το κράτος της Ηπείρου διατηρούσε ακόμα τον έλεγχο σε μια μεγάλη εδαφική επικράτεια. Ο Νικηφόρος Κομνηνός Δούκας (1267-1296)¹³ άλλαξε στάση απέναντι στο Βυζάντιο, λόγω της εκκλησιαστικής πολιτικής του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου. Οι σχέσεις τους διακόπηκαν λόγω της συνόδου της Λυών (1274), η οποία έδωσε την ευκαιρία στον δεσπότη Νικηφόρο να εμφανιστεί ως προστάτης της Ορθοδοξίας. Η αποκήρυξη της ένωσης της Λυών (1283) όξυνε την αντιπαράθεση, όπως και η ανδεγαυική συμμαχία της Ηπείρου και η σύναψη συνοικεσίου ανάμεσα στους δύο οίκους, των Κομνηνοδουκών και των Ανδεγαυών¹⁴.

Ανάμεσα στα έτη 1296 και 1298 ο Νικηφόρος απεβίωσε, με την Άννα να αναλαμβάνει την επιτροπεία του ανήλικου γιου και διαδόχου τους, Θωμά Δούκα (1296-1318)¹⁵. Η Άννα Καντακουζηνή Παλαιολογίνα διατήρησε τις σχέσεις του συζύγου της, ωστόσο η ειρήνη διαταράχθηκε από τους Θεσσαλούς ηγεμόνες, οι οποίοι

---

¹² ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 84, 154 κ.ε. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Georges Pachymérés Relations Historiques*, (έκδ.) Α., FAILLER, [C.F.H.B. Series Parisiensis XXIV/1-2, Παρίσι, Les Belles Lettres] 1984, 1999, 2000, I: Livres I-VI 3-325, II: Livres VII-XIII 329-667, εδώ, I, 314-317/398-399. Στο εξής: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκής Ιστορίας λόγοι*, (έκδ.) L. SCHOPEN, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, I-II, [C.S.H.B.] Βόννη, 1829-1830, (έκδ.) I. BEKKER, *Nicephori Gregorae Historiae Byzantinae libri postremi*, III, [C.S.H.B.], Βόννη, 1855, 62-65. Στο εξής: ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ. Βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 21 κ.ε. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 211 κ.ε. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, Ε., «Πολιτική ιστορία», 352-353.

¹³ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, II, 224-228, «ὁ ἐν δύσει δεσπότης ὁ ἐξ Ἀγγέλων Νικηφόρος». Βλ. PLP, 91042 (220). POLEMIS, D.I., *The Doukai*, 94-95.

¹⁴ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 21 κ.ε. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 269 κ.ε. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, Ε., «Πολιτική ιστορία», 352- 356. Ο Νικηφόρος Δούκας προχώρησε σε συμμαχία το 1279 με τον Κάρολο Ανδεγαυό, με σκοπό να συγκροτήσουν μαζί έναν αντιβυζαντινό συνασπισμό. Ο Νικηφόρος είχε αντιτεθεί στον Βυζαντινό αυτοκράτορα αφού, εκτός από την επεκτατική πολιτική που άσκησε σε βάρος του δεσπότη, είχε κάνει γαμβρό του τον νεότερο αδελφό του, Δημήτριο-Μιχαήλ, προβάλλοντάς τον ως διεκδικητή της εξουσίας στην Ήπειρο μέσα από το αξίωμα του δεσπότη.

¹⁵ PLP, 197. POLEMIS, D.I., *The Doukai*, 98.

άσκησαν επιθετική πολιτική εναντίον του κράτους της Ηπείρου. Οι σχέσεις των Ανδεγαυών με την Ήπειρο άρχισαν να μεταβάλλονται με αποτέλεσμα μετά από δύο στρατιωτικές επιχειρήσεις, να συρρικνωθεί η ανδεγαυϊκή παρουσία στην Ήπειρο. Ο Θωμάς ως ηγεμόνας κατάφερε τελικά να διευρύνει την επικράτειά του, καθιστώντας την ανεξάρτητη. Με τον θάνατό του όμως επήλθε το τέλος στην περίοδο διακυβέρνησης του κράτους της Ηπείρου από την ελληνοβυζαντινής προέλευσης δυναστεία των Κομνηνοδουκών. Μετά την κατάρρευση των Κομνηνοδουκών, στο δεσποτικό θρόνο ανήλθε η οικογένεια Ορσίνι¹⁶.

ii) Επισκόπηση των γραπτών πηγών

Η έρευνα για το κράτος της Ηπείρου παρουσιάζει αρκετά προβλήματα λόγω του περιορισμένου αριθμού αφηγηματικών πηγών. Τα σημαντικότερα ιστοριογραφικά κείμενα που πραγματεύονται τα γεγονότα των πρώτων δεκαετιών του 13^{ου} αιώνα είναι τα έργα των ιστοριογράφων της Νίκαιας, Νικήτα Χωνιάτη και Γεώργιου Ακροπολίτη. Ακολουθούν οι συγγραφείς, ο Γεώργιος Παχυμέρης, ο Νικηφόρος Γρηγοράς και ο Θεόδωρος Σκουταριώτης¹⁷. Πιο συγκεκριμένα, οι εν λόγω ιστορικοί παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες αναφορικά με συνοικέσια και συμμαχίες που συνήφθησαν με την οικογένεια των Παλαιολόγων και των Λασκαριδών, ενώ ταυτόχρονα φωτίζουν γεγονότα που δεν καταγράφονται σε άλλες πηγές. Επίσης χρήσιμες είναι οι πληροφορίες που αντλούμε από τον ιστορικό Παχυμέρη, για την οικογένεια των Δουκάδων της Θεσσαλίας κατά το β' μισό του 13^{ου} αιώνα. Όμως τα έργα αυτά είναι

---

¹⁶ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, II, 494-495. Βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 93 κ.ε. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 331 κ.ε. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, Ε., «Πολιτική ιστορία», 356-359. NICOL D., «Η Ήπειρος ως ανεξάρτητη ηγεμονία», 206-207.

¹⁷ Για τον Νικήτα Χωνιάτη βλ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, Α. *Βυζαντινοί Ιστορικοί*, Γ', 699-728. Για τον Γεώργιο Ακροπολίτη, Ο ΙΔΙΟΣ, *Βυζαντινοί Ιστορικοί*, Δ', 32-45. Για τον Γεώργιο Παχυμέρη και Νικηφόρο Γρηγορά, βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, *Βυζαντινοί Ιστορικοί*, Δ', 137-166. Για τον Θεόδωρο Σκουταριώτη, βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, *Βυζαντινοί Ιστορικοί*, Δ', 430-437.

εχθρικά απέναντι στους ηγεμόνες της Ηπείρου και γι' αυτό τον λόγο πρέπει να αντιμετωπίζονται με προσοχή¹⁸.

Ιδιαίτερη σημασία έχουν τα έγγραφα του μητροπολίτη Ιωάννη Απόκαυκου¹⁹ και του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Δημήτριου Χωματηνού²⁰. Οι αποφάσεις του Χωματηνού ως προέδρου του εκκλησιαστικού δικαστηρίου Αχρίδας, ιδιαίτερα σε θέματα οικογενειακού δικαίου (υποθέσεις γάμου, διαζυγίου, προίκας και κληρονομιών), αποτελούν βασική πηγή για τη μελέτη των οικογενειακών σχέσεων στην Ήπειρο στις αρχές του 13^{ου} αιώνα²¹. Οι δραστηριότητες των δύο ιεραρχών συνδέονται άμεσα με την ζωή του κράτους της Ηπείρου. Πιο συγκεκριμένα, τα συνοδικά γράμματα του Απόκαυκου φανερώνουν την ευαισθητοποίησή του σχετικά με τον ρόλο και τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία²². Ο ίδιος υποστήριξε την ισότητα των δύο φύλων, τόσο στην δημόσια όσο και στην ιδιωτική ζωή, άποψη που ξεχωρίζει σε σύγκριση με τους υπόλοιπους συγγραφείς της εποχής²³. Ο Ιωάννης Απόκαυκος έχει θεωρηθεί πρωτοποριακός ανθρωπιστής χάρη στην ευρύτητα των ενδιαφερόντων, την πρακτική σκέψη και τον κοινωνικό του ρεαλισμό²⁴. Στη περίπτωση μας, αντλούμε σημαντικές πληροφορίες για την οικογένεια του Θεόδωρου Δούκα λόγω των κοντινών και οικογενειακών τους σχέσεων.

---

¹⁸ ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 45-48. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ο θεσμός της οικογένειας*, 1-6.

¹⁹ Για το έργο του Ιωάννη Απόκαυκου, πρέπει να τονιστεί ότι λείπει μια σύγχρονη κριτική έκδοση. Το σύνολο της επιστολογραφίας του βρίσκεται σε παλαιές δημοσιεύσεις, βλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *Epirotica Saeculi XIII*, (έκδ.) V.G. VASILIEVSKY, V.Vr. III (1896): 233-299. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, «Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits», (έκδ.) Petridès, *Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v Konstantinopole*, 14 (1909): 69-100. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Α. - ΤΡΕΥ Κ. *Noctes Petropolitanae: сборникъ византийскихъ текстовъ XII-XIII*, Πίτερσμπουργκ, 1913. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Α (έκδ.), «Συνοδικά γράμματα Ιωάννου του Απόκαυκου», *Βυζαντίς*, I (1909): 3-30. ΛΙΑΡΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Α., «Εκκλησιαστικοί θεσμοί και νομική φιλολογία στο «Δεσποτάτο» της Ήπείρου», *Βυζαντιακά*, 35 (2018-2019): 131-170.

²⁰ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΩΜΑΤΗΝΟΣ, *Demetrii Chomateni Ponemata diaphora*, (έκδ.) G. PRINZING, (C.F.H.B. 38), Βερολίνο, 2002. Βλ. ΛΙΑΡΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Α., «Εκκλησιαστικοί θεσμοί», 131-170.

²¹ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Κ., *Ιωάννης Απόκαυκος*, 39-41, 62-64.

²² Αυτό φαίνεται να συμβαίνει επειδή είχε αποκτήσει φιλικές σχέσεις με δυναμικές και ευσεβείς γυναίκες της Ηπείρου και της Κωνσταντινούπολης. Εκτός από την Μαρία Δούκαινα Πετραλείφα, είχε αναπτύξει σχέσεις με την Θεοδώρα Μαυροδούκαινα. Βλ. ADASHINSKAYA, Α. «Equally worthy of divine providence», 162, υποσ. 15.

²³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Α. «Συνοδικά γράμματα», 14-15. Πρβλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ο θεσμός της οικογένειας*, 116-117.

²⁴ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Κ., *Ιωάννης Απόκαυκος*, 114-117.

Για την περίοδο διακυβέρνησης του Μιχαήλ Β΄ Δούκα και της Θεοδώρας Πετραλείφα, οι διαθέσιμες πηγές είναι μόνο δύο: ο βίος της Αγίας Θεοδώρας, συζύγου του δεσπότη Μιχαήλ Β΄, που συνέγραψε ο μοναχός Ιώβ Μελίας ο Ιασίτης²⁵. Πρόκειται για ένα αγιολογικό κείμενο, που αν και έχει ιστορικές ανακρίβειες, αποτελεί μια πηγή που συνδέεται στενά με τα γεγονότα του 13^{ου} αιώνα. Ο Βρανούσης απέδειξε ότι ο μοναχός Ιώβ, δεν έζησε τον 17^ο αιώνα, όπως είχε ισχυριστεί ο Α. Μουστοξύδης, αλλά κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα²⁶. Μια ακόμη πηγή είναι το Χρονικό του Γαλαξειδίου²⁷, το οποίο συνέγραψε ο μοναχός Ευθύμιος Πενταγιώτης το 1703, βασιζόμενος σε παλαιότερα έγγραφα. Παρότι είναι μεταγενέστερο, συμπληρώνει λεπτομέρειες για την ζωή της Θεοδώρας, για την φυγή και την επάνοδό της στην Άρτα.

Υπάρχουν ακόμη τα έργα των δυτικών ιστορικών και χρονογράφων, όπως αυτά των Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου, του Henri de Valenciennes και του Μαρίνο Σανούδο Τορσέλλο, από τα οποία αντλούμε στοιχεία για την ιστορία του κράτους της Ηπείρου και για τις γυναικείες προσωπικότητές του²⁸. Συγκεκριμένα, το έργο του Βιλλεαρδουίνου παρέχει πληροφορίες για τις συζύγους του Μιχαήλ Α΄, συμπληρώνοντας τον Ιώβ Μελία, βοηθώντας με αυτόν τον τρόπο στην ανάδειξή τους. Ακριβώς για την ίδια περίοδο έχουμε και τον Henri de Valenciennes, που συμπληρώνει τους δύο προηγούμενους, οπότε χρησιμοποιούμε το έργο του για να έχουμε όσον τον δυνατόν καλύτερη εικόνα των γεγονότων. Τέλος, το κείμενο του Μαρίνο Σανούδο

---

²⁵ Για το έργο Ιώβ Μελία δεν υπάρχει μια κριτική έκδοση, παρά μόνο παλιές δημοσιεύσεις, χωρίς κριτικά σχόλια, βλ. ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, *Βίος Οσίας Θεοδώρας* (Job Monachus, Vita Sanctae Theodorae Reginae), (έκδ.) MIGNE, PG,127, στήλες 903-908. *Βίος της οσίας Θεοδώρας υπό Ιώβ*, (έκδ.) ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, Α., Ελληνομνήμων, φύλλο Α΄ (1843). *Nouvelles Recherches historiques sur la principauté française de la Morée et ses hautes baronnies à la suite de la 4me Croisade*, (έκδ.) BUCHON J.A, I-II, Παρίσι, 1843. Για τον Ιώβ Μελία βλ. PLP, 7959. Πρβλ. TALBOT, A. M. (έκδ.), *Holy women of Byzantium: ten saints' lives in English translation*. Vol. 1, Ουάσινγκτον, 1996, 323-333. Βλ. και κατώτερω σημ.66.

²⁶ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, *Βίος της οσίας Θεοδώρας υπό Ιώβ*, (έκδ.) ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 41. Βλ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, Λ. *Χρονικά*, 53.

²⁷ ΧΡΟΝΙΚΟ ΓΑΛΑΞΕΙΔΙΟΥ, (έκδ.) Κ. ΣΑΘΑΣ, Αθήνα 1895, 198-200.

²⁸ Για τους δυτικούς ιστορικούς και χρονογράφους βλ. GEOFFROI DE VILLEHARDOUIN, *Conquête de Constantinople*, II, (έκδ.) E. FARAL, Παρίσι, Belles Lettres, 1961. HENRI DE VALENCIENNES, *Histoire de l'empereur Henri de Constantinople*, (έκδ.) J. A. BUCHON, Recherches et Matériaux pour servir à une histoire de la domination française dans les provinces démembrées de l'Empire grec, 2 vol. en un tome, Παρίσι, A. Desrez, 1840, II, 171-213, (έκδ.) J. LONGNON, Παρίσι, Geuthner, 1948 (Documents 588 relatifs à l'histoire des Croisades, publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, II). ALBRICUS TRIUM FONTIUM, *Chronica Monachi Albrici Trium Fontium*, (έκδ.) P. SCHEFFER-BOICORST, M.G.H. SS. 23: 631-950. ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΝΟΥΔΟΣ ΤΟΡΣΕΛΛΟ, *Ιστορία της Ρωμανίας*, Εισαγωγή, Έκδοση-Μετάφραση, Σχόλια: Ε. Η. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα, 2000. PHILIPPE MOUSKES, *Chronique Rimée*, (έκδ.) REIFFENBERG, Collection de chroniques, 2 vol., Βρυξέλλες, Hayez, 1836-1838.

παρέχει πληροφορίες για τους γάμους των θυγατέρων του Μιχαήλ Β΄, Έλενας και Άννας Δούκαινας, καθώς επίσης και για το συνοικέσιο της κόρης του Ιωάννη της Θεσσαλίας με το δουκάτο των Αθηνών. Επισημαίνουμε όμως ότι και αυτά διάκεινται εχθρικά απέναντι στο κράτος της Ηπείρου.

Επιπλέον, υπάρχει μια ανώνυμη αφήγηση γραμμένη στη διάλεκτο της Απουλίας από έναν πολίτη της Τράνης, ο οποίος έζησε τον 13^ο αιώνα. Παρόλο που έχουν χαθεί τώρα τα αποσπάσματα, εκδόθηκαν τότε από τον Forges-Davanzati, προσφέροντας πρόσθετες πληροφορίες²⁹. Επίσης, αρκετά έγγραφα σχετικά με τους ηγεμόνες της Ηπείρου και της Θεσσαλίας συναντάμε στην συλλογή των Miklosich & Müller αλλά και των Perrat-Longnon. Αυτές οι συλλογές εγγράφων βοηθούν στην συμπλήρωση και την επιβεβαίωση γεγονότων, όπως οι επιγαμίες με τις δυτικές οικογένειες³⁰.

Ένα σημαντικό χρονικό της εποχής αποτελεί το Χρονικό του Μορέως, μια έμμετρη σύνθεση που χρονολογείται στις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Το έργο αυτό διασώζεται πέρα από την ελληνική απόδοση³¹, σε τρεις ακόμα παραλλαγές: τη γαλλική, την ιταλική και την αραγονική. Το Χρονικό περιλαμβάνει ορισμένες πληροφορίες που δεν απαντούν στις βυζαντινές πηγές, καθιστώντας το σημαντικό για τη μελέτη μας παρά τις όποιες ανακρίβειες, παραποιήσεις γεγονότων και σύγχυση ονομάτων. Συγκεκριμένα, πληροφορούμαστε για όλες τις επιγαμίες με τις δυτικές οικογένειες των Ορσίνι, των οίκων του Τάραντα αλλά και των Βιλεαρδουίνων. Επίσης, χρησιμοποιούμε το Χρονικό για την ιστορία της Θεσσαλίας, ειδικά για την περίοδο της Έλενας Δούκαινας και του Γκύ Β΄, επίτροπου του Ιωάννη Β΄ της Θεσσαλίας. Τέλος, η αφήγησή του είναι χρήσιμη για μερικές λεπτομέρειες κατά την περίοδο του Νικηφόρου Δούκα και της Άννας Παλαιολογίνας, συγκεκριμένα για την επιτροπεία της Άννας στην Ήπειρο, αλλά και για το γάμο της Θάμαρ και τις συγκρούσεις της Άννας Παλαιολογίνας με τον δούκα Γκύ Β΄ των Αθηνών³². Παρά τις αδυναμίες του, το Χρονικό του Μορέως αποτελεί μια πολύτιμη πηγή για την κατανόηση της πολιτικοκοινωνικής κατάστασης της εποχής

---

²⁹ ANONYMOUS TRANENSIS, (έκδ.) FORGES-DAVANZATI, *Dissertazione sulla seconda Moglie di Re Manfredi e su' loro figliuolo i di Domenico Forges Davanzati patrizio tranese e prevosto della regal chiesa di Canosa*, Νάπολη, 1791.

³⁰ MIKLOSICH, F. & MÜLLER, J. *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τόμοι 6, Βιέννη, 1860-1890. PERRAT C. – LOGNON, J., *Actes relatifs à la principauté de Morée (1289-1300)*, Παρίσι, 1967.

³¹ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, (έκδ.) Π.ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, Αθήνα, 1940.

³² ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Livre de la conquête de la princée de l'Amorée. Chronique de Morée (1204-1305)*, (έκδ.) J. LONGNON, Παρίσι, 1911. ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Libro de los Fechos et conquistas del principado*

Κεφάλαιο Ι. Ο ρόλος και η θέση της γυναίκας στη βυζαντινή και ηπειρώτικη κοινωνία

Η μελέτη της βυζαντινής γυναίκας αποτέλεσε αίτημα της ιστορικής επιστήμης από το 1980 και ύστερα. Η γυναίκα διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στο οικογενειακό ή ευρύτερα στο κοινωνικό, οικονομικό ακόμα και πολιτικό περιβάλλον του Βυζαντίου. Ωστόσο, η θέση της δεν έμεινε σταθερή, λόγω των ποικίλων μετασχηματισμών που γνώρισε η βυζαντινή κοινωνία. Η φύση των πηγών που αναφέρονται στις γυναίκες είναι κατά βάση ανδροκρατούμενη, με σπάνιες εξαιρέσεις κειμένων που γράφτηκαν από γυναίκες. Οι δημοσιεύσεις παραμένουν ακόμα ελάχιστες. Δεν είναι τυχαίο ότι γυναίκες βυζαντινολόγοι ήταν οι πρώτες, που προσπάθησαν με ευαισθησία και επιστημονικά κριτήρια να προσεγγίσουν το θέμα αυτό. Αυτές ήταν η Νικολάου³³, η Χρήστου³⁴ και η Λαΐου³⁵, οι οποίες έχουν αφιερώσει μέρος του έργου τους στον ρόλο της γυναίκας στην κοινωνία. Η Κιουσοπούλου³⁶ ασχολήθηκε ειδικά με το ζήτημα της οικογένειας στην Ήπειρο. Ένα άρθρο, που δημοσιεύτηκε από την Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη³⁷, βασίζεται στις πηγές του Δημήτριου Χωματηνού³⁸ και του Ιωάννη Απόκαυκου³⁹. Σε όλα αυτά τα έργα αναλύεται η βυζαντινή γυναίκα μέσα από διαφορετικές οπτικές και προσεγγίσεις.

Πάντως μπορούμε να σκιαγραφήσουμε τον ρόλο της στη βυζαντινή κοινωνία σε βασικούς τομείς, όπως η οικογένεια και η οικονομία⁴⁰. Ο πρωταρχικός ρόλος της

---

de la Morea, red. Fr. Juan fernandez de Heredia, (έκδ.) A. MOREL-FATIO, Societe de l'Orient Latin, Γένοβα, 1885. Βλ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, Α. Βυζαντινοί Ιστορικοί, Δ', 461-471.

³³ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΑΙΚ., *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή: κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα*, Αθήνα, 2008.

³⁴ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΑΙΚ. & ΧΡΗΣΤΟΥ, Ε., «Οι αντιλήψεις των Βυζαντινών για την άσκηση της εξουσίας από γυναίκες (780-1056)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* (1999): 49-67.

³⁵ ΛΑΙΟΥ, Α., «Observations on the Life, and Ideology of Byzantine Women», *BF*, 9 (1985): 84-114.

ΛΑΙΟΥ, Α., «Contribution al'étude d l'institution familiale en Epire au XIIIe siècle», *Fontes Minores*, 6 (1984): 275-323.

³⁶ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α., *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο κατά τον 13^ο αιώνα*, Αθήνα, 1990.

³⁷ ANGELOMATIS-TSOUGKARAKIS, H. N., «Women in the society of the Despotate of Epirus», *JÖB*, 32.2 (1982): 473-480.

³⁸ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΩΜΑΤΗΝΟΣ, *Ponemata diaphora*.

³⁹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *Epirotica Saeculi XIII*, έκδ. V.G. VASILIEVSKY. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *Jean Apokaukos, lettres et autres documents*, έκδ. PETRIDES. BEES, N.A., Unedierte Schriftstücke.

⁴⁰ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΑΙΚ., *Η θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία*, Αθήνα, 2008.

γυναίκας βρισκόταν εντός της οικογένειας, με έμφαση στην τεκνοποιία και στη μητρότητα. Ο γάμος θεωρούταν μέσο αναπαραγωγής του πληθυσμού και προστατευόταν τόσο από την πολιτεία όσο και από την εκκλησία. Η νομική θεώρηση της γυναίκας ήταν εξαιρετικά συντηρητική, αν και υπήρξαν εξελίξεις στο οικογενειακό δίκαιο που αύξησαν τα δικαιώματά της, ιδίως σε θέματα προίκας και κληρονομιάς. Η προίκα αποτελούσε τη βάση του νοικοκυριού και συνοδευόταν από αυστηρές νομικές ρυθμίσεις, που προστάτευαν τα δικαιώματα της γυναίκας και των παιδιών της. Η γυναίκα μπορούσε να κινηθεί νομικά κατά του συζύγου της εάν αυτός κακοδιαχειριζόταν τα προικώα⁴¹.

Ως σύζυγος, η γυναίκα όφειλε να είναι υποτακτική, εργατική και αφοσιωμένη στον άνδρα της, ο οποίος θεωρούταν κεφαλή της οικογένειας. Οι σχέσεις των δύο φύλων, ωστόσο, δεν ήταν μονοδιάστατες: οι πηγές κάνουν λόγο τόσο για συζύγους που αγαπούσαν και στήριζαν τις γυναίκες τους, όσο και για περιπτώσεις φιλονικιών και εξωσυζυγικών σχέσεων. Η χηρεία ήταν μια σημαντική φάση για πολλές γυναίκες, καθώς συχνά τους προσέφερε μεγαλύτερη αυτονομία σε σχέση με τον έγγαμο βίο. Πολλές χήρες αναλάμβαναν τη διαχείριση της περιουσίας τους ή αφιερώνονταν σε φιλανθρωπικές και θρησκευτικές δραστηριότητες. Συχνά, οι γυναίκες ακολουθούσαν τη μοναχική ζωή μετά το θάνατο του άντρα τους ή κάποια άλλη συμφορά⁴².

Από την εποχή του Ιουστινιανού, το θεσμικό πλαίσιο για τις γυναίκες είχε παραμείνει αμετάβλητο, θέτοντάς τις ως ξεχωριστή κατηγορία, χωρίς την αναγνώριση των σωματικών και πνευματικών τους ικανοτήτων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό τους από τη δημόσια ζωή. Ωστόσο με την σταδιακή άνοδο της αριστοκρατίας, άρχισε να εδραιώνεται η συμμετοχή τους σε αυτήν⁴³. Στις δικαστικές αποφάσεις, οι γυναίκες που δεν τηρούσαν τους θεσμικούς κανόνες, χαρακτηρίζονταν ως μάγισσες, καθώς διαφοροποιούνταν από τις υπόλοιπες. Η Κιουσοπούλου αναφέρει το παράδειγμα της Θεοδώρας Πετραλείφα, η οποία υπέμενε την άσχημη συμπεριφορά του Μιχαήλ Β΄ Δούκα. Η ίδια αγαπούσε την οικογένειά της και γι' αυτόν τον λόγο παρέμεινε πιστή, παρά τη μοιχεία του τελευταίου⁴⁴. Πράγματι, η γυναίκα του κράτους της Ηπείρου δε διαφέρει καθόλου από τη γυναίκα του Βυζαντίου, καθώς εμφανίζεται

---

⁴¹ ΛΑΙΟΥ, Α., «Role of Women», 237.

⁴² ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΑΙΚ., *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή*, 173-181.

⁴³ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ο θεσμός της οικογένειας*, 118-119.

⁴⁴ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ο θεσμός της οικογένειας*, 128-129.

ενταγμένη στο πλαίσιο της οικογένειας και του γάμου. Φαίνεται πως διατηρούσε μια διττή υπόσταση: αφενός περιοριζόταν από την πατριαρχική δομή της κοινωνίας, αφετέρου είχε τη δυνατότητα να ασκήσει ουσιαστική επιρροή, κυρίως στο πλαίσιο της οικογένειας και της τοπικής κοινότητας. Η οικογένεια παρέμενε το επίκεντρο της γυναικείας δραστηριότητας⁴⁵. Χάρη στον Ιωάννη Απόκαυκο και στον Δημήτριο Χωματηνό έχουν σωθεί μερικές πληροφορίες για την καθημερινή ζωή της στην κοινωνία της Ηπείρου.

Αναμφίβολα, η Εκκλησία καθόριζε σημαντικά την εικόνα και τον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας, προβάλλοντας ιδανικά αγνότητας, υπακοής και ταπεινότητας. Η μοναστική ζωή αποτελούσε μια εναλλακτική πορεία, η οποία προσέφερε στις γυναίκες έναν τρόπο διαφυγής από τον έγγαμο βίο, αλλά και μια μορφή κοινωνικής ανέλιξης, μέσω της ηγεσίας σε γυναικεία μοναστήρια. Οι γυναίκες μοναχές συμμετείχαν ενεργά στην πνευματική ζωή, με ορισμένες από αυτές να αναδεικνύονται σε εξέχουσες μορφές του θρησκευτικού βίου της εποχής⁴⁶. Βέβαια, ο μητροπολίτης της Ναύπακτου βρέθηκε έκπληκτος με το γεγονός ότι δεν υπήρχαν γυναικεία μοναστήρια στην περιοχή. Πιστεύει ότι αυτό συνέβη επειδή η θέση της Ηπείρου ήταν αποκομμένη από το Βυζάντιο, ενισχύοντας τον κλειστό χαρακτήρα και τη συντηρητική νοοτροπία των κατοίκων της⁴⁷.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση των αριστοκρατικών γυναικών, οι οποίες, όπως σημειώνει η Angelomatis-Tsougarakis⁴⁸, μπορούσαν να επηρεάσουν την πολιτική και κοινωνική ζωή μέσω του γάμου, των συγγενικών δικτύων και της φιλανθρωπίας. Οι γυναίκες αυτές αναλάμβαναν συχνά τη διαχείριση περιουσιών, ειδικά σε περιόδους απουσίας ή θανάτου των ανδρών της οικογένειας, γεγονός που αναδεικνύει τον πρακτικό τους ρόλο στην οικονομία της εποχής. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η εμπλοκή των γυναικών στη φιλανθρωπία και την εκκλησιαστική χορηγία. Πολλές γυναίκες ανήγειραν ναούς ή υποστήριζαν φιλανθρωπικά ιδρύματα, ενισχύοντας έτσι τη δημόσια παρουσία τους και επιβεβαιώνοντας τη θέση τους στην

---

⁴⁵ ANGELOMATIS- TSOUGKARAKIS, H. N., «Women in the society of the Despotate of Epirus», 475.

⁴⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Α (έκδ.), «Συνοδικά γράμματα», 14-15. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ο θεσμός της οικογένειας*, 116.

⁴⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Α., «Συνοδικά γράμματα», 17. Βλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ο θεσμός της οικογένειας*, 117.

⁴⁸ ANGELOMATIS- TSOUGKARAKIS, H. N., «Women in the society of the Despotate of Epirus», *JÖB*, 32.2 (1982): 475-476.

κοινωνική ιεραρχία. Μέσα από αυτές τις δραστηριότητες, οι γυναίκες του κράτους της Ηπείρου δεν παρέμεναν αόρατες, αλλά αντίθετα, συμμετείχαν ενεργά στη διαμόρφωση του κοινωνικού ιστού⁴⁹. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν, η Μαρία Πετραλείφα, η Θεοδώρα Πετραλείφα και η Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή που συνδέονται είτε άμεσα, είτε έμμεσα με ναούς της Ηπείρου.

Επίσης, οι δυο από αυτές τις γυναίκες ανήλθαν στην εξουσία μέσω των συζύγων τους. Οι ίδιες συμμετείχαν στη δημόσια ζωή της Ηπείρου, παίζοντας ρόλο και στη διακυβέρνησή της. Η Κιουσοπούλου υποστηρίζει ότι οι Δούκες, ήδη από τον 11^ο αιώνα, είχαν την ανάγκη να νομιμοποιήσουν την πολιτική δραστηριότητα των γυναικών-μελών της οικογένειάς τους⁵⁰. Δύο παραδείγματα άσκησης εξουσίας είναι τα εξής: η Θεοδώρα, σύζυγος του Μιχαήλ Β΄ Δούκα πήρε την πρωτοβουλία μαζί με την σύμφωνη γνώμη του δεσπότη να υπογραφεί συνοικέσιο με την αυτοκρατορία της Νίκαιας. Αντίστοιχα, η Άννα Παλαιολογίνα, σύζυγος του Νικηφόρου Δούκα, ανέλαβε τη διακυβέρνηση του κράτους της Ηπείρου μέχρι την ενηλικίωση του γιου της⁵¹. Εκτός από τη πολιτική δράση τους, οι γυναίκες είχαν ενεργό ρόλο στα θρησκευτικά θέματα, όπως ήταν η σύνοδος της Λυών, το 1274. Φαίνεται ότι η κυρίαρχη θέση της αριστοκρατίας, ήταν αυτή που οδήγησε στην πιο ενεργή συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνία⁵².

Η θέση της γυναίκας στην οικογένεια είχε άμεσες οικονομικές προεκτάσεις. Μέσω του γάμου, αποκτούσε κυριότητα επί της προίκας, η οποία σε συνδυασμό με το γαμήλιο δώρο του άνδρα σχημάτιζε τον οικονομικό πυρήνα της νέας οικογένειας. Η προίκα προστατευόταν νομικά, δεν μπορούσε να αλλάξει χωρίς τη συναίνεση της γυναίκας, και μεταβιβαζόταν στα παιδιά της σε περίπτωση θανάτου. Σε ορισμένες περιπτώσεις, που αναφέρονται από τον Χωματηνό, η γυναίκα φαίνεται ότι συμμετείχε με την προίκα της κυρίως σε αγοραπωλησίες⁵³. Η Λαΐου παρατηρεί ότι τον 14^ο αιώνα τα προικώα αγαθά δωρίζονταν, πωλούνταν ή επενδύονταν στο εμπόριο. Γενικά η ιδιοκτησία της

---

⁴⁹ ANGELOMATIS-TSOUGKARAKIS, H. N., «Women in the society of the Despotate of Epirus», 477-479.

⁵⁰ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ο θεσμός της οικογένειας*, 118. Από τον 8^ο αιώνα αναγνωρίστηκαν περισσότερα δικαιώματα για τις γυναίκες εντός της οικογένειας, ενώ παράλληλα θεσπίστηκαν αυστηρότερες διατάξεις που αφορούσαν την γυναικεία ηθική.

⁵¹ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ο θεσμός της οικογένειας*, 119.

⁵² ΛΑΙΟΥ, Α., «Role of Women», 251.

⁵³ Σε μια κοινωνία αγροτική, όπως αυτή της Ηπείρου, η έγγεια ιδιοκτησία αποτελούσε το κυριότερο περιουσιακό στοιχείο, οπότε οι περισσότερες περιπτώσεις αφορούσαν τα κτήματα που μεταβιβάζονταν υπό τη μορφή της προίκας. Βλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ο θεσμός της οικογένειας*, 53.

προίκας γινόταν εργαλείο συμμετοχής της γυναίκας στην οικονομική ζωή. Σε εύπορες οικογένειες, όπως αυτή του Μιχαήλ Α΄ Δούκα, οι κόρες λάμβαναν ως προίκα ολόκληρες περιοχές. Παράλληλα, οι γυναίκες είχαν δικαίωμα κληρονομιάς ισότιμα με τους άρρενες συγγενείς τους, γεγονός που ενίσχυε τη νομική και οικονομική τους υπόσταση. Αν η γυναίκα απεβίωνε, η προίκα της μεταβιβαζόταν απευθείας στα τέκνα της⁵⁴.

Οι γυναίκες που ανήκαν στην αριστοκρατία είχαν σημαντικές δυνατότητες. Αρχικά μπορούσαν να βοηθήσουν τον σύζυγο ή τον πατέρα είτε να εργαστούν ως καλλιγράφοι, μαίες ή γιατροί⁵⁵ ή να αναπτύξουν εμπορική δραστηριότητα, με εξαίρεση κάποια μέλη αριστοκρατικών οικογενειών⁵⁶. Οι γυναίκες ασκούσαν όλα αυτά τα επαγγέλματα με σκοπό να συμβάλουν στο νοικοκυριό. Η Λαΐου επισημαίνει ότι υπάρχουν τοιχογραφίες στη μονή Βλαχέρνας στην Άρτα, όπου αναπαρίστανται γυναίκες πωλήτριες λαχανικών και ειδών διατροφής⁵⁷. Σε απόσπασμά του, ο Απόκαυκος όμως αναφέρει ότι η αγροτική εργασία θεωρούνταν ασυνήθιστη για τις γυναίκες⁵⁸. Φαίνεται ότι στην Ήπειρο είχαν διάφορες οικονομικές δραστηριότητες, που σημαίνει ότι δεν ανταποκρίνονταν στον καθιερωμένο τύπο βυζαντινής γυναίκας, όπως την περιγράφει ο Κουκουλές⁵⁹. Εκτός από τις επαγγελματικές δραστηριότητες, οι γυναίκες πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους στην Εκκλησία ως ασκήτριες και διακόνισσες και αμείβονταν από αυτήν την υπηρεσία⁶⁰.

Πάντως από τον 11^ο αιώνα παρατηρείται μια ραγδαία αύξηση των γυναικών, με παιδεία. Στη πραγματικότητα όμως ελάχιστες είχαν πρόσβαση στη μόρφωση, καθώς το μεγαλύτερο ποσοστό περιοριζόταν στις βασικές στοιχειώδεις γνώσεις γραφής και ανάγνωσης. Συνήθως αποκτούσαν γνώσεις από το ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον

---

⁵⁴ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ο θεσμός της οικογένειας*, 51-53. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΑΙΚ., *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή*, 303. ΛΑΙΟΥ, Α., «Role of Women», 237.

⁵⁵ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΑΙΚ., *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή*, 285-287.

⁵⁶ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΑΙΚ., *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή*, 293 κ.ε.

⁵⁷ ΛΑΙΟΥ, Α., «Role of Women», 246-249. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ο θεσμός της οικογένειας*, 121. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΑΙΚ., *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή*, 297. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Φ., *Βυζαντινών βίος*, II, 205. Πρβλ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., *Η Βλαχέρνα της Άρτας*, 82-83. Έχουν σωθεί και αντίστοιχες επιγραφές, όσον αφορά τα επαγγέλματα των γυναικών.

⁵⁸ Στο απόσπασμα αυτό, ο Απόκαυκος δεν βρίσκει σωστό ότι η γυναίκα αυτή, εν ονόματι Ευδοκία, ασκεί το επάγγελμά της υφαντουργίας έξω από το σπίτι της. Βλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *Jean Apokaukos, lettres et autres documents*, έκδ. PETRIDES, 29: «τὴν τοῦ βίου ζωὴν ἔρια καὶ λίνον εὕρισκειν αὐτὴν τὰς τε χεῖρας ἐρεῖ δεινὴς ἄτρακτον».

⁵⁹ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Φ., *Βυζαντινών βίος*, II, 170. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ο θεσμός της οικογένειας*, 122.

⁶⁰ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΑΙΚ., *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή*, 301.

τους, κυρίως από τον πατέρα ή τον σύζυγό τους. Για τον 13^ο αιώνα έχουμε στη διάθεσή μας φειδωλές πληροφορίες. Η Λαΐου καταγράφει στην έρευνά της ποσοστά γυναικών που είχαν λάβει μόρφωση με βάση τα μοναστικά έγγραφα. Στα τέλη του 14^{ου} αιώνα, η μόρφωση πλέον περιορίστηκε αυστηρά στην υψηλή αριστοκρατία, αντίθετα με τον 11^ο αιώνα που ήταν πιο διευρυμένη. Πολλές από τις γυναίκες που ανήκαν σε κατώτερες κοινωνικές τάξεις είτε δεν υπέγραφαν οι ίδιες τα έγγραφα ή υπέγραφαν λανθασμένα το όνομά τους⁶¹. Βέβαια, υπήρχαν διαφορετικά επίπεδα εγγραμμάτων, που σημαίνει ότι υπήρχαν γυναίκες που είχαν την ικανότητα μόνο να διαβάζουν απλά κείμενα⁶². Ωστόσο, οι λίγες περιπτώσεις των εγγράμματων γυναικών, δείχνουν ότι αυτές συμμετείχαν στις κρατικές υποθέσεις και διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο. Τον 13^ο αιώνα, έχουμε την Μαρία Δούκαινα, σύζυγο του Θεόδωρου Κομνηνού Δούκα, η οποία ξεκίνησε να στέλνει επιστολές στον πνευματικό της πατέρα⁶³, Ιωάννη Απόκαυκο. Η ίδια είχε σε εκτίμηση τον μητροπολίτη και συμπαραστεκόταν στα προβλήματα και στις ασθένειές του, μέσω της επιστολογραφίας⁶⁴.

Αποδεικνύεται, λοιπόν, ότι η βυζαντινή γυναίκα και στην Ήπειρο, αν και κινούμενη εντός παραδοσιακών πλαισίων, αξιοποίησε τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες για να αποκτήσει ενεργότερο ρόλο. Από τον περιορισμό του οίκου και της προίκας, πέρασε σταδιακά στη συμμετοχή στην πολιτική, την οικονομία και τη διανοήση, επηρεάζοντας ουσιαστικά τη βυζαντινή κοινωνία.

---

⁶¹ LAIOU, A., «Role of Women», 255-257.

⁶² ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΑΙΚ., *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή*, 193.

⁶³ BEES, N.A., «Unedierte Schriftstücke», 129-130. PΑΡΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-KERAMEUS, A. - TREU K. *Noctes Petropolitanae*, 275-276. Βλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Κ., *Ιωάννης Απόκαυκος*, 92. ADASHINSKAYA, A. «Equally worthy of divine providence», 161.

⁶⁴ PΑΡΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-KERAMEUS, A. - TREU K. *Noctes Petropolitanae*, 260, 275, 278-279, 288. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *Epirotica Saeculi XIII*, έκδ. V.G. VASILIEVSKY, 282, («Πρὸς τὴν κραταιὰν Δούκαιναν»/«Πρὸς τὴν δέσποιναν κυράν Μαρίαν»). Βλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Κ., *Ιωάννης Απόκαυκος*, 75, 238.

Κεφάλαιο II. Οι γυναίκες των πρώτων ηγεμόνων της Ηπείρου (1204-1249)

Ο Μιχαήλ Δούκας (1204-1215), μετά τη δολοφονία του Συναχερείμ, ήθελε με κάποιον τρόπο να νομιμοποιήσει την εξουσία του και γι' αυτό τον λόγο προέβη σε γάμο είτε με την χήρα ή τη θυγατέρα του Συναχερείμ⁶⁵, λαμβάνοντας την περιουσία του πρώην βυζαντινού διοικητή⁶⁶. Φαίνεται όμως ότι ο Μιχαήλ είχε νυμφευτεί ακόμη μια φορά, πριν αποκτήσει την δεύτερη σύζυγό του. Στην έρευνα κυριαρχούν δύο ζητήματα: το πρώτο αφορά τη συγγένεια ανάμεσα στις δύο συζύγους του Μιχαήλ, και το δεύτερο τη δεύτερη γυναίκα του, αν δηλαδή ήταν η χήρα ή η θυγατέρα του Συναχερείμ.

Για την απάντηση των ζητημάτων αυτών, θα στραφούμε αρχικά στη μοναδική πηγή που βρίσκεται πλησίον των γεγονότων, αυτή του μοναχού Μελία, τον *βίο της οσίας Θεοδώρας*⁶⁷. Αρχικά ο μοναχός αφηγείται ότι οι δύο σύζυγοί του ήταν πρώτου βαθμού εξαδέλφες, κάτι που δημιουργεί κώλυμα για τον δεύτερο γάμο του. Αν ισχύει η περίπτωση αυτή, ο δεύτερος γάμος του Μιχαήλ θεωρείται άκυρος όπως και τα τέκνα εκ του οποίου έχουν προέλθει⁶⁸.

Παρόλα αυτά, για να διαπιστώσουμε τη συγγένεια ανάμεσα στις δύο συζύγους του πρέπει να αναλύσουμε τις λίγες πληροφορίες που διαθέτουμε για την πρώτη γυναίκα του Μιχαήλ. Δεν γνωρίζουμε το όνομα της, αλλά φαίνεται να σχετίζεται με την οικογένεια των Μελισσηνών ή αλλιώς Μαλιασηνών⁶⁹. Στην έρευνα οι απόψεις για την

⁶⁵ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, (έκδ.) ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 43.

⁶⁶ ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, 638, 43-45. Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 61, 72, 80, 98. NICOL D., *To Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 16, 45, 111. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α. *Νίκαια και Ηπειρος*, 61. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, Α., *Ιστορία*, 51.

⁶⁷ Ο PETRIDES υποστηρίζει ότι ο συγγραφέας του βίου και μοναχός Ιώβ Μελίας ταυτιζόταν με έναν λόγιο που ζούσε στην Κωνσταντινούπολη τον 13^ο αιώνα. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. PETRIDES. S., «Le poïne Job», *EO*, 15 (1912): 40-48. Πρβλ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, Λ. *Χρονικά της μεσαιωνικής και τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, 52-53. NICOL D., *To Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 15, 18, 35. LOENERTZ, R.J. «Aux origines du despotat», 377-379. STIERNON, L., «Les Origines», 96, 121-126. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 92, υποσ. 8. ΚΑΡΡΟΖΙΛΟΣ, Α.Δ., *The Ecclesiastical Controversy*, 31-39 (ο οποίος αμφισβητεί έντονα την ιστορική αξιοπιστία του βίου).

⁶⁸ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, (έκδ.) ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 43: «*δυσι πρότερον οὔτοι πρωτεξαδέλφαις συζευθέντες*». Βλ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Κ. Γ. *Το κώλυμα γάμου*, 414.

⁶⁹ Η οικογένεια Μελισσηνού ή αλλιώς Μαλιασηνών ήταν μια γνωστή και ισχυρή οικογένεια μεγαλογαιοκτημόνων του 13^{ου} αιώνα στην Θεσσαλία στην Δημητριάδα, με περιουσία στη περιοχή του κόλπου του Βόλου. Βέβαια η οικογένεια αυτή είναι γνωστή ήδη από τον 8^ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη. Γνωρίζουμε τον Κωνσταντίνο Μελισσηνό, ο οποίος κατέφευγε στην Ήπειρο το

καταγωγή της δίστανται, καθώς ο Nicol τονίζει ότι ήταν συγγενής του αυτοκράτορα Αλέξιου Γ΄ Άγγελου⁷⁰ και κόρη της οικογένειας Μελισσηνών. Αντιθέτως, ο Buchon υποστηρίζει ότι ήταν κόρη του Αλεξίου Μελισσηνού⁷¹, ενώ ο Μουστοξύδης, κόρη ενός Νικηφόρου Μελισσηνού⁷². Όλες οι απόψεις αυτές δεν φαίνονται αξιόπιστες.

Σύμφωνα με τον μοναχό Ιώβ, η δεύτερη σύζυγος του Μιχαήλ ονομάζεται «Μελισσηνή» και ήταν εξαδέλφη της πρώτης ανώνυμης συζύγου του. Μια πιθανή άποψη είναι ότι αμφότερες προέρχονται από την οικογένεια των Μελισσηνών⁷³ και ότι η «Μελισσηνή» ήταν η μητέρα του Μιχαήλ Β΄, γιού του Μιχαήλ Α΄ Δούκα της Ηπείρου. Διαπιστώνουμε ότι επικρατεί μια σύγχυση περί της δεύτερης συζύγου, επειδή φέρουν το ίδιο επώνυμο.

Εκτός αυτού, χρειάζεται να εξετάσουμε αν η γυναίκα αυτή ήταν χήρα ή θυγατέρα του Συναχερείμ⁷⁴. Στην έρευνα, η Σταυρίδου-Ζαφράκα, ο Osswald και ο Loenertz υποστηρίζουν ότι ο Μιχαήλ νυμφεύθηκε την θυγατέρα του Συναχερείμ, αλλά χωρίς να το τεκμηριώνουν με βεβαιότητα⁷⁵. Στο έργο του Βιλεαρδουίνου γίνεται λόγος για την

1205, αλλά προηγουμένως μαζί με την Ευφροσύνη, σύζυγο του βυζαντινού αυτοκράτορα Αλέξιου Γ΄ Άγγελου, υπήρξαν φυγάδες στην Άρτα. Ο Κωνσταντίνος Μαλιασηνός παντρεύτηκε την κόρη από τη δεύτερη γυναίκα του Μιχαήλ Α΄ Δούκα, Μαρία. Για την οικογένεια των Μελισσηνών ή αλλιώς Μαλιασηνών βλ. PLP, 17795-17825. KYRITSES D., *The Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, Cambridge-Massachusetts (1997), 134. NICOL D., «The Prosopography of the Byzantine Aristocracy», στο *Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, (έκδ.) M. ANGOLD (BAR International Series 221), Οξφόρδη (1984), 79-91, εδώ 79. SAVVIDES, ALEXIS G. C., «Splintered medieval Hellenism: The semi-autonomous state of Thessaly (AD 1213/1222 to 1454/1470) and its place in history», *Byz.*, 68.2 (1998): 406-418, εδώ 410. ΠΑΠΑΘΑΝΑΝΑΣΙΟΥ, Α., *Οι Μελισσηνοί της Δημητριάδας. Κτήτορες I. Μονών*, Αθήνα, 1989. FERJANCIC B., «Posedi Porodice Maliasina u Tesaliji», *ZRVI*, 9 (1966): 33-48.

⁷⁰ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 15, 18, 35. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 83, 98. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, Α., *Ιστορία*, 50. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Κ. Γ. «Ζητήματα κωλυμάτων γάμου», 358-360. KARPOZILOS, A.D., *The Ecclesiastical Controversy*, 33, υποσ. 3. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 92. DENISOV, S. *Political Elite in the Principality of Epirus in 1205-1261*, 81.

⁷¹ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, (έκδ.) BUCHON, II, 402. Ο Buchon υποστηρίζει ότι ο Αλέξιος Μελισσηνός ήταν *Μέγας Δούξ* του Μανουήλ Α΄, κάτι που δεν ισχύει, αφού δεν αναφέρεται πουθενά με αυτόν τον τίτλο.

⁷² ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, (έκδ.) ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 49.

⁷³ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, (έκδ.) ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 43: «λαμβάνει δὲ τὴν ἐκείνου γυναῖκα Μελισσηνήν (Ζ)· ἔφθασε καὶ γὰρ τὴν ἰδίαν γυναῖκα νόμῳ θανάτου ἀποβαλέσθαι». Βλ. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 92. ΒΑΡΖΟΣ, Κ. *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, Β΄, 689.

⁷⁴ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, (έκδ.) ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 43.

⁷⁵ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α. *Νίκαια και Ήπειρος*, 61. LOENERTZ, R.J. «Aux origines du despotat», 377. OSSWALD, B. *L'Empire*, 38, «Michel épousa alors sa fille (ou sa veuve)». ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Π. *Χρονογραφία της Ηπείρου*, 12 (χωρίς καμία τεκμηρίωση).

κόρη ενός πλούσιου Έλληνα διοικητή⁷⁶. Ωστόσο, η πιθανέστερη απάντηση είναι ότι η γυναίκα αυτή ήταν χήρα του Συναχερείμ, σύμφωνα με τον μοναχό Ιώβ, ο οποίος γράφει: «λαμβάνει δὲ τὴν ἐκείνου γυναῖκα Μελισσηνήν»⁷⁷. Διαφορετικά θα έπρεπε να γράφει αντί για τὴν ἐκείνου γυναῖκα, θυγατέρα⁷⁸ και επίσης θα όφειλε να χρησιμοποιούσε άλλου είδους βαθμού συγγένειας, από την λέξη *πρωτεξαδέλφαις*⁷⁹.

Μια από τις πηγές που αναφέρονται στην δεύτερη γυναίκα του Μιχαήλ είναι αυτή του Γεώργιου Ακροπολίτη. Ο ιστορικός αναφέρει στο έργο του ότι ο Μιχαήλ Β΄, γιός του Μιχαήλ Α΄, προέρχεται *ἐκ παλλακῆς*⁸⁰. Στη συνέχεια, ωστόσο, αναφέρεται στην είδηση της δολοφονίας του Μιχαήλ Α΄ και κάνει λόγο για «τῆ γυναικί», σαν να πρόκειται για την σύζυγό του⁸¹, εκτός αν υπήρχε στο προσκήνιο μια τρίτη γυναίκα⁸². Ο Ακροπολίτης χαρακτηρίζει πιθανότατα αυτήν ως παλλακίδα, επειδή ο ίδιος δεν την θεωρούσε ως νόμιμη σύζυγο του Μιχαήλ εξαιτίας της συγγένειας εξ αγχιστείας που υπήρχε⁸³. Ο Nicol υποστηρίζει ότι αμφότερες πρέπει να ταυτιστούν με ένα πρόσωπο,

---

⁷⁶ GEOFFROI DE VILLEHARDOUIN, *Conquête de Constantinople*, παρ. 301: «*Et uns autres Griens qui ere appelez Michalis, et ere venuz avec le marchis de Costantinople, et cuidoit estre mult bien de lui ; mes il se departi de lui qu'il n'en sot mot, et s'en ala a une cité que on appelloit l'Arthe, et prist la file a un riche Griens, qui tenoit la terre de par l'empereor, et se saisi de la terre, et comença le marchis a guerrier*».

⁷⁷ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, (έκδ.) ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 43.

⁷⁸ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 16. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 92. ΒΑΡΖΟΣ, Κ. *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, Β΄, 689. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 72, 80.

⁷⁹ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, (έκδ.) ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 42.

⁸⁰ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 25.20-21: «*ὁ γὰρ αὐτῶ γεννηθεὶς Μιχαὴλ ἐκ παλλακῆς ἐκείνῳ γεγένηται*». ANGOLD, M. «*Η Βυζαντινὴ Ἐκκλησία*», 186, 188. Ο ANGOLD γράφει ότι η παλλακίδα ήταν νόμιμη σύμφωνα με τον παλαιό νόμο, που καταργήθηκε από τον Λέοντα ΣΤ΄. Στην Ήπειρο εξακολουθούσε να επιβιώνει αυτό. Επίσης κάποιοι προτιμούσαν περισσότερο να έχουν μια παλλακίδα πάρα να συνάψουν γάμο, επειδή ο ίδιος ο γάμος είχε μειονεκτήματα, όχι μόνο στη προίκα αλλά και στους βαθμούς συγγένειας, συμπεριλαμβανομένης της πνευματικής συγγένειας λόγω βαπτίσματος. Τα παιδιά των ενώσεων με μια παλλακίδα δεν είχαν νόμιμα δικαιώματα, αλλά αυτό μπορούσε να ξεπεραστεί, αφού οι πατέρες τους μπορούσαν να τους κληροδοτήσουν περιουσιακά στοιχεία με τις διαθήκες τους. Επίσης για το ζήτημα βλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο*, 112-113.

⁸¹ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 25.5: «*ἐπὶ τῆς κλίνης συγκαθεύδων τῆ γυναικί*». Βλ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Κ. Γ. «*Ζητήματα κωλυμάτων γάμου*», 358. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 93. ΒΑΡΖΟΣ, Κ. *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, 689, υποσ. 74. Ο Ακροπολίτης αμφισβητεί με αυτόν τον τρόπο τη νομιμότητα του Μιχαήλ. Ας μην ξεχνάμε όμως ότι ο Ακροπολίτης ήταν φορέας της αυτοκρατορικής ρωμαϊκής ιδέας των ηγεμόνων της Νίκαιας και μεροληπτεί με πρόθεση να μειώσει τις διεκδικήσεις των ηγεμόνων του κράτους της Ηπείρου στον αυτοκρατορικό τίτλο.

⁸² ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Κ. Γ. «*Ζητήματα κωλυμάτων γάμου*», 358.

⁸³ ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Κ. Γ. «*Ζητήματα κωλυμάτων γάμου*», 359, ο οποίος υποστηρίζει ότι εκείνη την εποχή η εξώγαμη σχέση στις ηγεμονικές οικογένειες και η προέλευση παιδιών από αυτήν δεν αποδοκιμαζόταν έντονα, όπως επίσης και η σύναψη γάμου σε στενό βαθμό συγγένειας. Εξάλλου ο Μιχαήλ Α΄ ήταν νόθος γιος, δηλαδή προήλθε από εξώγαμη σχέση του σεβαστοκράτορα Ιωάννη.

κάτι που βρίσκει σύμφωνο και τον Βαρζό που βασιζέται στον μοναχό Ιώβ. Έτσι, λοιπόν καταλήγουμε ότι ο Μιχαήλ Β΄ ήταν υιός του Μιχαήλ Α΄ και της δεύτερης νόμιμης συζύγου *Μελισσηνής*, αποτελώντας και το νόμιμο διάδοχο της Ηπείρου. Λόγω της έλλειψης πηγών, δεν γνωρίζουμε τίποτα για τον βίο της, παρά μόνο ότι μετά τη δολοφονία του Μιχαήλ Α΄, η ίδια μαζί με τον ανήλικο Μιχαήλ μετέβησαν στην Πελοπόννησο⁸⁴.

Από τον πρώτο του γάμο του, ο Μιχαήλ Α΄ με την «άγνωστη» γυναίκα του οίκου των Μελισσηνών απέκτησε δύο κόρες, η μία εκ των οποίων είναι ανώνυμη⁸⁵, ενώ η άλλη είναι γνωστή με το όνομα Θεοδώρα. Η ανώνυμη θυγατέρα του, που πιθανώς ήταν η πρωτότοκη, παντρεύτηκε τον Ευστάθιο της Φλάνδρας, αδελφό του Λατίνου αυτοκράτορα Ερρίκου, κατόπιν πρότασης του πατέρα της. Με αυτή την επιγαμία, το κράτος της Ηπείρου είχε ως στόχο τη σύσφιξη των σχέσεων με την Λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης. Ως προίκα, ο Μιχαήλ υποσχέθηκε να δώσει το ένα τρίτο της επικράτειας της Ηπείρου. Σε αυτήν την περίπτωση, η πρωτότοκη κόρη του Μιχαήλ διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των διπλωματικών σχέσεων ανάμεσα στην Ήπειρο και την Κωνσταντινούπολη⁸⁶. Ο γάμος πραγματοποιήθηκε το 1209⁸⁷, αλλά οι υποσχεθείσες κτήσεις δεν παραχωρήθηκαν ποτέ⁸⁸.

---

⁸⁴ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, (έκδ.) ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 44: «Ὅς δὴ Θεόδωρος, βρεφύλλιον τὸν ἐκ τοῦ ἰδίου ἀδελφοῦ Μιχαήλ τὸν Δούκαν εὐρηκῶς... δόλον κατὰ τοῦ παιδὸς ἐμελέτησεν, ὄνπερ ἡ μήτηρ αἰσθομένη προέλαβε διαπεράσασα μετὰ τοῦ νηπίου ἐν τῇ νήσῳ τοῦ Πέλοπος». Η μόνη πηγή για την μετάβασή τους στην Πελοπόννησο είναι ο Βίος της Οσίας Θεοδώρας. Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 160. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 111.

⁸⁵ Ο LASKARIS, M. *Vizantiske princeze*, 39 ονομάζει λανθασμένα την κόρη του Μιχαήλ που παντρεύτηκε τον Ευστάθιο της Φλάνδρας, Μαρία. Πρόκειται ίσως για μια σύγχυση, καθώς ο Μιχαήλ είχε μια ακόμη κόρη, τη Μαρία, η οποία είχε παντρευτεί τον Κωνσταντίνο Μαλιασσηνό, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Γνωρίζουμε ότι ήταν η μεγαλύτερη κόρη του Μιχαήλ μέσα από τις επιστολές του πάπα Ιννοκέντιου Γ΄. Βλ. ΠΑΠΑΣ ΙΝΝΟΚΕΝΤΙΟΣ Γ΄, *Innocentii III, Opera omnia*, 353-354.

⁸⁶ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 30. Ο Ερρίκος της Φλάνδρας είχε τις ελπίδες ότι με την επιγαμία ανάμεσα στον υιό του και την κόρη του Μιχαήλ, θα ενισχυόταν η εξουσία του στην Ήπειρο. Όμως αυτές διαψεύστηκαν.

⁸⁷ HENRI DE VALENCIENNES, *Histoire de l'empereur*, 688-694: 118-121. Βλ. HENDRICKX, B. «Regestes», αρ. 107: 76-77. Δεν αναφέρεται η ακριβής χρονολογία, αλλά υποθέτουμε ότι εκείνο το έτος έλαβαν χώρα τα γεγονότα και οι συμφωνίες ανάμεσα στον Μιχαήλ Α΄ και τον Ερρίκο.

⁸⁸ HENRI DE VALENCIENNES, *Histoire de l'empereur*, 688-694: 118-121. Βλ. OSSWALD, B. *L'Empire*, 43. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 30, 45. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 86. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 92. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, Α., *Ιστορία*, 58-59. Πρβλ. VAN TRICHT, *The Latin renovatio of Byzantium*, 37, 242. VAN TRICHT, F. «La politique», 237-238.

Εκτός από την άγνωστη πρώτη κόρη του Μιχαήλ, υπάρχει και μια άλλη κόρη που είναι γνωστή στις πηγές με το όνομα Θεοδώρα⁸⁹. Τα συνοικέσια, που αναφέρονται σε αυτές πηγές για την Θεοδώρα πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια εξουσίας του Θεόδωρου Κομνηνού Δούκα (1215-1230). Την περίοδο εκείνη, ο Θεόδωρος Δούκας επιδίωκε να διατηρήσει φιλικές σχέσεις με τους γείτονές του, τους Αλβανούς και τους Σέρβους. Για να επισφραγίσει αυτές τις σχέσεις προώθησε επιγαμίες, μια εκ των οποίων αφορούσε τη Θεοδώρα. Ο Στέφανος Β΄ Nemanja, μέγας ζουπάνος της Σερβίας, επιθυμούσε και αυτός να ενισχύσει τους δεσμούς με την Ήπειρο και πρότεινε την σύναψη γάμου. Η πρώτη πρόταση έγινε το έτος 1216 και αφορούσε τον γάμο του γιου του με την κόρη του Μιχαήλ Δούκα, ενώ η δεύτερη πρόταση, το 1217, αφορούσε το γάμο του ίδιου του ζουπάνου με μια ακόμη κόρη του Μιχαήλ, την Μαρία. Παρόλα αυτά, οι προτάσεις ακυρώθηκαν λόγω νομοκανονικών κωλυμάτων που εντόπισε η αρχιεπισκοπή Αχρίδος, καθώς προέκυπτε συγγένεια μεταξύ των δύο ηγεμονικών οίκων⁹⁰.

Μετά την ακύρωση των συνοικεσίων με τον Σέρβο ζουπάνο, συμφωνήθηκε ένας άλλος γάμος για την Θεοδώρα, η οποία νυμφεύθηκε κάποιον Ιωάννη, σύμφωνα με τον Ιωάννη Απόκαυκο και ο γάμος τελέστηκε το έτος 1219 από τον Γεώργιο Βαρδάνη, μητροπολίτη της Κέρκυρας⁹¹. Αν και υπήρχε κώλυμα γάμου λόγω συγγένειας πέμπτου βαθμού, τελικά ο γάμος πραγματοποιήθηκε, παρά τις κατηγορίες προς τον Βαρδάνη ότι ιερολόγησε εκτός της επαρχίας του, όπως και προς τον Απόκαυκο, που επέτρεψε

---

⁸⁹ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΩΜΑΤΗΝΟΣ, *Ponemata diaphora*, 10, 56.

⁹⁰ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΩΜΑΤΗΝΟΣ, *Ponemata diaphora*, 10, 56: « και ήρώτησαν ει άκώλυτον έστι λαβεϊν εις γυναϊκα τον υϊόν τής εύγενείας σου τήν έτέραν τοϋ μακαρίτου Κομνηνοϋ θυγατέρα τήν κυράν Θεοδώραν». Βλ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Κ. Γ. «Ζητήματα κωλυμάτων γάμου», 360. Μεταξύ των δύο προσώπων, της Θεοδώρας και του γιου του Nemanja, του Στέφανου Ραδοσλάβου, προκύπτει συγγένεια εβδόμου βαθμού εξ αίματος. Βλ. κατωτέρω στο γενεαλογικό δέντρο. Θα δούμε στη συνέχεια, όμως ότι παρόλο που υπάρχει κώλυμα γάμου ανάμεσα στον Στέφανο Radoslav και την Άννα Δούκαινα, κόρη του Θεόδωρου, ο γάμος τελείται κανονικότατα. Βλ. κατωτέρω σημ. 133-134. Σίγουρα παίζει ρόλο ότι η Θεοδώρα ήταν ορφανή και οι πολιτικές συνθήκες είχαν αλλάξει. Οπότε ανάλογα με την πολιτική σκοπιμότητα και τη σημαντική θέση των προσώπων στην πολιτική σκηνή, οι νόμοι και τα κωλύματα περί γάμων αλλάζουν. Περαιτέρω βιβλιογραφία: NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 46. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 95, 105. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 92, υποσ. 10. LASKARIS, M. *Vizantiske princeze*, 39. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο*, 39. Η Κιουσοπούλου σημειώνει ότι δεν είναι σαφές αν η Θεοδώρα ήταν θυγατέρα του Μιχαήλ (χωρίς καμία τεκμηρίωση). Όμως ο Χωματηνός την ταυτίζει με την θυγατέρα του Μιχαήλ.

⁹¹ FÖGEN, M. T. «Horror iuris», 47-71. Βλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο*, 41. Και ο Ιωάννης ανήκε στην οικογένεια των Δουκών, ήταν ανιψιός της συζύγου του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Δούκα, Ζωής Δούκαινας.

τη τέλεση του γάμου⁹². Αυτές είναι οι πληροφορίες που μπορούμε να συνάξουμε για την δεύτερη κόρη του Μιχαήλ Α΄, Θεοδώρα.

Από τον δεύτερο γάμο του με την χήρα του Συναχερείμ, ο Μιχαήλ Α΄ απέκτησε, εκτός από τον Μιχαήλ Β΄ και τον Κωνσταντίνο και μια κόρη, την Μαρία. Όπως αναφέρθηκε, ο Στέφανος Β΄ Νεμαντζα είχε προτείνει συνοικέσιο με την Μαρία, αλλά η πρόταση απορρίφθηκε λόγω εκκλησιαστικών κωλυμάτων και πιθανώς πολιτικών σκοπιμοτήτων⁹³. Τελικά επιδιώχθηκε επιγαμία ανάμεσα στη Μαρία και τον Κωνσταντίνο Μαλιασσηνό⁹⁴, ο οποίος τιμήθηκε από τον αδελφό της, Μιχαήλ Β΄ με την επικύρωση της κατοχής των κληρονομικών κτημάτων του στη Θεσσαλία⁹⁵.

Ο Μιχαήλ Α΄ Δούκας Κομνηνός, εκτός από τους ετεροθαλείς αδελφούς του, Θεόδωρο Α΄ Δούκα, Μανουήλ και Κωνσταντίνο Δούκα⁹⁶, είχε μια αδελφή, της οποίας το όνομα παραμένει άγνωστο. Ο Νικόλ την ονομάζει Άννα⁹⁷. Γεννήθηκε περίπου το 1190⁹⁸. Κατά τη διάρκεια της ηγεμονίας του Θεόδωρου στην Ήπειρο επιδιώχθηκε η

---

⁹² ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Κ. Γ. «Ζητήματα κωλυμάτων γάμου», 363. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο*, 41-42.

⁹³ ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 110. ΝΙΣΟΛ Δ., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 46. Ο Θεόδωρος Δούκας ήταν ευχαριστημένος μόνο με μια συμμαχία με την Σερβία μέσω του γάμου του αδελφού του Μανουήλ με την αδελφή του Νεμαντζα και δεν επιθυμούσε στενότερους δεσμούς με τον ζουπάνο.

⁹⁴ ΜΙΚΛΟΣΙΧ, F. & ΜÜLLER, J. *Acta et Diplomata*, IV, 342 κ.ε., 375. Βλ. ΝΤΑΜΠΛΙΑΣ, Χ., *Η ιστορία της Θεσσαλίας*, 128-129. ΠΟΛΕΜΙΣ, D.I. *The Doukai*, 142-143. Το πλήρες όνομα του Κωνσταντίνου είναι σύμφωνα με τον Πολέμη, Κωνσταντίνος Κομνηνός Μαλιασσηνός Δούκας Βρυέννιος.

⁹⁵ ΜΙΚΛΟΣΙΧ, F. & ΜÜLLER, J. *Acta et Diplomata*, IV, 345-349: «ὁ Κομνηνὸς ἐκεῖνος κῆρ Κωνσταντῖνος ὁ Μαλιασσηνὸς γαμβρὸς ὦν ἐπὶ ἀνταδέλφῃ πρώτῃκυρᾷ Μαρίᾳ Κομνηνῇ τῇ Ἀγγελίῃ τοῦ δεσπότη ἐκεῖνου Κομνηνοῦ κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ Δούκα ὃς ἔκτετῶν καθ' ἑαυτὸν». Το 1246, ο Μιχαήλ Β΄, αδελφός της Μαρίας, παρέδωσε σε προνομιακό έγγραφο την περιοχή του Αλμυρού στον Κωνσταντίνο Μαλιασσηνό. Βλ. ΝΙΣΟΛ Δ., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 123. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 110. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, Α., *Ιστορία*, 66. ΠΟΛΕΜΙΣ, D.I. *The Doukai*, 92. ΔΕΝΙΣΟΒ, S. *Political Elite in the Principality of Epirus in 1205-1261*, 38, 84, 287. ΛΕΜΕΡΛΕ, P. «Trois actes», 412. ΦΕΡΖΑΝΤΣΙΤΣ, Β. *Ο despotiskim noveljama*, 93.

⁹⁶ ΠΟΛΕΜΙΣ, D.I. *The Doukai*, 87-88. ΒΑΡΖΟΣ, Κ. *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, Β΄, 541, υποσ.4.

⁹⁷ ΠΟΛΕΜΙΣ, D.I. *The Doukai*, 88. ΝΙΣΟΛ Δ., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 15, 93. ΒΕΕΣ, N.A., «Ein politisches Treubekennntnis», 166 (όπου αποκαλείται «πανεγευστάτην Κομνηνήν»). Στη βιβλιογραφία αναφέρονται δύο πιθανά ονόματα για την εν λόγω, Άννα ή Θεοδώρα. Ο ΠΟΛΕΜΙΣ, D.I. *The Doukai*, 88 δεν την κατονομάζει. Ο ΒΑΡΖΟΣ, Κ. *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, 607, 668, αναφέρει ότι ονομάζεται Άννα Αγγελίνα Κομνηνή Δούκαινα. Επίσης εκφράζει αμφιβολίες μήπως αυτή, ως σύζυγος του Μαίιο Ορσίνι, ήταν κόρη του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Δούκα. Με βάση τον γάμο τους, που τελέστηκε γύρω στο 1227, ο Βαρζός θεωρεί την ανώνυμη 29 ετών, υποστηρίζοντας ότι είναι μεγάλη ηλικία για μια βυζαντινή πριγκίπισσα να παντρευτεί. Ίσως πάλι ονομάζεται Άννα, επειδή είναι συνηθισμένο όνομα στους Κομνηνούς.

⁹⁸ ΒΑΡΖΟΣ, Κ. *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, Β΄, 607, 668.

σχέση με τον Μαίο Ορσίνι, κόμητα της Κεφαλληνίας και της Ζακύνθου⁹⁹. Έτσι, ο Θεόδωρος προώθησε έναν γάμο ανάμεσα στην αδελφή του και τον Μαίο Ορσίνι¹⁰⁰. Ο γάμος τελέστηκε πιθανότατα γύρω στα τέλη του 1227 ή στις αρχές του 1228¹⁰¹ και επικυρώθηκε από τον μητροπολίτη της Ναύπακτου¹⁰². Η ανώνυμη Αγγελίνα Κομνηνή Δούκαινα με τον σύζυγό της Μαίο Ορσίνι απέκτησαν τέσσερα παιδιά, δύο κόρες και δύο γιους¹⁰³. Οι στενές σχέσεις μεταξύ της κομητείας της Κεφαλληνίας και του κράτους της Ηπείρου επιβεβαιώνονται από τον όρκο πίστεως του ρωμαιοκαθολικού επισκόπου Κεφαλληνίας, Βενέδικτου, προς τον κόμητα και τη σύζυγό του, που επικυρώθηκε από τον μητροπολίτη Ναυπάκτου τον Απρίλιο του 1228¹⁰⁴.

Παρόλο που το όνομα της αδελφής του Θεόδωρου παραμένει άγνωστο, έχει βρεθεί μια επιγραφή, που ίσως την ταυτίζει με την Άννα Κομνηνή Δούκαινα. Ο χώρος της Αιτωλοκαρνανίας εξαρτιόταν τον 13^ο αιώνα από τους Κομνηνοδούκες της Ηπείρου. Στην Αιτωλία, στον σπηλαιώδη ναό του Αγίου Νικολάου Κρεμαστού σώζεται μια επιγραφή σε μια τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, γνωστή ως επισκοπή Μάστρου (εικ.1 & 2). Η εκκλησία φαίνεται ότι διετέλεσε έδρα του επισκόπου Αχελώου¹⁰⁵. Στο νότιο μέρος του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης σώζεται μια μισοκατεστραμμένη επιγραφή, στην οποία αναγράφονται τα εξής:

---

⁹⁹ Ο Μαίο Ορσίνι ήταν γιος του κόμητα Riccardo Ορσίνι και της κόρης του μεγάλου ναυάρχου της Σικελίας και κόμητος της Μάλτας και διάσημου ληστοπειρατή των ελληνικών θαλασσών Μαργαριτόνη του Βρινδήσιου. Βλ. ΒΑΡΖΟΣ, Κ. *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, Β', 668. BEES, N.A., «Ein politisches Treubekenntnis», 166-170. ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Libro de los Fechos*, έκδ. Α. MOREL-FATIO, 53. Ο Ορσίνι ήταν υποτελής του Γερμανού αυτοκράτορα, Φρειδερίκου. Βλ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α. «Τα Ιόνια νησιά», 47. KIESEWETTER, A., *Preludio alla Quarta Crociata*, 317-344.

¹⁰⁰ ERNOUL, *Chronique d' Ernoul*, 460. PHILIPPE MOUSKES, *Chronique Rimée*, 25352-25350. ALBRICUS TRIUMFONTIUM, *Chronica Monachi*, 938. Βλ. και OSSWALD, B. *L'Empire*, 503-505. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 83, 132.

¹⁰¹ Ο NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 106-107 χρονολογεί τον γάμο το 1227 και τη συμφωνία το 1228. Ο ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, Α., *Ιστορία*, 49, 242, 355 αναφέρει ότι ο Μαίο Ορσίνι παντρεύτηκε την ανιψιά του Θεόδωρου Δούκα, κάτι που δεν ισχύει. Σύμφωνα με τον Βέη, η συμφωνία υπογράφηκε λίγο πριν τον Απρίλιο του 1228. Βλ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α. *Νίκαια και Ηπειρος*, 77-78.

¹⁰² BEES, N.A., «Ein politisches Treubekenntnis», 166-167. Βλ. BREDENKAMP, F. *The Byzantine Empire of Thessaloniki*, 141-144. KIESEWETTER, A. «Preludio alla Quarta Crociata», 238.

¹⁰³ ΒΑΡΖΟΣ, Κ. *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, Β', 668-669.

¹⁰⁴ BEES, N.A., «Ein politisches Treubekenntnis», 166-167. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α. *Νίκαια και Ηπειρος*, 77-78.

¹⁰⁵ FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 17-18.

+Τὸ ..... ἀδε]λφούς
..... στεφ]ηφόρους .....
..ηφορ ..... ε ..... ν πρὸς θρό
νον βασιλείας.....δεσπο[ίνης Ἄν]νας φι[λευσεβε]στάτης με
γάλης Κομνηνῆς ..... δεσπ[ό]τη Θεοδ[ώ]ρ[ω καὶ Κ]ωνσταντίνω
ἐ[κ μητρό]τητος πάντας [γέ]νει βασιλέω[ν]
Κομνηνὸν Ἀλέ[ξιον] [τὸν] δοῦλον σὸν πάντως· εὐειδέστατ[ος] γὰρ
<β[ασι]λείας [ἐσ]χά[της](;)>¹⁰⁶

Στην επιγραφή αυτή αναφέρεται μια Ἄννα φιλευσεβεστάτη μεγάλη Κομνηνή, μαζί με τον Κωνσταντίνο και τον Θεόδωρο. Σύμφωνα με τον Ορλάνδο, πρόκειται για την Ἄννα, κόρη του σεβαστοκράτορα Ιωάννη «Κομνηνού» και αδελφή των Κομνηνοδοουκῶν αδελφών της Ηπείρου Μιχαήλ, Θεόδωρου, Μανουήλ και Κωνσταντίνου¹⁰⁷. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η Ἄννα αυτή είναι η αδελφή του Θεόδωρου Δούκα. Άλλες πληροφορίες, δεν έχουμε, ενώ και το έτος θανάτου της παραμένει άγνωστο.

Τον Μιχαήλ διαδέχτηκε το 1215 ο ετεροθαλής αδερφός του, Θεόδωρος Δούκας Κομνηνός Ἄγγελος (1215-1230)¹⁰⁸. Ο Θεόδωρος είχε νυμφευτεί, κατά τη διάρκεια παραμονής του στην αυλή της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, τη Μαρία Πετραλείφα ή αλλιώς Μαρία Δούκαινα Κομνηνή¹⁰⁹. Η Μαρία καταγόταν από την αριστοκρατική

¹⁰⁶ FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 19. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Β. «Λόγια Στοιχεία», 531.

¹⁰⁷ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. Κ. *Η μονή Βαρνάκοβας*, 13. Ο Ορλάνδος και ο Κατσαρός είναι οι μόνοι που ταυτίζουν την Ἄννα της επιγραφής με την αδελφή των Κομνηνοδοουκῶν. Όπως αναφέρει ο Κατσαρός, δεν μνημονεύει κανένας άλλος την επιγραφή αυτή, από όσους ασχολήθηκαν με το μνημείο της Μάστρου. Βλ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Β. «Λόγια Στοιχεία», 531.

¹⁰⁸ POLEMIS, D.I., *The Doukai*, 89-90. ΒΑΡΖΟΣ, Κ. *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, Β', 548-637. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Γ.Κ.Α., *Για ένα νέο βιογραφικό λεξικό του Βυζαντίου. Εισαγωγική συμβολή*, (τόμος Α'), Αθήνα 2022: 178-194.

¹⁰⁹ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 140: «τῆς γυναικαδελφῆς αὐτοῦ Μαρίας». ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, *Βίος Οσίας Θεοδώρας*, έκδ. MIGNÉ, 905. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΩΜΑΤΗΝΟΣ, *Ponemata diaphora*, 243, «τῆ κραταιᾷ κυρία ἡμῶν, τῆ μεγάλῃ Κομνηνῇ». Βλ. ΒΑΡΖΟΣ, Κ. *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, Β', 554-555. NICOL D., *To Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 45, 65, 123, 133, 180. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 164 (υποσ. 686). ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, Α., *Ιστορία*, 127-128, 144.

οικογένεια των Πετραλείφων, που κατείχε εξέχουσα θέση στη Θεσσαλία¹¹⁰ και ήταν αδελφή του Ιωάννη Πετραλείφα¹¹¹. Στις πηγές, η Μαρία δεν καταγράφεται με το οικογενειακό της επώνυμο, αλλά με τα εκείνα του συζύγου της, Δούκαινα και Κομνηνή¹¹². Δεν υπάρχουν διαθέσιμες πληροφορίες για τη ζωή της, πριν τον γάμο της με τον Θεόδωρο.

Στην περιοχή της Άρτας βρίσκεται ένα μνημείο, που συνδέεται με την ηγεμονία του Θεόδωρου Δούκα και τη Μαρία. Πρόκειται για το παρεκκλήσι της Μονής Βλαχερνών, στα βορειοανατολικά της πόλης της Άρτας, στην άλλη όχθη του Αράχθου. Η μονή χρονολογείται στα τέλη του 12^{ου} αιώνα, ενώ ο ναός ανακαινίστηκε και εξωραΐστηκε από τον Μιχαήλ Β΄ Δούκα¹¹³. Σύμφωνα με μια συνοδική πράξη του Ιωάννη Απόκαυκου, λίγο πριν το 1230¹¹⁴, η μονή Βλαχερνών της Άρτας μετατράπηκε από ανδρική σε γυναικεία¹¹⁵, σύμφωνα με τη βούληση της Μαρίας Δούκαινας¹¹⁶. Ο σκοπός αυτής της μετατροπής ήταν η εγκατάσταση μοναχών από την Κωνσταντινούπολη¹¹⁷.

Στα εναπομείναντα αρχαιολογικά τεκμήρια παρατηρείται, επίσης, μια αναφορά της Μαρίας Δούκαινας και του συζύγου της Θεόδωρου στη συλλογή από έργα τέχνης που

---

¹¹⁰ Για την οικογένεια των Πετραλείφων βλ. PLP, 23006- 23013. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 165-166, NICOL D., «Symbiosis, and Integration», 133-135.

¹¹¹ Ο γενάρχης αυτής της οικογένειας ήταν ο Πέτρος του Αλίφα, ο οποίος είχε μπει στην υπηρεσία του αυτοκράτορα Αλέξιου Α΄ Κομνηνού και εγκαταστάθηκε στο Διδυμότειχο της Θράκης το 1107. Βλ. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 160, 165.

¹¹² ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *Epirotica Saeculi XIII*, έκδ. V.G. VASILIEVSKY, 241: «Προς την κραταιάν Δούκαιναν». ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Α. «Συνοδικά γράμματα», 14.

¹¹³ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 169.

¹¹⁴ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., *Η Βλαχέρνα της Άρτας*, 61, χρονολογεί την επιστολή περίπου στο διάστημα των ετών 1225-1226 ή 1227-1230. Η συνοδική επιστολή του μητροπολίτη Ιωάννη Απόκαυκου αποτελεί την μοναδική σωζόμενη μαρτυρία και πολύτιμη πηγή για το μοναστήρι κατά τον 13^ο αιώνα.

¹¹⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Α. «Συνοδικά γράμματα», 14. Βλ. FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 16, 33, 97. ADASHINSKAYA, Α. «Equally worthy of divine providence», 161. TALBOT, Α. Μ. «Affirmative Action», 309-409.

¹¹⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Α. «Συνοδικά γράμματα», 14: «Πράξις ἐκχωροῦσα εἰς τὸ τὴν ἐν τῇ Ἄρτῃ τῆς Βλαχερνίτισης ἀνδρῶν μονὴν μεταμειφθῆναι εἰς γυναικείαν τοῦτο οὕτω θελησάσης τῆς κραταιᾶς Κομνηνῆς.». Βλ. FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 16, 33, 97. ADASHINSKAYA, Α. «Equally worthy of divine providence», 161. TALBOT, Α. Μ. «Affirmative Action», 309-409.

¹¹⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Α. «Συνοδικά γράμματα», 14-20. Βλ. FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 33. FUNDIC, L. *Art, Power, and Patronage*, 19. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., *Η Βλαχέρνα της Άρτας*, 61-63. Η μετατροπή της μονής ήταν ίσως καθοριστική για την Ήπειρο κατά τον 13^ο αιώνα, όπως, σύμφωνα με την Αχειμάστου-Ποταμιάνου, αποδεικνύει το σωζόμενο καθολικό με ό,τι διατηρήθηκε από τη διακόσμηση και τα υπάρχοντα του. Για περισσότερες πληροφορίες για την μονή βλ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., *Η Βλαχέρνα της Άρτας*, 62-63. Ο Απόκαυκος επισημαίνει την παραμέληση του γυναικείου μοναχισμού στον ελλαδικό χώρο με εξαίρεση το κράτος της Ηπείρου, όπου η «ευσεβής και φιλόθεος» Κομνηνεία εξουσία μερίμνησε για την ανοικοδόμηση γυναικείων μονών. Βλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Κ., *Ιωάννης Απόκαυκος*, 284.

προέρχονται από τον θησαυρό του αρχιεπισκόπου της Αχρίδας. Μέσα σε αυτά περιλαμβάνεται ένα μετάξι σε κόκκινη απόχρωση με χρυσή και ασημένια κλωστή που φέρει την εικονογράφηση της Θεοτόκου *Orans*, με τον Χριστό να εικονίζεται στο στήθος σε ένα μετάλλιο (εικ.3). Περιμετρικά του υφάσματος υπάρχει μια αφιερωματική επιγραφή σε οκτώ δωδεκασύλλαβους στίχους¹¹⁸:

Ὁ σάρκα λαβὼν ἐξ ἀπειράνδρου κόρης
τρόποις ἀφράστοις, ὦ Θεοῦ Πατρὸς Λόγε,
ἦν νῦν ὀρῶμε[ν ἀνθρώποις] προκειμένην
εἰς ἐστίασιν, κἂν πᾶσι παρ' ἀξίαν,
δέξαι τὸ δῶρον ἐκ Θεοδώρου τόδε
Κομνηνοδούκα καὶ Δουκαίνης Μ[αρίας]
Κομνηνοφυοῦς τῆς καλῆς συζυγίας·
ἀντιδίδου δὲ ψυχικὴν [σωτ]ηρίαν.

Ο *αἷρ* αποτέλεσε το δῶρο του Θεόδωρου Δούκα και της γυναίκας του Μαρίας προς την αγία Σοφία της αρχιεπισκοπῆς Αχρίδος και χρονολογείται μεταξύ 1215 και 1225/1226¹¹⁹.

Η Μαρία Δούκαινα, βρισκόμενη στην αυλή της Ηπείρου είχε αναπτύξει φιλικές σχέσεις με τον Ιωάννη Απόκαυκο. Αντάλλασσαν επιστολές ανάμεσα στα έτη 1218 με 1228, και έγινε επίσημα ο πνευματικὸς ἀνάδοχος της¹²⁰. Η Μαρία έτρεφε σεβασμό και εκτίμηση προς τον μητροπολίτη Ιωάννη Απόκαυκο, σε αντίθεση με τον σύζυγό της,

¹¹⁸ Βλ. DRPIC, I. *Epigram*, 276. Βλ. και FUNDIC, L. *Art, Power, and Patronage*, 17-18. Για περισσότερη βιβλιογραφία βλ. DRPIC, I. *Epigram*, 276, υποσ. 106.

¹¹⁹ Δεν γνωρίζουμε αν ο *αἷρ* αναφέρεται στον Δημήτριο Χωματηνό ή στον προκάτοχό του Ιωάννη Καματηρό, αλλά σίγουρα δωρήθηκε πριν το 1227, επειδή στην αφιερωματική επιγραφή δεν αναφέρεται ο αυτοκρατορικός τίτλος του Θεόδωρου. Βλ. DRPIC, I. *Epigram*, 279. FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 17-19. Για την αναγόρευση του Θεόδωρου σε αυτοκράτορα της Θεσσαλονίκης, βλ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α. *Νίκαια και Ηπειρος*, 117-145. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α. «Συμβολή στο ζήτημα της αναγόρευσης του Θεόδωρου Δούκα», 37-62. Σήμερα βρίσκεται στο Εθνικό Μουσείο Ιστορίας στα Σόφια της Βουλγαρίας.

¹²⁰ BEES, N.A., *Unedierte Schriftstücke*, 129-130. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-KERAMEUS, Α. - TREU Κ. *Noctes Petropolitanae*, 275-276. Βλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Κ., *Ιωάννης Απόκαυκος*, 92. ΑΔΑΨΙΝΣΚΑΥΑ, Α. «Equally worthy of divine providence», 161. Ο Απόκαυκος την ευχαριστεί για τους επαίνους και την τιμή να γίνει ο πνευματικός ανάδοχος της οικογένειας και της εύχεται να βασιλεύσουν στη Βασιλεύουσα σαν τον μυθικό Τίθωνα. Η επιστολή χρονολογείται γύρω στα 1222.

που είχε εχθρική στάση απέναντί του. Διαπιστώνεται μέσα από τις επιστολές, ότι η Μαρία συμπαραστάθηκε στις ασθένειες του Απόκαυκου¹²¹. Η επιστολογραφία του ιεράρχη με την Μαρία Δούκαινα περιλαμβάνει τέσσερις επιστολές προς την ίδια¹²².

Μέσα σε αυτές, ο Απόκαυκος παρομοιάζει την Μαρία ως σελήνη και τον Θεόδωρο ως ήλιο¹²³. Το 1218 το συζυγικό ζεύγος επισκέφθηκε τον μητροπολίτη στη Ναύπακτο κατά την Μεγάλη Τεσσαρακοστή, όπου ο Απόκαυκος τούς δώρισε δύο εξάμιτα διπλάρια, ένα κόκκινο και ένα κίτρινο, σύμβολα μεγαλειότητας και νηστείας αντίστοιχα¹²⁴. Εκτός από τις επιστολές του Απόκαυκου, έχουν σωθεί διπλωματικά έγγραφα που αποκαλύπτουν ότι η Μαρία είχε δωρίσει τις κτήσεις της Μονής Ιλαρίωνος του Αλμυρού, στον Κωνσταντίνο Μαλιασσηνό και την σύζυγό του, κόρη του Μιχαήλ Α'¹²⁵. Το 1246 ο Μιχαήλ Β' Δούκας απέλυσε χρυσόβουλο, με το οποίο επικύρωσε τη δωρεά της Μονής του Ιλαρίωνος¹²⁶. Στο έγγραφο παρατηρείται η αναφορά μιας «βασίλισσας», που πιθανότατα ήταν η Μαρία Πετραλείφα, λόγω της επερχόμενης βασιλείας του Θεόδωρου στη Θεσσαλονίκη¹²⁷. Κατά συνέπεια, οι περισσότερες πληροφορίες αφορούν κυρίως τη σχέση της με τον πνευματικό ανάδοχό της και

---

¹²¹ ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Α. - ΤΡΕΥ Κ. *Noctes Petropolitanae*, 260, 275, 278-279, 288. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *Epirotica Saeculi XIII*, έκδ. V.G. VASILIEVSKY, 282: («Πρὸς τὴν κραταιὰν Δούκαιναν»/«Πρὸς τὴν δέσποιναν κυράν Μαρίαν»). Βλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Κ., *Ιωάννης Απόκαυκος*, 75, 238.

¹²² ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Κ., *Ιωάννης Απόκαυκος*, 92.

¹²³ ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Α. - ΤΡΕΥ Κ. *Noctes Petropolitanae*, 261: «ὡς ἔχεις ἢ καθαρὰ σελήνη καὶ φωταυγὴς ἐς χρόνους σπλάμποντα σοι μακροῦς τὸν ἥλιον Κομνηνόν». Βλ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α. *Νίκαια καὶ Ἡπειρος*, 136-137. Στην υμνογραφία χαρακτηρίζονται ο Χριστός ως ήλιος και η Θεοτόκος ως Σελήνη.

¹²⁴ ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Α. - ΤΡΕΥ Κ. *Noctes Petropolitanae*, 271-272. BEES, N.A., *Unedierte Schriftstücke*, 110-111. Βλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Κ., *Ιωάννης Απόκαυκος*, 186.

¹²⁵ ΜΙΚΛΟΣΙΧ, F. & ΜÜLLER, J. *Acta et Diplomata*, IV, 345-346: «γαμβρὸς ὢν ἐπὶ ἀνταδέλφῃ πρώτῃ κυρᾷ Μαρὶᾷ Κομνηνῇ τῇ Ἀγγελίνῃ τοῦ δεσπότη ἐκείνου Κομνηνοῦ...ἐπὶ τῇ κατὰ τὸ Ἀλμυρὸν διακειμένη μονῇ τῇ τοῦ κῦρ Ἰλαρίωνος ἐπονομαζομένη παρ αὐτοῦ τυχεῖν ἀργυροβούλλου γραφῆς εἰς βεβαίωσιν καὶ ἐκπλήρωσιν...ἐνὶ τῷ χρυσοβούλλῳ ἡμῶν ὀρισμῶ· ἰλαρῶς τε γὰρ καὶ ἰλαροὶ δοτῆρες τῆς ἐξ ἡμῶν αἰτηθείσης δωρεᾶς γινόμεθα τῷ πανευγεστάτῳ Κομνηνῶ καὶ περιποθήτῳ γαμβρῶ τῆς βασιλείας μου, κῦρ Κωνσταντίνῳ τῷ Μαλιασσηνῶ...ὡς ἀπὸ δωρεᾶς τοῦ κόντου ἐκείνου γεγεννημένης πρὸς τὴν θεῖαν μου τὴν βασίλισσαν».

¹²⁶ Η πράξη αυτή δείχνει και την ευσέβεια για την οποία διακρινόταν η οικογένεια Μαλιασσηνών. Βλ. ΜΙΚΛΟΣΙΧ, F. & ΜÜLLER, J. *Acta et Diplomata*, IV, 345-349. LEMERLE, P. «Trois actes», 412. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ο θεσμός της οικογένειας*, 174.

¹²⁷ NICOL D., «Symbiosis, and Integration», 133. ΜΑΡΓΑΡΟΥ, Ε. *Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα*, 34-36. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α. *Νίκαια και Ἡπειρος*, 83, 92. Για τους τίτλους βασίλισσα, βασιλῆς, βλ. BENSAMMAR, E., «La titulature de l' imperatrice et sa signification. Recherches sur les sources byzantines de la fin du VIIIe siècle a la fin du XIIe siècle», *Byz.*, 46 (1976): 243-291.

καθόλου την εμπλοκή της στις υποθέσεις του Θεόδωρου Δούκα. Το έτος του θανάτου της παραμένει άγνωστο¹²⁸.

Ο Θεόδωρος Δούκας και η Μαρία Πετραλείφα απέκτησαν τέσσερα παιδιά, τον Ιωάννη¹²⁹, τον Δημήτριο¹³⁰, την Ειρήνη¹³¹ και την Άννα¹³². Επειδή ο Θεόδωρος ήθελε να συσφίξει τις σχέσεις του με την βασιλεία της Σερβίας, πρότεινε τη σύναψη γάμων ανάμεσα στην κόρη του, Άννα με τον Στέφανο Ραδοσλάβο¹³³, διάδοχο του Στέφανου Nemanja της Σερβίας¹³⁴. Παρόλο που υπήρχε νομοκανονικό κώλυμα για τη σύναψη του γάμου, δόθηκε άδεια «κατ'οικονομίαν»¹³⁵, λόγω των πολιτικών συνθηκών της εποχής εκείνης. Ο γάμος τελέστηκε γύρω στα τέλη του 1219 με αρχές του 1220¹³⁶.

Το 1233 ο Ραδοσλάβος εκθρονίστηκε και εξορίστηκε εξαιτίας μιας συνομοσίας εναντίον του. Τον Μάρτιο του επόμενου έτους κατέφυγε μαζί με την Άννα στη

---

¹²⁸ POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 165.

¹²⁹ POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 90.

¹³⁰ POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 93.

¹³¹ POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 90.

¹³² ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 60: «Θεοδώρω παῖδες ἄρρενες δύο Ἰωάννης καὶ Δημήτριος καὶ θήλειαι δύο, ἡ Άννα καὶ ἡ ῥηθεῖσα Εἰρήνη». ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΚΟΥΤΑΡΙΩΤΗΣ, 484. Βλ. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 90, 93. ΒΑΡΖΟΣ, Κ. *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, Β', 554-55 (υποσ. 24). Σε ένα έγγραφο, η Άννα αποκαλείται από τον θείο της Μανουήλ Δούκα ως «ἐγκάρδιον ἀνεμιάν τὴν ῥήγαϊναν» και «παιδιά τῆς βασιλείας μου». Βλ. MIKLOSICH, F. & MÜLLER, J. *Acta et Diplomata*, III, 66-67. LEMERLE, P. «Trois actes», 409-410, υποσ. 19.

¹³³ MIKLOSICH, F. & MÜLLER, J. *Acta et Diplomata*, III, 66. Βλ. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 93, 132. Ο Στέφανος Ραδοσλάβος, μετά τον γάμο του με την Άννα Δούκαινα, άλλαξε το όνομα του σε Στέφανος Δούκας.

¹³⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *Jean Apokaukos, lettres et autres documents*, έκδ. PETRIDES, 23. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *Epirotica Saeculi XIII*, έκδ. V.G. VASILIEVSKY, 245. Βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 55. ΛΑΠΠΙΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 110-111. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Νίκαϊα και Ηπειρος, 65. LASKARIS, M. *Vizantiske princeze*, 38-52. MAKSIMOVIC, L. «Serbia's View of the Byzantine World», 125-127. JIRECEK, K. *Geschichte der Serben*, 298-230. FERJANČIĆ B., «La Serbie et la monde byzantin durant la premiere moitié du XIIIe siècle», *ZRVI*, 27- 28 (1989): 103-148.

¹³⁵ ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Κ. Γ. «Ζητήματα κωλυμάτων γάμου», 362-363.

¹³⁶ BEES, N.A., *Unedierte Schriftstücke*, 110-111: «προκαλοῦμαι γὰρ ἢ ἀπάγομαι ἢ βιάζομαι εἰς Πρίλαπον καὶ εἰς Σκόπια καὶ εἰς ἐκτοπισμὸν τὸν ἐπέκεινα, νυμφοστολουμένης ἐκεῖσε τῆς θυγατρὸς τοῦ κραταιοῦ Κομνηνοῦ». Ο Απόκαυκος στην επιστολή του προς τον Ευθύμιο Τορνίκη αναφέρει το επικείμενο ταξίδι του στον Πρίλαπο και τα Σκόπια για να τελέσει την ιερολογία του γάμου της κόρης του Θεόδωρου Κομνηνού. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *Epirotica Saeculi XIII*, έκδ. V.G. VASILIEVSKY, 245: «τὰ [δὲ] νῦν ἢ μελετώμενα ἢ τελούμενα νυμφοστολήματα τῶν ἡλιοειδῶν θυγατέρων σου πόσους σοι πλέξουσι τοὺς στεφάνους...». Βλ. KISSAS, K. «Concerning the date of the marriage», 139. Ο Κίσσας γράφει ότι σύμφωνα με τον Απόκαυκο, ο γάμος χρονολογείται το φθινόπωρο, ανάμεσα στα τέλη Οκτωβρίου ή αρχές Νοεμβρίου 1220 και στις 9 Φεβρουαρίου του 1220. Βλ. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ, Ε. «Προσθήκαι και Παρατηρήσεις», 203. Η Βέη-Σεφερλή χρονολογεί την επιστολή στις 9 Ιανουαρίου του 1219. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 90, 93, ο οποίος υποστηρίζει ότι αναφέρεται στον γάμο της Ειρήνης.

Ραγούζα, όπου οι κάτοικοι τούς φιλοξένησαν και τους προσέφεραν βοήθεια¹³⁷. Μετά το ταξίδι αυτό¹³⁸, έπλευσαν για το Δυρράχιο, όπου ένας Φράγκος λέγεται ότι «έκλεψε» την Άννα με την απειλή ξίφους. Ύστερα από το ατυχές γεγονός, ο Ραδοσλάβος τελείωσε τη ζωή του σε ένα μοναστήρι της Σερβίας και η Άννα πιθανότατα βρήκε καταφύγιο σε μια γυναικεία μονή στην Ήπειρο¹³⁹.

Από την περίοδο διακυβέρνησης του Θεόδωρου Δούκα έχουν σωθεί μέχρι σήμερα δύο δαχτυλίδια του αρραβώνα της Άννας και του Ραδοσλάβου. Τον χειμώνα πριν το 1219/1222, ο Στέφανος είχε στείλει στην Άρτα μια πρεσβεία μαζί με ένα δαχτυλίδι για την Άννα, κατασκευασμένο από χρυσό με μια έμμετρη επιγραφή. Το δεύτερο δαχτυλίδι που έχει σωθεί είναι αντίγραφο του πρώτου, όπως φαίνεται και από τα ορθογραφικά λάθη της επιγραφής¹⁴⁰. Όπως φαίνεται από τις διαμέτρους των δαχτυλιδιών, αυτό που βρίσκεται στο Βελιγράδι (22 x 18.5 mm.) είναι πιο μεγάλο σε διάμετρο από αυτό στο Τορόντο (19 x 18 mm.). Σύμφωνα με τον Marcovich, ίσως κατασκευάστηκαν δύο δαχτυλίδια γιατί το ένα μπορεί να ήταν μεγάλο για το χέρι της Άννας, ή δεν άρεσε στους γονείς της Άννας, επειδή το δαχτυλίδι έγινε με μια ιδιαίτερη τεχνική, γνωστή ως *opus nigellum* ή *niello*, δηλαδή τα γράμματα ήταν μαύρα¹⁴¹. Επίσης το πρώτο δαχτυλίδι

---

¹³⁷ Η Άννα και ο Στέφανος κατέφυγαν στη Ραγούζα, επειδή ο βασιλιάς της Σερβίας ανατράπηκε το 1233 από τον Βούλγαρο τσάρο και ο Μανουήλ Δούκας για να τους βοηθήσει, παραχώρησε προνόμια εμπορικής φύσεως στους κατοίκους της Ραγούζας. Βλ. ΛΑΠΙΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 150-151. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 106-107. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α. «Το αξίωμα του «Δεσπότη», 93.

¹³⁸ JIRECEK, K. *Geschichte der Serben*, 303-305. Ο Jirecek αναφέρει ότι κάποιος μοναχός Θεοδόσιος αφηγείται τα γεγονότα που συνέβησαν μετά την Ραγούσα, όπως δηλαδή το ταξίδι της Άννας και του Στέφανου στο Δυρράχιο, αλλά και την αρπαγή της Άννας από έναν Φράγκο. Βλ. LASKARIS, M. *Vizantiske princeze*, 49, 51 υποσ. 1. Ο LASKARIS γράφει ότι ο Θεοδόσιος δεν είναι αξιόπιστη πηγή για τα γεγονότα του 13^{ου} αιώνα, καθώς ο μοναχός αυτός δεν αναφέρει ότι ο Ραδοσλάβος πήγε στο Δυρράχιο και επίσης μπερδεύει τον Θεόδωρο Δούκα με τον Θεόδωρο Λάσκαρη. Βλ. GIARENIS, I. «Sava Nemanjic and Nicaea», 196. OSSWALD, B. *L'Empire*, 73. Πρβλ. TEODOSIJE, *Life of Sava*, (έκδ.) Đ. DANČIĆ, Domentijan (sic!), *Život svetoga Save*, 126. MARCOVICH, M. «Three Notes on Byzantine Epigraphy», 211-219. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 107. Ο Nicol σχολιάζει πως η Άννα ήταν δυστυχισμένη στη γαμήλια ζωή της.

¹³⁹ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 107. JIRECEK, K. *Geschichte der Serben*, 305, υποσ. 2. FUNDIC, L. *Art, Power, and Patronage*, 47. HEICHELHEIM F. M. – HICKL- SZABO H.A., «A Serbo-Byzantine Betrothal Ring», 318. Η Fundic αναφέρει ότι η Άννα βρήκε καταφύγιο στη μονή που είχε μετατρέψει η μητέρα της Μαρία Πετραλείφα σε γυναικεία. Βέβαια δεν διαθέτουμε κάποια έγκυρη πληροφορία ότι η Άννα κατέφυγε στη συγκεκριμένη μονή, απλά μπορούμε να συνδέσουμε την Άννα και την Μαρία.

¹⁴⁰ Το ένα δαχτυλίδι βρίσκεται στο Εθνικό Μουσείο στο Βελιγράδι της Σερβίας και το άλλο στο Μουσείο του Οντάριο, βλ. εικ. 4 και 5.

¹⁴¹ MARCOVICH, M. «Three Notes on Byzantine Epigraphy», 208, υποσ. 5.

περιλάμβανε τρία σχήματα από το κυριλλικό αλφάβητο, ενώ το δεύτερο έφερε ελληνικά γράμματα. Η επιγραφή είναι η εξής:

ΜΝΗСТΡΟΝ

ΣΤΕΦΑΝΟΥΔΟΥΚΙ

ΚΙΣΡΙΖΙΚΛΑΔ

ΟΥΚΟΜΝΗΝΟΦΥΙΣ

ΤΕΝΧΕΡCΙΝ

·ΑΝΝΑ ΔΕΧ

·ΟΥ¹⁴².

Όπως φαίνεται, το Ν στην πέμπτη γραμμή προέρχεται από το ελληνικό αλφάβητο, αλλά εικονίζεται ως Η από το κυριλλικό (εικ.4&5)¹⁴³.

Η δεύτερη κόρη του Θεόδωρου Δούκα ήταν η Ειρήνη Δούκαινα¹⁴⁴, η οποία, όπως και η μητέρα της Μαρία, είχε κληρονομήσει τα φυσικά θέλγητρα της οικογένειας των Πετραλείφων. Αξίζει να επισημανθεί ότι ο Βούλγαρος τσάρος Ιωάννης Β΄ Ασάν την ερωτεύτηκε βαθιά, σύμφωνα με τον Γεώργιο Ακροπολίτη, με τρόπο που να παραλληλίζεται η σχέση αυτή με τον έρωτα του Μάρκου Αντώνιου για την Κλεοπάτρα¹⁴⁵. Παρά το νομοκανονικό κώλυμα γάμου που υπήρχε, η τελετή πραγματοποιήθηκε κανονικά, υποδεικνύοντας την επιρροή του Ιωάννη Ασάν¹⁴⁶.

---

¹⁴² MARCOVICH, M. «Three Notes on Byzantine Epigraphy», 209. HEICHELHEIM F. M. – HICKL- SZABO H.A., «A Serbo-Byzantine Betrothal Ring», 317. BARISIC, F. «L'anneau nuptial du kralevic Stefan Doukas», 258: «Μνήστρον Στεφάνου Δουκικής ρίζης κλάδου, Κομνηνοφυής, ταῖν χερσίν, Άννα, δέχου». Υπάρχουν διάφορες ερμηνείες στην έρευνα όσον αφορά την επιγραφή. Βλ. MARCOVICH, M. «Three Notes on Byzantine Epigraphy», 211.

¹⁴³ Το ίδιο παράδειγμα το βρίσκουμε και σε άλλες επιγραφές, δηλαδή αντί για Ν να γράφεται Η, λόγω της σλαβικής επιρροής εκείνη την εποχή. Για την ανάλυση της επιγραφής βλ. MARCOVICH, M. «Three Notes on Byzantine Epigraphy», 209.

¹⁴⁴ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 60. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΚΟΥΤΑΡΙΩΤΗΣ, *Ανωνύμου Σύνοψις Χρονική*, 484. Βλ. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 90, υποσ. 2. ΒΑΡΖΟΣ, Κ. *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, Β΄, 570, 617. Ο Nicol λανθασμένα γράφει ότι ήταν η αδελφή του, ενώ η Ειρήνη αποτελούσε τη δεύτερη κόρη του.

¹⁴⁵ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 60: «ήγάγετο εἰς γυναῖκα τὴν θυγατέρα τοῦ Ἀγγέλου Θεοδώρου τὴν Εἰρήνην, καλὴν τὸ εἶδος καὶ εὐμεγέθη, μηδὲ τὸ τοῦ αὐταδέλφου»/61: « ὑπερηγάπα γὰρ τὴν σύζυγον Εἰρήνην οὐχ ἦττον ἢ Ἀντώνιος τὴν Κλεοπάτραν».

¹⁴⁶ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 60. Στις αρχές του 1237, η δύναμη του Βούλγαρου τσάρου ήταν μεγάλη στα Βαλκάνια. Ο τσάρος είχε διαλύσει την συμμαχία του με τον αυτοκράτορα της Νίκαιας, όπως και με τον Λατίνο αυτοκράτορα. Ο γάμος του Ιωάννη Ασάν με την Ειρήνη αποτελούσε μια σημαντική μεταβολή στη πολιτική σκηνή. Με τον γάμο αυτό, τόσο η «αυτοκρατορία» της Θεσσαλονίκης

Πιθανότατα ο γάμος τελέστηκε γύρω στο 1237, καθώς την ίδια χρονιά σημειώνεται και η απελευθέρωση του Θεόδωρου Δούκα¹⁴⁷. Πέρα αυτών, η Ειρήνη Δούκαινα και ο Ιωάννης Ασάν απέκτησαν τρία παιδιά, τη Θεοδώρα, τη Μαρία και τον Μιχαήλ Ασάν¹⁴⁸. Μετά τον θάνατο του Ιωάννη, η Ειρήνη εγκατέλειψε τη Βουλγαρία και εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη. Εκεί προσπάθησε να εξασφαλίσει τη σωτηρία του αδελφού της, Δημήτριου από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ιωάννη Βατάτζη¹⁴⁹. Με την πειθώ της, και ίσως με την γοητεία της, η Ειρήνη κατάφερε να πείσει τον αυτοκράτορα να μην επιβάλει την ποινή της τύφλωσης στον Δημήτριο. Αντίθετα, ο Δημήτριος παραδόθηκε και φυλακίστηκε στο φρούριο των Λεντιανών. Η παρέμβαση της Ειρήνης εκτιμήθηκε ιδιαίτερα από τον Βατάτζη, ο οποίος της απέδωσε τιμές. Ο Ακροπολίτης αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι δύο κατέβηκαν από τα άλογά τους και στάθηκαν όρθιοι, εκφράζοντας την αποδοχή του¹⁵⁰.

αναζωοπυρώθηκε υπό τον Μανουήλ Δούκα, αδελφό του Θεόδωρου, αλλά και ο Θεόδωρος απελευθερώθηκε από το καθεστώς αιχμαλωσίας στη Βουλγαρία. Ο Ιωάννης Ασάν, με τον γάμο αυτό, έπληττε τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, με την οποία ο Μανουήλ είχε συμμαχήσει. Μετά την απελευθέρωση του Θεόδωρου, ο Ασάν τον βοήθησε να επανέλθει στη Θεσσαλονίκη. Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 165-166. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 115-116. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, Α., *Ιστορία*, 329.

¹⁴⁷ HOECK J. – LOENERTZ R.J., «Nikolaos-Nektarios von Otranto», 228. Βλ. BREDEKAMP, F. *The Byzantine Empire of Thessaloniki*, 230. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α. *Νίκαια και Ήπειρος*, 86. FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 75.

¹⁴⁸ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 60: «μεθ' ἧς ὁ Ασάν παῖδας γεγέννηκε τρεῖς τὸν Μιχαήλ τὴν Θεοδώραν καὶ τὴν Μαρίαν». Για το πολιτικό πλαίσιο στο οποίο ενεργεί ο Μιχαήλ Ασάν και τη διαμάχη για τον τσαρικό θρόνο βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 172 κ.ε.

¹⁴⁹ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 82-83: «καὶ ἡ τοῦ Δημητρίου ἀδελφὴ Εἰρήνη, τοῦ Βουλγάρων Ασάν γαμετὴ, παρέστη γονυπετοῦσα καὶ ποτινωμένη, μὴ παθεῖν τὸν ἀδελφὸν αὐτῆς τῶν ὀφθαλμῶν στέρησιν. ἀπῆει τε παρὰ τὸν ἀδελφὸν ».

¹⁵⁰ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 83: «τετίμηκε δὲ ταύτην ὁ βασιλεὺς, οἷα ἐκείνης σχηματιζόμενος τὴν ταπεινώσιν, ὡς γὰρ ἀπέβη αὐτῆ τοῦ ἵππου, τηνικαῦτα καὶ ὁ βασιλεὺς τοῦ οἰκείου ὀχήματος ἀποβάς πεζὸς ἔστηκε σὺν αὐτῇ». Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 180.

Κεφάλαιο ΙΙΙ. Η Αγία Θεοδώρα και οι κόρες της (1249-1267)

Ο Μιχαήλ Β΄ Δούκας, γιος του ιδρυτή του κράτους της Ηπείρου, που κατά τα νεανικά του χρόνια βρισκόταν στην Πελοπόννησο, εμφανίστηκε στην Ήπειρο στα μέσα της δεκαετίας του 1230. Η επιστροφή του συνδέεται με τον γάμο του με τη Θεοδώρα Πετραλείφα¹⁵¹, θυγατέρα του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Πετραλείφα¹⁵². Ο Μιχαήλ επισκέφτηκε τα Σέρβια¹⁵³, όπου γνώρισε την αρχόντισσα¹⁵⁴. Η Θεοδώρα, όπως και η οικογένειά της, φημιζόταν για την ομορφιά και την αρετή τους. Με την σύμφωνη γνώμη των αδελφών της, ο Μιχαήλ νυμφεύτηκε την Θεοδώρα. Ο γάμος έλαβε χώρα πιθανότατα στα μέσα του 1230¹⁵⁵ στα Σέρβια. Στη συνέχεια το συζυγικό ζεύγος με επίσημη συνοδεία κατέφτασε στην Άρτα¹⁵⁶.

Ο μοναχός Ιώβ παρέχει μοναδικές πληροφορίες σχετικά με τον τόπο γέννησης της Θεοδώρας¹⁵⁷. Έχουν διατυπωθεί διφορούμενες απόψεις στην σύγχρονη έρευνα για αυτό το θέμα αυτό¹⁵⁸. Σύμφωνα με νεότερες μελέτες, η Θεοδώρα γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη¹⁵⁹, καθώς η ίδια τέθηκε υπό την προστασία του Θεόδωρου Δούκα της

---

¹⁵¹ PLP, 5664. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 166. Και στα δυο αναφέρεται ως *Θεοδώρα Δούκαινα*. ΒΑΡΖΟΣ, Κ. *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, Β΄, 554.

¹⁵² Ο πατέρας της Θεοδώρας, Ιωάννης Πετραλείφας κατείχε τον τίτλο του σεβαστοκράτορα και ήταν διοικητής Θεσσαλίας και Μακεδονίας. Το έτος θανάτου του πατέρα της είναι άγνωστο. Πιθανότατα απεβίωσε ανάμεσα στα 1224-1230.

¹⁵³ TIB I, 91, 153.

¹⁵⁴ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, έκδ. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 44: «καὶ περὶ τὸ κάστρον Σερβίον γενόμενος τὴν καλὴν βλέπει νεάνίδα Θεοδώραν, ἧς ἄκρω αὐλὸς, τοῖς ἀδελφοῖς συμφωνεῖ Πετραλίφαις, καὶ ταύτην νομίμω γάμω λαβὼν».

¹⁵⁵ ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 164. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 112. ΝΤΑΜΠΛΙΑΣ, Χ., *Η ιστορία της Θεσσαλίας*, 59. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 166. Μόνο ο Λάππας σχολιάζει ότι ο γάμος τελέστηκε στα μέσα και όχι στις αρχές του 1230, ενώ οι υπόλοιποι αναφέρουν ως έτος το 1230.

¹⁵⁶ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, έκδ. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 45: « εἰς Ἀκαρνανίαν ἀτείχιστον τότε οὖσαν σὺν αὐτῇ λαμπρῶς ἐπανέζευξεν». Η Άρτα ήταν η έδρα του Μιχαήλ Β΄ Δούκα. Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 164. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 112. OSSWALD, B. *L'Épire*, 79-80. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, Α., *Ιστορία*, 326-327.

¹⁵⁷ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, έκδ. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 44: « Ὁ μὲν τοι Σεβαστοκράτωρ Πετραλίφης, υἱὸς γεννήσας ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ τὴν ἀείμνηστον ἀπέτεκε Θεοδώραν».

¹⁵⁸ PATLAGEAN, E., «Une sainte souveraine grecque Theodora», 453-460. PETRIDES, S., «Le moine Job», 41.

¹⁵⁹ ΤΣΙΛΙΓΙΑΝΝΗΣ, Κ.Α., *Ιστορικά ανάλεκτα*, 9-26. Ο Ιωάννης Πετραλείφας, πατέρας της Θεοδώρας έλαβε το αξίωμα του σεβαστοκράτορα από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄ για να διοικεί την Μακεδονία και τη Θεσσαλία. Η Θεσσαλία στις πηγές της περιόδου ταυτίζεται με την Θεσσαλονίκη. Ο Ιωάννης Απόκαυκος

Ηπείρου, που κατέλαβε την Θεσσαλονίκη¹⁶⁰. Παρόλα αυτά, κάποιοι ερευνητές υποστήριξαν ως τόπο γέννησης την Θεσσαλία¹⁶¹, τα Σέρβια Κοζάνης¹⁶² και το Διδυμότειχο¹⁶³. Ανατράφηκε από τα αδέρφια της και τη μητέρα της Έλενα, ίσως και από την θεία της Μαρία Πετραλείφα¹⁶⁴ με όλες τις ηθικές αρετές στα Σέρβια της Κοζάνης, όπου γνώρισε και τον μετέπειτα σύζυγο της Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου. Κατά τις διαπραγματεύσεις του γάμου, η Θεοδώρα ήταν αρκετά νέα. Πιθανότατα γεννήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1220¹⁶⁵, ενώ ο Μιχαήλ φαίνεται ότι γεννήθηκε γύρω στα 1214, εφόσον κατά την εποχή δολοφονίας του πατέρα του (1214/1215) ήταν βρέφος¹⁶⁶.

Παρόλη τη σεμνότητα και την ταπεινότητα της Θεοδώρας ως βασίλισσας¹⁶⁷, ο Μιχαήλ Β΄ υπέκυψε στον πειρασμό μιας αρχόντισσας, ονομαζόμενης Γαγγρηνής¹⁶⁸. Ο μοναχός Ιώβ αφηγείται με λεπτομέρειες τη δυστυχία του δεσποτικού ζεύγους λόγω της αδυναμίας του Μιχαήλ¹⁶⁹. Το Χρονικό του Γαλαξειδίου από την άλλη, αφηγείται με

ονομάζει την Θεσσαλονίκη ως πόλη της Θεσσαλίας. Βλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *Epirotica Saeculi XIII*, έκδ. V.G. VASILIEVSKY, 247: «πόλις πρὸς πλάτος ἐξήπλωμένη, καθάπου δὴ καὶ ἡ θάλασσα, πόλις εὐγενῆς εὐγενεῖ πρέπουσα, πόλις Θετταλίας κολωνία.», Βλ. και ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ: «κατέσχευεν δὲ καὶ τὴν ἐν Θετταλία μητρόπολιν, ἣν Θεσσαλονίκην ὀνομάζουσιν». ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α. «Θεσσαλονίκη, «πρώτη πόλις Θετταλίας» στο *ΚΔ΄ Δημήτρια. Γ΄ Επιστημονικό Συμπόσιο. Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Από της Ιουστινιανείου εποχής ἕως και της μακεδονικής δυναστείας*, Θεσσαλονίκη (1991): 63-77.

¹⁶⁰ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, έκδ. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 44: «Ὁ μὲν τοι Σεβαστοκράτωρ Πετραλίφης, υἱὸς γεννήσας ἐν Θεσσαλία καὶ τὴν ἀείμνηστον ἀπέτεκε Θεοδώραν, καὶ τὸν βίον ἐν Χριστῷ καταλύσας, τὴν ἰδίαν ἀρχὴν τοῖς υἱέσι κατέλιπεν, οἱ καὶ τῷ βασιλεῖ Θεοδῶρῳ δεξιῶς τελούντες, τὴν ἰδίαν ἀδελφὴν νηπιάζουσαν, ὡς κόρην ἐφύλαττον ὀφθαλμοῦ.».

¹⁶¹ Την Θεσσαλία με την σημερινή έννοια θεωρεῖ ως τόπο γέννησης ο Περάνθης. Βλ. ΠΕΡΑΝΘΗΣ, Ο., *Η Αγία Θεοδώρα, Βασίλισσα της Άρτας*, 53.

¹⁶² ΦΕΡΟΥΣΗΣ, Δ., *Θεοδώρα Κομνηνή, Βασίλισσα και Μοναχή*, 15-18.

¹⁶³ PETRIDES, S., «Le moine Job», 41.

¹⁶⁴ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 112.

¹⁶⁵ NICOL D., *The Despotate of Epirus*, 114. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 164.

¹⁶⁶ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, έκδ. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 44: «Ὅς δὴ Θεόδωρος, βρεφύλλιον τὸν ἐκ τοῦ ἰδίου ἀδελφοῦ Μιχαὴλ τὸν Δούκαν εὐρηκῶς».

¹⁶⁷ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, έκδ. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 45: «Θεοδώρα δὲ, οὐ παρεσύρη τῇ δόξῃ, οὐχ ἑάλω τῇ νεότητι, οὔτε μὴν πρὸς τρυφᾶς οἶδε κατασπαταλᾶν, ἀλλ' οὐδὲ τῷ τῆς ἀρχῆς ὄγκῳ ἐπήρηθη· τῷ Θεῷ δὲ μᾶλλον ἔγνω προσκεῖσθαι καὶ ἀρετῆς ἐπιμελεῖσθαι».

¹⁶⁸ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, έκδ. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 45: «ἀλλ' ὄλος ὀπλίζεται κατ' αὐτῆς, καὶ θηλυμανίας τὸν ἄνδρα καταμαλάζας πειρασμὸν τῇ μακαρία ἐγείρει τῶν πώποτε μνημονευσομένων δεινότατον. Γυναικὶ γάρ τινι ἐξ εὐγενῶν, Γαγγρηνῆ τὸ ἐπώνυμον, πορνικῶς ὁ Μιχαὴλ ἐπιμανεῖς, καὶ τὸ τῆς αἰσθήσεως ὑγιές μαγίαις ὑπ' ἐκείνης ὑποκλαπείς, μῖσος ἄσπονδον κατὰ τῆς ἰδίας ἐκτήσατο γυναικός». Βλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ὁ θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο*, 110-111.

¹⁶⁹ Τόσο ο βιογράφος της Θεοδώρας όσο και συγγραφέας του Χρονικού του Γαλαξειδίου υποστηρίζουν ότι ο Μιχαήλ ἔδωξε παρά τη θέλησή του τη Θεοδώρα, καθώς βρισκόταν υπό την «μαγική» επίδραση της Γαγγρηνής.

γλαφυρό τρόπο την σχέση του Μιχαήλ Β΄ και της Γαγγρηνής¹⁷⁰. Σύμφωνα με τον Ιώβ, η Θεοδώρα εγκυμονούσα αποπέμφθηκε από την αυλή της Ηλείου και περιπλανήθηκε για κάποια χρόνια στην ύπαιθρο. Κατά το διάστημα της εξορίας της από την Άρτα, βρέθηκε από έναν μοναχό. Λέγεται ότι εκείνος την φιλοξένησε στη μονή του Αγίου Νικολάου στη Πρενίστα στις πλαγιές των Τζουμέρκων, στο σημερινό Κορφοβούνι, μαζί με τον νεογέννητο γιο της, Νικηφόρο¹⁷¹.

Τελικά, μετά από πέντε έτη εξορίας, η Θεοδώρα επέστρεψε πίσω στην Άρτα με απόφαση του Μιχαήλ¹⁷². Η τοπική αριστοκρατία αγανάκτησε με την συμπεριφορά του και τη σχέση του με την Γαγγρηνή. Η Θεοδώρα ήταν τόσο αγαπητή στον λαό, ο οποίος κατάφερε να την επαναφέρει στην εξουσία. Η επάνοδός της τοποθετείται πιθανότατα γύρω στο 1237¹⁷³. Με το τέλος της οδυνηρής αυτής κατάστασης στην αυλή του «δεσποτάτου», άνησε μια νέα περίοδος με πρωταγωνίστρια την ίδια τη βασίλισσα¹⁷⁴.

Λίγα χρόνια μετά την επιστροφή της, η Θεοδώρα κατάφερε με διπλωματικές κινήσεις να πετύχει μια βραχυπρόθεσμη περίοδο ειρήνης μεταξύ του κράτους της Ηλείου και της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Οι συμμαχίες που έγιναν διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στις σχέσεις των δύο κρατών. Για τον Ιωάννη Βατάτζη, ο Μιχαήλ αποτελούσε απειλή στα σχέδιά του, οπότε αποφάσισε να συνάψει συνθήκη ειρήνης, η οποία επισφραγίστηκε με την πρόταση γάμου του διάδοχου του Μιχαήλ Β΄, Νικηφόρου με

---

¹⁷⁰ ΧΡΟΝΙΚΟ ΓΑΛΑΞΕΙΔΙΟΥ, 198. Στο PLP δεν υπάρχει καμία πληροφορία για το όνομα Γαγγρηνή. Πιθανότατα το όνομα της οικογένειας αυτής προέρχεται από την τοποθεσία Γάγγρα ή έχει μεταφορική σημασία, από το ουσιαστικό *γάγγραινα*.

¹⁷¹ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, έκδ. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 46: «*Ἰερὺς δὲ τις, ἐκ χωρίου Πρενίστης, λαχανομομένη ἐν ἀγρῶ ταύτην εὐράν και τὸ βρόφος βαστάζουσαν, ὄρκους ἐπίθετο τὸ ἑαυτῆς εἰπεῖν ὄνομα· και γνοὺς ἦτις ἦν, ταύτην οἴκαδε φέρων κατέκρυψε, πάσης ἐπιμελείας ἀξιώσας*». Βλ. ΤΙΒ ΙΙΙ, 243. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηλείου*, 113. Η Μονή Αγίου Νικολάου στη Πρενίστα θεωρείται κατά τη παράδοση το μέρος όπου βρήκε καταφύγιο η Θεοδώρα. Εκεί διακρίνεται η βαθουλωτή πέτρα που χρησίμευε για κρεβάτι της. Βλ. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, *Δοκίμιον Ἱστορικήσ τινος περιλήψεως*, 17.

¹⁷² ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, έκδ. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 45: «*ἢ πονηρά πᾶσα εἰς φῶς ἤχθη πράξις, και ἐν νῶ γενόμενος ἐνεσείσθη ὁ Μιχαήλ*». ΧΡΟΝΙΚΟ ΓΑΛΑΞΕΙΔΙΟΥ, 200. Βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηλείου*, 113. Ο ιερομόναχος Ευθύμιος στο Χρονικό του Γαλαξειδίου αφηγείται την δραματική αυτή κατάσταση και επισημαίνει ότι ο Μιχαήλ υπέφερε από εφιάλτες ότι θα τιμωρηθεί από τον Θεό, αν δεν μετανοήσει για την αμαρτία του.

¹⁷³ Εφόσον ο γάμος τελέστηκε γύρω στα μέσα του 1230 και έζησαν λίγα έτη συζυγικής ζωής, και αφού πέρασαν πέντε έτη εξορίας της Θεοδώρας, η επάνοδος τοποθετείται το 1237.

¹⁷⁴ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΛΕΜΜΥΔΗΣ, *Διήγησις Μερική*, έκδ. HEISENBERG, 16-19. Βλ. BURY, J.B. «*Inedita Nicephori Blemmydae*», *BZ*, 6 (1897): 526-537. BREDEKAMP, F. *The Byzantine Empire of Thessaloniki*, 250. Ο Νικηφόρος Βλεμμύδης φιλοξενήθηκε στην Άρτα και σε μια ευχαριστήρια επιστολή του, που σύμφωνα με τον Bury απευθυνόταν στον Μιχαήλ Β΄ και την Θεοδώρα, αναφέρεται συνεχώς στο δεσποτικό τους αξίωμα και αποκαλεί τη σύζυγο του Μιχαήλ «βασίλισσα». Πρβλ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α. «*Το αξίωμα του «Δεσπότη*», 90, 92.

την εγγονή του Βατάτζη και κόρη του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη, Μαρία¹⁷⁵. Στις διαπραγματεύσεις αυτές μέχρι και το τελικό στάδιο της μνηστείας, η Θεοδώρα συμμετείχε ενεργά.

Η επιγαμία αυτή αποτέλεσε την πρώτη διπλωματική αποστολή της Θεοδώρας στη Νίκαια, κατά το χρονικό διάστημα 1248 και 1250. Έχουν διατυπωθεί αντικρουόμενες απόψεις σχετικά με την πρωτοβουλία και αυτονομία της Θεοδώρας. Αρχικά, η Θεοδώρα ταξίδεψε με τον Νικηφόρο στις Πηγές της Νίκαιας στη Μικρά Ασία¹⁷⁶. Ο Nicol υποστηρίζει ότι η Θεοδώρα πήρε την πρωτοβουλία, ενθαρρύνοντας τον Μιχαήλ Β΄ να συνάψει τη συνθήκη. Δεν γνωρίζουμε όμως αν η απόφαση του ταξιδιού ήταν δική της σκέψη ή του Μιχαήλ. Παρόλα αυτά, όλες οι διπλωματικές συζητήσεις για την επιγαμία στη Μικρά Ασία πραγματοποιήθηκαν από την ίδια¹⁷⁷, παρόλο που η αρχική συζήτηση έγινε μεταξύ του Μιχαήλ και του Ιωάννη Βατάτζη¹⁷⁸. Ο Λάμπας διαφωνεί και δεν τονίζει τον ρόλο της Θεοδώρας στις διαπραγματεύσεις, που θεωρεί ότι ήταν περιορισμένος. Επισημαίνει ότι η ίδια σε καμία περίπτωση δεν λειτουργούσε αυτοβούλως, αλλά πάντα σε συνεννόηση και τη σύμφωνη γνώμη του Μιχαήλ¹⁷⁹.

---

¹⁷⁵ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 88: «*τὸν γὰρ τοῦ Μιχαήλ υἱὸν Νικηφόρον ἐπὶ τὴν θυγατέρα τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ τοῦ βασιλέως Θεοδώρου τὴν Μαρίαν γαμβρὸν ἠγάγετο*». Σύμφωνα με τον ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΚΟΥΤΑΡΙΩΤΗΣ, 500, ο οποίος ακολουθεί πιστά την αφήγηση του Ακροπολίτη, η πρόταση έγινε από τον αυτοκράτορα της Νίκαιας, αλλά ο ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, I, 47-48 και ο ΕΦΡΑΙΜ, 318, γράφουν ότι αντίθετα προήλθε από τον Μιχαήλ Β΄. Βλ. PLP, (223) 91042. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 94. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α. *Νίκαια και Ηπειρος*, 88.

¹⁷⁶ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 88. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 49. Βλ. ΤΙΒ ΧΙΙΙ, 895. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα βασιλικά συνοικέσια*, 31. Διαφωνώ με την Βασιλοπούλου, η οποία γράφει ότι η Θεοδώρα και ο αυτοκράτορας Ιωάννης Βατάτζης συναντήθηκαν στις Πηγές της Μακεδονίας, ενώ οι NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 128. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 185 και ο POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 95, αναφέρουν τις Πηγές στα παράλια της Μικράς Ασίας. Εξάλλου, η βάση του Ιωάννη Βατάτζη βρισκόταν στη Νίκαια, οπότε η πιο λογική εξήγηση είναι οι Πηγές της Μ. Ασίας. Βλ. και OSSWALD, B. *L'Épire*, 81.

¹⁷⁷ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 128- 129. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ηπειρο*, 119.

¹⁷⁸ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, I, 47-48: «*τέως μὲν οὖν πρέσβεις ἀποστείλας πρὸς βασιλέα Ἰωάννην ἐζήτει νόμφην ἀγαγέσθαι τῷ ἑαυτοῦ υἱῷ Νικηφόρῳ τὴν τοῦ υἱοῦ τοῦ βασιλέως Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρι θυγατέρα Μαρίαν καὶ ἤνυσε τὸ ζητούμενον ἐγένοντο γὰρ τῆνικαῦτα μνηστεῖαι καὶ συμφωνίαι οἷαι δὴ καὶ γεγόνασι συμπαραγενομένης τῷ υἱῷ Νικηφόρῳ καὶ τῆς μητρὸς Θεοδώρας κατὰ τὴν ἕω ἅμα μὲν καὶ πρὸς ἐπίσκεψιν τῆς μνηστευομένης νόμφης ἅμα δὲ καὶ πρὸς βεβαίωσιν τῶν ἐν τούτοις συμφωνιῶν ὧν δὴ γενομένων τὴν νόμφην αὐτόθι παρὰ τὰ οἴκοι καταλιποῦσα ἐπανεστρεφεν οἴκαδε σὺν τῷ υἱῷ Νικηφόρῳ Θεοδώρα ἢ τοῦ Μιχαήλ σύζυγος ἐγγύας λαβοῦσα παρὰ τῶν κηδεστῶν βασιλέων ἐς τοῦ πιδὸν ἔτος τοὺς γάμους τελεῖσθαι*». Η πρόταση αυτή του Βατάτζη ήταν σημαντική, καθώς πρόκειται για δεσμούς συγγένειας ανάμεσα στους δύο ηγεμονικούς οίκους, και όχι απλά για μια συνθήκη ειρήνης.

¹⁷⁹ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 88. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, I, 48. ΕΦΡΑΙΜ, 8653-8662. Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 185-186. Ούτε ο μοναχός Ιώβ αναφέρει κάτι για την εξωτερική πολιτική της Θεοδώρας.

Ωστόσο δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η Θεοδώρα ήταν σύμφωνη με την πρόταση του Βατάτζη για τον γάμο του Νικηφόρου με την Μαρία και υπέρμαχος της διατήρησης ειρήνης με τη Νίκαια. Ο ρόλος της Θεοδώρας στο διπλωματικό πεδίο φαίνεται ότι ήταν σημαντικός, αλλά σε περίπτωση που κατέληγε διαφορετικά η συμφωνία μεταξύ της Ηπείρου και της Νίκαιας, ο Μιχαήλ θα είχε τη δυνατότητα να ανασυνταχθεί ταχύτατα¹⁸⁰. Όμως, οι πηγές δεν αναφέρονται σε μια τέτοια δράση της Θεοδώρας¹⁸¹. Αφότου έγινε και η τελική συμφωνία για την μνηστεία των δύο γόνων, η Θεοδώρα μαζί με τον γιο της επέστρεψαν στην Άρτα¹⁸². Ο γάμος θα ολοκληρωνόταν λίγα χρόνια αργότερα, όταν το ζευγάρι θα έφτανε σε κατάλληλη ηλικία¹⁸³.

Έτσι, το δεύτερο ταξίδι της Θεοδώρας πραγματοποιήθηκε με σκοπό την μνηστεία του Νικηφόρου και της Μαρίας. Το φθινόπωρο του 1254 ο Βατάτζης απεβίωσε και στον θρόνο της Νίκαιας ανήλθε ο υιός του, Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης. Έπρεπε να διευθετηθεί το ζήτημα της μνηστείας. Τον Σεπτέμβριο του 1256, η Θεοδώρα και ο υιός της συνάντησαν τον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη στη Θράκη¹⁸⁴ και από εκεί κατευθύνθηκαν όλοι μαζί προς στη Θεσσαλονίκη. Κατά τη διάρκεια της διαδρομής, ο Θεόδωρος Λάσκαρης εκμεταλλεύτηκε την ασυνόδευτη Θεοδώρα, θέτοντας αυτήν και τον Νικηφόρο υπό κράτηση και πιέζοντάς την να παραχωρήσει δύο σημαντικά οχυρά – πόλεις της Ηπείρου, το Δυρράχιο και τα Σέρβια¹⁸⁵. Η Θεοδώρα αποδέχτηκε τους όρους, καθώς δεν είχε άλλη επιλογή και ο Μιχαήλ επικύρωσε τη συμφωνία για την παράδοση

---

¹⁸⁰ ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, Ν, «Summit Diplomacy», 356.

¹⁸¹ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 88, 132-133. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ Ι, 48, 57. ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, *Βίος Οσίας Θεοδώρας*, έκδ. MIGNE, 903-908.

¹⁸² ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 88: «καὶ ἡ Θεοδώρα αὐθις τὸν υἱὸν αὐτῆς λαβοῦσα οἴκαδε ὑπεχώρησε παρὰ τὸν αὐτῆς σύζυγον Μιχαήλ».

¹⁸³ ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 186.

¹⁸⁴ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΚΟΥΤΑΡΙΩΤΗΣ, 526-527. Το ταξίδι προς τη Θεσσαλονίκη συνέπεφε με την εορτή της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού, δηλαδή έγινε στις 14 Σεπτεμβρίου. Βλ. επίσης MURALT, E., *Esaai de Chronographie byzantine*, 385, no 6766. Βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 135-137. Το στρατόπεδο του αυτοκράτορα ήταν στον ποταμό Ρηγίνη, παραπόταμο του Έβρου. Η κοιλάδα του Έβρου ήταν γνωστή ως Βολερόν. Ο Λεντζάς, που αναφέρει ο Σκουταριώτης ως σημείο συνάντησης ήταν στο νότιο άκρο της κοιλάδας αυτής, στην περιοχή των Φερρών.

¹⁸⁵ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 132-133. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΚΟΥΤΑΡΙΩΤΗΣ, 526-527. ΕΦΡΑΙΜ, 9105-9109, 9114-9115. ΜΙΚΛΟΣΙΧ, F. & MÜLLER, J. *Acta et Diplomata*, VI, 198. Πρβλ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Μ., «Γράμμα του ιερέως καὶ νονικουῦ τῶν Παλατιῶν Νικίττα Καραντηνοῦ πρὸς τὸν ἡγούμενον τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (1256)» στο *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλανδον*, II (1966): 286-308, ἐδῶ, 288. Βλ. GARDNER, A. *The Laskarids*, 219. JIRECEK, K. *Geschichte der Serben*, I, 317. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, Α., *Ιστορία*, 502-503. DUCELIER, A., *La Façade Maritime*, 170.

των οχυρών¹⁸⁶. Μετά τα γεγονότα αυτά, η Θεοδώρα μαζί με τον νεόνυμφο ζεύγος επέστρεψαν στην Άρτα¹⁸⁷. Λίγα έτη αργότερα, η Θεοδώρα, όπως και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, έπρεπε να μεταβούν για λίγο στα Ιόνια νησιά, στη Λευκάδα και τη Κεφαλονιά¹⁸⁸, επειδή το κράτος της Ηπείρου ηττήθηκε στην μάχη της Πελαγονίας (1259).

Λίγο μετά την ανακατάληψη της Βασιλεύουσας (1261), η Θεοδώρα πραγματοποίησε ένα τρίτο ταξίδι μαζί με τον υιό της Ιωάννη στη Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να εξομαλυνθούν οι σχέσεις του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο με τον δεσπότη. Η βασίλισσα για ακόμη μια φορά έπαιξε τον ρόλο του πρεσβευτή υπό μη ευνοϊκές συνθήκες, με σκοπό να διαπραγματευτεί μια νέα συνθήκη. Ο Ιωάννης έμεινε στη Κωνσταντινούπολη, αποτελώντας εγγύηση για τον πατέρα του και στη συνέχεια επρόκειτο να νυμφευτεί εκεί¹⁸⁹. Ωστόσο, καμία τέτοια αποστολή της Θεοδώρας δεν αναφέρεται από τον Γρηγορά¹⁹⁰.

Γίνεται αντιληπτό από τα παραπάνω ότι η Θεοδώρα αποτέλεσε πιθανότατα την πρώτη γυναίκα της Ηπείρου που λειτούργησε ως πρέσβειρα. Η Θεοδώρα δεν στάλθηκε μόνο σε μια, αλλά σε τρεις διπλωματικές αποστολές με τρεις διαφορετικούς αυτοκράτορες, της Νίκαιας και της Κωνσταντινούπολης¹⁹¹. Μάλιστα η Θεοδώρα, εκτός από τον πρώτο γάμο του Νικηφόρου είχε σημαντικό ρόλο και στον δεύτερο. Η δεύτερη σύζυγος του Νικηφόρου ήταν η Άννα Καντακουζηνή Παλαιολογίνα, ανιψιά

---

¹⁸⁶ Η κίνηση αυτή του αυτοκράτορα Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη προκάλεσε ρήξη ανάμεσα στις σχέσεις των δύο ηγεμονιών. Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 356.

¹⁸⁷ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 132-133. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, Ι, 57. ΕΦΡΑΙΜ, 9105-9115. Βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 136-137. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 198.

¹⁸⁸ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 172: «ὁ υἱὸς αὐτοῦ Νικηφόρος καὶ ἡ σύζυγος τούτου καὶ τινες τῶν αὐτοῦ τὰς διατριβὰς ἐν τῇ θαλάσῃ ἐποίουν τινες τῶν αὐτοῦ τὰς διατριβὰς ἐν τῇ θαλάσῃ ἐποίουν τὰς τε νήσους τὰς πέριξ καταγώγιον εἶχον, Λευκάδα δηλαδὴ καὶ τὰς τῶν Κεφαλῆνων».

¹⁸⁹ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, Ι, 150-153: «Ὅπως Μιχαὴλ ὁ δεσπότης στενοχωρηθεὶς πέμπει τὴν σύζυγον καὶ τὸν υἱὸν πρὸς βασιλέα.... πέμπει πρὸς βασιλέα τὴν τε σύζυγον Θεοδώραν καὶ Ἰωάννην τὸν παῖδα ἐκείνην μὲν τὰς εἰρηνικὰς πρεσβεύουσας τὸν δ' υἱὸν ἐσόμενον ὄμηρον πλὴν ἐς διηνεκὲς ἐφ' ὅσον ζῶν ἀζόμενον καὶ τὴν συνοικήσουσας προσηκόντως ἦν δὴ καὶ δώσει ὁ βασιλεὺς », 315: «Καὶ ἐπεὶ παῖδες ἦσαν τῷ Μιχαὴλ τρεῖς μὲν γνήσιοι ὧν ὁ μὲν Ἰωάννης ἀνὰ χεῖρας ἦν τοῦ κρατοῦντος πεμφθεὶς μὲν πρὸς πατρός δοθεὶς δὲ παρὰ μητρός ἡκούσης εἰς ὄμηρον».

¹⁹⁰ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, Ι, 109-110. Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 253-254.

¹⁹¹ Για τη Θεοδώρα ως πρέσβειρα βλ. MELICHAR, P. «Imperial Women as Emissaries, Intermediaries, and Conciliators in the Palaiologan Era», *JÖB*, 67 (2018):103-128, εδῶ 107-111. ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, Ν., «Summit Diplomacy with a Female Face: Women as Diplomatic Actors in Byzantium from the 11th to the 15th Century» στο *La diplomatie byzantin, de l'Empire romain aux confins de l'Europe (Ve-XVe s.)*, Brill, 2020: 352-357.

του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. Στην περίπτωση αυτή, η Θεοδώρα δεν λειτούργησε ως πρέσβειρα αλλά συμβούλεψε τον Μιχαήλ Β΄ να συμβιβαστεί και να αναγνωρίσει την επικυριαρχία του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄¹⁹².

ι) Αρχαιολογικά τεκμήρια

Η Θεοδώρα Πετραλείφα συνδέεται και με τα μνημεία του κράτους της Ηπείρου. Πρόκειται για τη μονή καλογριών αφιερωμένη στο Άγιο Γεώργιο τον Μεγαλομάρτυρα (εικ. 6)¹⁹³. Μετονομάστηκε σε μονή της Αγίας Θεοδώρας μετά την άσκηση, την κοίμηση και τον ενταφιασμό, εντός του καθολικού, της βασίλισσας Θεοδώρας. Σύμφωνα με τον μοναχό Ιώβ, ο ναός απέκτησε εξωνάρθηκα και στοές στις μακρές πλευρές της και εμπλουτίστηκε με διάφορα κειμήλια χάρη στη προσωπική φροντίδα της. Η Θεοδώρα θεωρείται δεύτερος κτήτορας της μονής και ο ναός αποτελεί κέντρο λατρείας και ιερό προσκύνημα¹⁹⁴.

Ο ναός είναι διακοσμημένος με τοιχογραφίες και, σύμφωνα με την έρευνα σώζονται τμήματα της αρχικής ζωγραφικής του ναού, στο διακονικό και στον νάρθηκα. Στο τεταρτοσφαίριο του κόγχης του Διακονικού εικονίζεται από τη μέση και πάνω η μορφή δεόμενης αγίας (εικ. 7). Ο Γιαννούλης επισημαίνει ότι η δεόμενη φέρει τραχηλέα και

---

¹⁹² NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 164. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 198, 254-255. ΛΑΙΟΥ, Α. «Addendum to the report on the role of women in Byzantine society», *JÖB*, 32.1 (1982), 198-204.

¹⁹³ Για την αρχιτεκτονική του ναού βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Β., *Η βυζαντινή Άρτα*, 47-49. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., *Οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας*, 410- 411. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., «Η Αγία Θεοδώρα», 38- 43. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. Κ., «Η μονή της Κάτω Παναγιάς», 75-77. ΤΙΒ III, 114.

¹⁹⁴ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, έκδ. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 46. Βλ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., *Οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας*, 409, 431. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., «Αγία Θεοδώρα», 11-13, 104, 106. Ο ναός έχει τρεις φάσεις: ο αρχικός ναός κατασκευάστηκε πιθανότατα τον 11^ο ή 12^ο αιώνα στον τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής. Ύστερα η Θεοδώρα, γύρω το 1270, ανακαίνισε τον ναό προσθέτοντας τον νάρθηκα και τα δύο αετώματα και τέλος προστέθηκαν ο ανοιχτός κιονοστοηριακός εξωνάρθηκας καθώς και οι δύο πεσοστήρικτοι παρανάρθηκες. Η Carr σε μια πρόσφατη έρευνά της σχετικά με τη διμερή εικόνα του Αγίου Γεωργίου με την κτητόρισα, η οποία βρίσκεται σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, προτείνει ότι η εικόνα σχετίζεται με τις σχέσεις ανάμεσα στην Ήπειρο και τη Δύση. Πιο συγκεκριμένα η εικόνα σχετίζεται με την κτητορική δραστηριότητα της Θεοδώρας στην Άρτα, λειτουργώντας τιμητικά προς τον ναό του Αγίου Γεωργίου (Αγία Θεοδώρα της Άρτας), βλ. CARR, A. W., «Portrait of a lady», 85. FUNDIC, L. *Art, Power, and Patronage*, 83.

διάλιθο βασιλικό λώρο, το οποίο δεν παραπέμπει στη Θεοτόκο αλλά σε Αγία. Η ίδια ενδυμασία παρατηρείται και στην ανάγλυφη παράσταση της βασιλικής μορφής του τάφου της Αγίας Θεοδώρας¹⁹⁵. Η βασιλική ιδιότητα της μορφής μαρτυρείται από τον θαλασσί χιτώνα που διακοσμείται με λεπτά χρυσοκεντήματα όπως και το πορφυρό ιμάτιο. Στη κεφαλή της φέρει ένα πορφυρό κεφαλόδεσμο, αφήνοντας ακάλυπτη την περιοχή του λαιμού. Με βάση αυτά τα στοιχεία καταλήγουμε ότι η δεόμενη μορφή Αγίας είναι η Θεοδώρα. Η απεικόνισή της και οι τοιχογραφίες του ναού φιλοτεχνήθηκαν μετά την κοίμησή της, δηλαδή στα τέλη του 13^{ου} αιώνα¹⁹⁶.

Σύμφωνα με τα πορίσματα της έρευνας του Γαρίδη, υπάρχουν δύο σκηνές από τον βίο της Αγίας Θεοδώρας, οι οποίες ανάγονται στις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Στην πρώτη σύνθεση απεικονίζεται πιθανότατα η δίωξη της Αγίας Θεοδώρας από τα ανάκτορα και η φυγή της σε έρημο τόπο, δηλαδή στο σημερινό Κορφοβούνι. Στη δεύτερη σύνθεση εικονίζεται, με πολλά ερωτηματικά από τον Γαρίδη, η επιστροφή της Αγίας από την εξορία και η υποδοχή της στην πόλη από το σύζυγό της Μιχαήλ Β΄ και από τους άρχοντες της πόλης, σύμφωνα και με το συναξάριό της¹⁹⁷. Όπως επιβεβαιώνουν τα πορίσματα του Γαρίδη, το προστώο, ο εξωνάρθηκας και όλη η τοξοστοιχία οικοδομήθηκαν στα τέλη του ζωής της Αγίας Θεοδώρας, όπως αναφέρει και ο Ιώβ, ενώ προκύπτει ότι ο χώρος διακοσμήθηκε μετά το θάνατο της Αγίας, αποτυπώνοντας σκηνές και γεγονότα του βίου της ως βασίλισσας και οσίας¹⁹⁸.

Είναι σημαντικό να γίνει λόγος για την ανάγλυφη πλάκα ψευδοσαρκοφάγου στο ταφικό μνημείο της Αγίας Θεοδώρας (εικ. 8), η οποία χρονολογήθηκε στα τέλη του 13^{ου} αιώνα. Σε αυτήν εικονίζονται δύο ιστάμενες μορφές, μια γυναικεία και μια

---

¹⁹⁵ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., *Οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας*, 426. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., «Η Αγία Θεοδώρα», 74-75.

¹⁹⁶ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., «Η Αγία Θεοδώρα», 35-36, 49-59. Για την ανάλυση της τοιχογραφίας της αγίας Θεοδώρας βλ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., *Οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας*, 427-428.

¹⁹⁷ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, έκδ. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 47. Βλ. ΓΑΡΙΔΗΣ Μ., «Η εξωτερική ζωγραφική διακόσμηση στην Άρτα», 405-406.

¹⁹⁸ ΓΑΡΙΔΗΣ Μ., «Η εξωτερική ζωγραφική διακόσμηση στην Άρτα», 406. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., *Οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας*, 441-442. Με βάση αυτά ο αρχικός ζωγραφικός διάκοσμος του καθολικού, σύμφωνα με τον Γιαννούλη όπως και την Παπαδοπούλου, εντάσσεται στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, και ιδιαίτερα μεταξύ 1290-1320. Αλλά υπάρχει και η αμφιβολία σχετικά με τον νάρθηκα, καθώς λόγω της επιβαρυσμένης με την αιθάλη κατάσταση ο χώρος του νάρθηκα διακοσμήθηκε μετά την προσθήκη του στα μέσα του 13^{ου} αιώνα, ενώ ακόμα ζούσε και δημιουργούσε η Θεοδώρα, δηλαδή κατά τα έτη περίπου 1250-1280. Η Θεοδώρα στις εργασίες που έκανε για την ανασυγκρότηση της μονής, έκτισε μέσα στο περίβολο ένα μικρό ναό αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Αποτελούσε παρεκκλήσιο της μονής του Αγίου Γεωργίου- Αγίας Θεοδώρας.

μικρότερη ανδρική, με βασιλικά ενδύματα και στέμματα(εικ. 9). Η ταυτότητα των δύο μορφών έχει κεντρίσει το ενδιαφέρον των σύγχρονων ερευνητών. Υπάρχουν δύο ενδιαφέρουσες γνώμες: η μια θεωρεί ότι εικονίζονται η βασίλισσα Θεοδώρα με τον υιό της Νικηφόρο Α΄¹⁹⁹, ενώ η άλλη υποστηρίζει ότι είναι η Άννα Κομνηνοδοούκαινα Παλαιολογίνα ως αντιβασίλισσα με τον υιό της Θωμά²⁰⁰.

Τα εικονιζόμενα πρόσωπα παριστάνονται σε τρία συνεχόμενα διάχωρα. Στο κέντρο προβάλλονται κάτω από ταινιωτή αψίδα, ωσάν κιβωρίου, ιστάμενοι κατενώπιον η βασίλισσα και ο δεσπότης σε μέγεθος παιδικής μορφής. Και οι δύο φορούν επίσημα των αυτοκρατόρων του Βυζαντίου λιθοποίκιλα ενδύματα, κρατούν σταυροφόρο σκήπτρο σε παράλληλη διαγώνια θέση έχοντας το αριστερό χέρι τους σε δέηση. Στα ύψη δεξιά, το χέρι του Θεού επιφαίνεται ανάμεσα σε δύο ομόκεντρα τόξα έναστρου ουρανού και ευλογεί τη βασίλισσα. Τις δύο μορφές πλαισιώνουν δύο αρχάγγελοι με σκήπτρο, οι οποίοι λειτουργούν ως προστάτες των Αγγελωνύμων δεσποτών του κράτους της Ηπείρου, ενώ ολόκληρη τη παράσταση περιβάλλει ανθεμωτός βλαστός. Με την πολύσημη παρουσία τους υπογραμμίζουν πρωτίστως την επισιμότητα των τεκταινόμενων²⁰¹.

Αναφορικά με το εν λόγω ζήτημα, η σύγχρονη βιβλιογραφία επικεντρώθηκε στη θέση του Ορλάνδου, ο οποίος υποστηρίζει την ταύτιση των μορφών με την Θεοδώρα Δούκαινα Πετραλείφα, ενώ σε μικρότερη κλίμακα απεικονίζεται ο Νικηφόρος Α΄ Κομνηνός Δούκας. Το κύριο πρόσωπο της παράστασης είναι η βασίλισσα, την οποία ευλογεί η χείρα του Θεού²⁰². Η Αχειμάστου- Ποταμιάνου, στηριζόμενη στις απόψεις του Ορλάνδου παραθέτει ολοκληρωμένα στοιχεία που αποκαλύπτουν την ταύτιση της με την μοναχή. Αρχικά, ένα εικονογραφικό στοιχείο αποτελεί το κοσμημένο αυχένιο ή

---

¹⁹⁹ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. Κ., «Ο τάφος της Αγίας Θεοδώρας», *ΑΒΜΕ*, Β΄ (1936): 105-115. ΠΑΖΑΡΑΣ Θ., *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1988. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π., «Η τέχνη στην εποχή του Δεσποτάτου» στο *Ήπειρος, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1997: 224-237. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., «Η Αγία Θεοδώρα», 76-79. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Β., *Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα, 2002, 45-55. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Β., «Θεοδώρα Πετραλείφα – Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή», 179-182. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., «Η ταυτότητα βασίλισσας και δεσπότη στην ταφική πλάκα του ναού της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα», *ΔΧΑΕ*, 38 (2017): 275-286.

²⁰⁰ CVETKOVIC BR., «The Investiture Relief in Arta, Epiros», *ZRVI*, 33 (1994): 103-112. CVETKOVIC, BR., «Iconography of Female Regency: An Issue of Methodology», *Nis I Vizantija*, 10 (2011): 405-414. FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 79- 80. FUNDIC, L., *Art, Power, and Patronage*, 142-144.

²⁰¹ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., «Η ταυτότητα βασίλισσας», 276. ΠΑΖΑΡΑΣ Θ., *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, 91.

²⁰² ΠΑΖΑΡΑΣ Θ., *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, 91, υποσ. 143.

καλύπτρα που πέφτει πίσω από το στέμμα. Την καλύπτρα φορούσαν βασίλισσες ή πριγκίπισσες που μόνασαν, μαρτύρησαν ή οπωσδήποτε αγίασαν²⁰³. Επίσης, η παρουσία της μορφής αυτής βρίσκεται σε μια ησυχασμένη στάση, καθώς φαίνεται και η προχωρημένη ηλικία της με τα μαλλιά μαζεμένα στα πλάγια. Η απόδοσή της με μειλίχια έκφραση και μακάριο μειδίαμα αποτυπώνει την γαλήνη που αποπνέει μια βασίλισσα που μόνασε²⁰⁴.

Ωστόσο, ο Cvetkovic διατυπώνει μια άλλη άποψη για τις εικονιζόμενες μορφές της πλάκας. Ταυτίζει τις μορφές με την Άννα Παλαιολογίνα και τον νεαρό γιο της Θωμά, η οποία ως αντιβασίλισσα ηγεμόνευε στο κράτος της Ηπείρου ως επίτροπος του ανήλικου γιου της. Ένα στοιχείο που παραθέτει σχετικά με την ταύτισή τους ήταν το σταυροφόρο σκήπτρο. Αυτό μπορούσε να το έχει μια γυναίκα του αυτοκρατορικού οίκου στην περίπτωση που συμβασίλευε ή τελούσε χρέη αντιβασίλισσας, όπως στη περίπτωση της Άννας. Εκτός από το σκήπτρο, η περιβολή και η παιδική ηλικία του δεσπότη που αποτελούσαν μια τυπική αυτοκρατορική εικονογραφία σε συνάρτηση με το ιδεολογικό φορτίο που φέρουν, αποκλείουν την ταύτισή της με την Θεοδώρα²⁰⁵. Αντιθέτως, η Αχειμάστου- Ποταμιάνου ερμηνεύει το σταυροφόρο σκήπτρο, ως όπλο πίστης και έπαθλο του μαρτυρίου απόλυτα συνδεδεμένο με την αγιότητα της Θεοδώρας, με το σχήμα του σταυρού της Σταύρωσης και της Ανάστασης στην κορυφή του, όπως και το μεγαλύτερο σε μήκος της ράβδου. Παρόλα αυτά, η τοποθέτηση της γλυπτικής σαρκοφάγου αντικρούει την ταύτισή της με την Άννα. Ένα σημαντικό στοιχείο που απουσιάζει από την εικόνα της Άννας, όπως υποστηρίζεται, είναι τα πρεπενδούλια, τα

---

²⁰³ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., «Η ταυτότητα βασίλισσας», 276. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. Κ., «Ο τάφος της Αγίας Θεοδώρας», 110.

²⁰⁴ Η κτητορική παράσταση του δεσπότη Νικηφόρου Α΄ και της Άννας Παλαιολογίνας με τα τέκνα τους στο περίστωο του καθολικού της μονής Παντάνασσας αποθαρρύνει την ταύτισή της με την παράσταση στην ψευδοσαρκοφάγο, καθώς απεικονίζεται με ψηλό λαιμό, υψωμένα τοξωτά φρύδια και μια πλούσια με κλειστή καλύπτρα κόμη. Βλ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., «Η ταυτότητα βασίλισσας», 280. Σχετικά με την κτητορική τοιχογραφία βλ. ΒΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Η κτητορική τοιχογραφία στο περίστωο της Παντανάσσης Φιλιππιάδος», *ΔΧΑΕ*, 29 (2008), 73. ΦΙΛΙΔΟΥ Α., «Παντάνασσα Φιλιππιάδας. Η μονή της Παναγίας Παντάνασσας» στο Β. ΠΑΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ – Α. ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ (επιμ.) *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2008, 277.

²⁰⁵ Με τον Cvetkovic συμφωνεί και η Fundic. Επισημαίνει επίσης ότι στην ίδια την Άννα έχει αποδοθεί η διακόσμηση του νάρθηκα με σημαντικές τοιχογραφίες, όπου κάποιες από αυτές συνδέουν την ιστορία με την Άννα. Βλ. FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 80-81. Η Fundic συμφωνεί με τα εικονογραφικά στοιχεία της παράστασης, τα οποία ταυτίζονται με την Άννα. Επίσης επισημαίνει ότι οι επιτύμβιες παραστάσεις ζωγραφίζονται πάνω από τον τάφο ή λαξεύονται στο μάρμαρο και τοποθετούνται κοντά στο μνήμα. Πρβλ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., «Η ταυτότητα βασίλισσας», 278.

οποία φοράει στην κτητορική παράσταση της μονής Παντάνασσας²⁰⁶. Η απουσία των πρεπενδουλίων αλλά και άλλων περίτεχνων βασιλικών κοσμημάτων, όπως και η μεγαλύτερη σε ηλικία αποδοσμένη μορφή οδηγούν στην ταύτισή της με την Θεοδώρα²⁰⁷. Η χρονολόγηση της γλυπτής εικόνας που κοσμεί τον τάφο της βασίλισσας μπορεί να τοποθετηθεί στο διάστημα των ετών 1282-1283 και 1296. Σε κάθε περίπτωση, η έλλειψη επιγραφών με το όνομα των εικονιζόμενων προσώπων έχει δημιουργήσει σύγχυση στην έρευνα, όπως και τα πολυποίκιλα χαρακτηριστικά της εικονιζόμενης βασίλισσας. Παράλληλα δεν πρέπει να ξεχνάμε τη λειτουργική θέση της μαρμάρινης πλάκας ως ταφικής.

Η εικόνα της λαοπρόβλητης Θεοδώρας στο ανάγλυφο του τάφου και ο βίος της επέδρασαν καταλυτικά τόσο σε θρησκευτικό όσο και σε ιδεολογικό επίπεδο στην ισχυροποίηση των ηγεμόνων στο κράτος της Ηπείρου. Η ζωή της Θεοδώρας, όπως γράφτηκε από τον Ιώβ, προβλήθηκε αρκετά και υιοθετήθηκε ως πρότυπο ζωής πιθανότατα στα τέλη 13^{ου} με αρχές 14^{ου} αιώνα από τις πολιτικές και θρησκευτικές αρχές του «δεσποτάτου».

Επίσης, ένα ακόμη μνημείο που συνδέεται με το πρόσωπο της Θεοδώρας Πετραλείφα ήταν ο ναός του οσίου Ανδρέα Ερημίτη. Συγκεκριμένα, η ίδια φρόντισε για την ανέγερση και την τοιχογράφηση του ναού, που άκμασε τα χρόνια του Μιχαήλ Β΄(1268-1296). Βρίσκεται έξω από το χωριό Χαλκιάπουλο και χρονολογείται σύμφωνα με την επιγραφή, στα έτη 1282-1283. Σύμφωνα με την παράδοση, η Θεοδώρα ως μοναχή φρόντισε για το κτίσιμο και την διακόσμηση του σπηλαίου του οσίου²⁰⁸. Η έρευνα γύρω από τον όσιο Ανδρέα μας προσφέρει και ένα σημαντικό στοιχείο για τη βιογραφία της Αγίας Θεοδώρας της Άρτας. Η συμμετοχή της στη σύνθεση του

---

²⁰⁶ Στην μονή Παντάνασσας εικονίζεται ως μια ευθυτενής μορφή με πλούσια ενδυμασία, κατάκοσμη με μαργαριτάρια και πολύτιμους λίθους, με στέμμα από πρεπενδούλια κρατώντας σκήπτρο.

²⁰⁷ Σύμφωνα με την αφήγηση του Ιώβ, στον τάφο πρέπει να απεικονίζεται η Θεοδώρα. Βλ. ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, έκδ. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 41-47. Πρβλ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., «Η ταυτότητα βασίλισσας», 281-282.

²⁰⁸ ΚΙΣΣΑΣ, Κ., «Όσιος Ανδρέας ο ερημίτης», 207: «καὶ ἐπὶ τὴν βασιλεύουσαν πασῶν τῶν πόλεων, συνέδραμε καὶ ἡ εὐσεβεστάτη βασιλὶς κυρία Θεοδώρα, καὶ πᾶσα μετ' αὐτῆς ἡ σύγκλητος· εὐρόντες δὲ τὸ τοῦ ἁγίου λείψανον, καὶ πολλὰ ἀκούσαντες τεράστια, ἅπερ ὁ Θεὸς διὰ τοῦ οσίου τούτου πατρός ἐποίησεν, ἐδόξασαν τὸν Θεόν· ἠνάγκασε δὲ ἡ φιλόχριστος βασιλὶς, ἵνα ναὸν τῷ ἁγίῳ οἰκοδομήσωσιν...». Περισσότερες πληροφορίες για τον όσιο Ανδρέα και τις εκδόσεις από το συναξάριό του βλ. ΚΙΣΣΑΣ, Κ., «Όσιος Ανδρέας ο ερημίτης», 205 κ.ε. FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 209-210, 354-355. Ο όσιος Ανδρέας ο ερημίτης από το χωριό Μονοδένδρι πέθανε κατά πάσα πιθανότητα στις 15 Μαΐου 1281/2 ή 1283.

μαρτυρίου του οσίου Ανδρέα δείχνει τη δυναμική της παρουσία στα γράμματα και τις τέχνες του «δεσποτάτου»²⁰⁹.

Στα μέσα του 13^{ου} αιώνα ο Μιχαήλ Β΄ ίδρυσε τη μονή της Κάτω Παναγιάς στην Άρτα²¹⁰ ή αλλιώς *Παναγία τῆς ὁδοῦ Βρύσεως* ως ένδειξη μετάνοιας για την ανάρμοστη συμπεριφορά του προς την σύζυγό του, Θεοδώρα²¹¹. Είναι ο μοναδικός ναός με στρώματα ζωγραφικής που μπορούν να χρονολογηθούν με βεβαιότητα κατά τη περίοδο 1231-1268. Η χορηγία του Μιχαήλ επιβεβαιώνεται από ένα πλίνθινο συμπίλημα του ονόματος του κτήτορα Μιχαήλ με δίστιχη εγχάρακτη επιγραφή το οποίο διασώζεται σε πωρόλιθο στο δυτική παραστάδα της βόρειας πλευράς του καθολικού (εικ. 10)²¹². Στο τέμπλο του καθολικού της μονής εικονίζεται η Θεοδώρα με μια επιγραφή, η οποία αρχίζει σε μεγαλογράμματη γραφή το όνομα της και συνεχίζει στο αριστερό μέρος σε μικρογράμματη και επιγραφή (εικ. 11): «*Η ΑΓΙΑ ΘΕΟΔΩΡΑ*» ή *έν Άρτη βασιλεύσασα καί κτήτωρ τῆς ἱερᾶς ταύτης μονῆς*»²¹³.

Μετά την εκταφή των ιερών λειψάνων της Αγίας, η λατρεία της Θεοδώρας καθώς και η εικονογραφία της αναπτύχθηκαν. Τον 19^ο και 20^ο αιώνα έχουμε πολλές φορητές εικόνες της Αγίας καθώς και τοιχογραφημένες παραστάσεις σε όλους τους ναούς της Άρτας. Σε όλες αυτές τις εικονογραφήσεις η Θεοδώρα εικονίζεται ως βασίλισσα, αλλά και ως μοναχή²¹⁴.

Η Θεοδώρα πέρασε τα τελευταία χρόνια της ζωής της ως μοναχή στη μονή του Αγίου Γεωργίου, μια συνήθεια που χαρακτήριζε τις γυναίκες αριστοκρατικής καταγωγής της εποχής. Η Θεοδώρα, όπως αναφέρθηκε, έζησε δέκα χρόνια στο

---

²⁰⁹ ΚΙΣΣΑΣ, Κ., «Όσιος Ανδρέας ο ερημίτης», 213.

²¹⁰ FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 255-256. Για περισσότερες πληροφορίες για την ιστορία και τις παραδόσεις γύρω από την μονή βλ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., *Οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας*, 303, υποσ. 1300. Αναλυτικότερη βιβλιογραφία βλ. FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 256. ΤΙΒ III, 223.

²¹¹ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, έκδ. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 46: «*Τὸν μὲν τοι Δεσπότην καὶ σύνευνον ἢ ἀοίδιμος Θεοδώρα τὰς περικαλλεῖς καὶ εὐαγεῖς ἰδοῦσα συστησάμενον δύο μονὰς, τὴν τῆς Παντανάσσης, φημί, καὶ τῆς Παναγίας ἐπικεκλημένης*». ΧΡΟΝΙΚΟ ΓΑΛΛΑΞΕΙΔΙΟΥ, έκδ. Κ. ΣΑΘΑΣ, 136-138. ΧΡΟΝΙΚΟ ΓΑΛΛΑΞΕΙΔΙΟΥ, Ευθυμίου ιερομονάχου, 24-28. Βλ. FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 20-21. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 171.

²¹² «*+Πύλας ἡμῖν ἄνοιζον, ᾧ Θ(ε)ου μ(ῆ)τερ// τῆς μετάνοιας, τοῦ φωτός οὖσα πύλη*». Βλ. FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 255- 256. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., *Οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας*, 303. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., «*Η Αγία Θεοδώρα*», 26. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Β. «*Λόγια Στοιχεία*, 522. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. Κ., «*Η μονή της Κάτω Παναγιάς*», 80, 87.

²¹³ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. Κ., «*Η μονή της Κάτω Παναγιάς*», 83. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., «*Η Αγία Θεοδώρα*», 91.

²¹⁴ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., *Η Αγία Θεοδώρα*, 89-94.

μοναστήρι, έχοντας μια ασκητική ζωή, όπως επισημαίνει ο μοναχός Ιώβ. Κοσμεί το μοναστήρι με αφιερώματα, σκευή και κεντήματα. Παράλληλα εξαγνίζεται με νηστείες, αυξάνει τους καρπούς των αρετών της, με αγρυπνίες. Επίσης υπηρετεί τις μοναχές και γίνεται προστάτης όλων των αδικούμενων βοηθώντας τους φτωχούς και τα ορφανά. Σύμφωνα και με τον βίο του όσιου Ανδρέα Ερημίτη, φροντίζει και ενδιαφέρεται για τη ζωή των μοναχών και των ασκητών της ευρύτερης περιοχής²¹⁵. Στη συνέχεια, μετά τη κοίμησή της, ο τάφος της μετατράπηκε σε σημείο προσκύνησης. Στη σύγχρονη πλέον εποχή, η μνήμη της τιμάται στις 11 Μαρτίου στην Άρτα²¹⁶.

ii) Οι κόρες της Θεοδώρας

Ο Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου και η Θεοδώρα Πετραλείφα απέκτησαν τρεις γιους και τρεις κόρες. Η πρώτη ήταν η Έλενα Δούκαινα²¹⁷. Γεννήθηκε γύρω στα 1242, αλλά οι πληροφορίες για τα παιδικά και νεανικά της χρόνια είναι ελλιπείς. Στις βυζαντινές πηγές²¹⁸ αναφέρεται το όνομά της μόνο από τη στιγμή που έφτασε στην ενηλικίωση και άρχισε να συνδέεται άμεσα με το βασίλειο της Σικελίας. Η ζωή της πριγκίπισσας της Ηπείρου ήταν περίπλοκη και άδικη προς αυτήν, καθώς η αρχή της γαμήλιας ζωής της σήμανε το τέλος της ελευθερίας της, όπως θα αναλυθεί παρακάτω.

Για να κατανοήσουμε το πολιτικό υπόβαθρο του γάμου της, πρέπει να ανατρέξουμε στο πολιτικό σκηνικό, όπως είχε διαμορφωθεί πριν από τη συνεργασία και την επιγαμία των δύο οίκων. Μετά τον θάνατο του Γερμανού αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β΄ Hohenstaufen, βασιλιάς των Δύο Σικελιών έγινε ο Κορράδος, ενώ το πριγκιπάτο του Τάραντα περιήλθε στον αδελφό του, Μανφρέδο. Ο τελευταίος, μετά τον θάνατο του Κορράδου, ανέλαβε την επιτροπεία του Κορραδίνου, διαδόχου του βασιλείου της

²¹⁵ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, έκδ. ΜΟΥΣΤΟΕΥΔΗΣ, 46. Βλ. ΚΙΣΣΑΣ, Κ., «Όσιος Ανδρέας ο ερημίτης», 205.

²¹⁶ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Αγιολόγιον της Ορθόδοξης εκκλησίας*, 180. Σύμφωνα με τον βίο του μητροπολίτη των Σερβίων και Κοζάνης έχει κτιστεί εκεί μια μικρή εκκλησία προς τιμή της αγίας Θεοδώρας. Βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΨΑΡΙΑΝΟΣ, *Μητροπολίτης Σερβίων και Κοζάνης*, 31-33.

²¹⁷ PLP, 6001.

²¹⁸ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, I, 116-117. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 157. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, I, 72. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΚΟΥΤΑΡΙΩΤΗΣ, 538.

Σικελίας. Οι σχέσεις του με τον ηγεμόνα της Ηπείρου ήταν φιλικές, καθώς επίκειτο επιγαμία²¹⁹.

Οι συζητήσεις για τον ενδεχόμενο γάμο του Μανφρέδου Hohenstaufen²²⁰ (1258-1266) με την κόρη του Μιχαήλ, Έλενα Δούκαινα, σίγουρα δεν ξεκίνησαν πριν το 1258, καθώς η πρώτη σύζυγος του Μανφρέδου βρισκόταν ακόμα εν ζωή μέχρι και τον Ιανουάριο του ίδιου έτους. Ο Μιχαήλ επιδίωκε να συνάψει φιλικές σχέσεις με τον δυτικό αντίπαλό του, και μεσίτης αυτής της σχέσης θα ήταν η Έλενα²²¹.

Η Έλενα ήταν γύρω στα δεκαέξι ετών, όταν ο Μανφρέδος, ηλικίας 26-27 ετών, συζήτησε τον γάμο τους²²². Η προίκα της νεαρής Έλενας έχει απασχολήσει την έρευνα. Σύμφωνα με τον χρονογράφο Μαρίνο Σανούδο, η προίκα περιλάμβανε το Δυρράχιο, τον Αυλώνα και την Κέρκυρα, ενώ ο ανώνυμος χρονογράφος του Τράνι υποστηρίζει ότι η προίκα της αποτελούνταν μόνο από την παραλιακή ζώνη μεταξύ Αυλώνας και Μπουτρίντο²²³. Στη νεότερη βιβλιογραφία έχουν προστεθεί τα Κάνινα και η Χιμάρρα²²⁴. Συνολικά, η προίκα της περιλάμβανε τις παραλιακές ακτές του κράτους της Ηπείρου, εκτός των βόρειων περιοχών, όπως το Δυρράχιο, που ήδη βρισκόταν στην κατοχή του Μανφρέδου πριν από τις διαπραγματεύσεις της επιγαμίας²²⁵. Ο Μανφρέδος ξεκίνησε πιθανότατα τις επιχειρήσεις του εναντίον του Δυρραχίου περίπου έναν χρόνο πριν την σύναψη του γάμου, δηλαδή μετά τον Φεβρουάριο του 1257. Παράλληλα, ο

---

²¹⁹ Στόχος του Μιχαήλ ήταν να αντιταχθεί στην αυτοκρατορία της Νίκαιας, προελαύνοντας μέσω της Θεσσαλονίκης προς την Κωνσταντινούπολη. Ήδη ο Μιχαήλ είχε καλλιεργήσει δεσμούς φιλίας με τον Γερμανό αυτοκράτορα Φρειδερίκο Β΄ Hohenstaufen. Όμως, ο Μανφρέδος άρχισε να επεκτείνεται εις βάρος των εδαφών του Βυζαντίου, καταλαμβάνοντας παράλια της Ηπείρου, όπως το Δυρράχιο, τη Βελλεγράδα, τον Αυλώνα και τις γύρω περιοχές. Βλ. MIKLOSICH, F. & MÜLLER, J. *Acta et Diplomata*, III, 239-242. Ο Nicol αναφέρει ότι οι περιοχές αυτές είχαν καταληφθεί από τα στρατεύματα του Μανφρέδου προς το τέλος του 1257. Στο έγγραφο γίνεται λόγος για επικυριαρχία του Μανφρέδου και όχι τον πλήρη διοικητικό έλεγχο στις εν λόγω περιοχές.

²²⁰ Για τον Μανφρέδο Hohenstaufen βλ. PLP, 16779. ΔΕΝΔΙΑΣ, Μ., «Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα», 229.

²²¹ NICOL D., *The Byzantine lady*, 13.

²²² ΔΕΝΔΙΑΣ, Μ., Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα, 233.

²²³ ANONYMOUS TRANENSIS, έκδ. FORGES-DAVANZATI, 38-41. ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΝΟΥΔΟΣ ΤΟΡΣΕΛΛΟ, *Ιστορία της Ρωμανίας*, 114-115. Βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 151. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 213, 220. ΔΕΝΔΙΑΣ, Μ., Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα, 224. Είναι γνωστό μέσα από έγγραφα ότι ο Μανφρέδος κατείχε ήδη από το Φεβρουάριο του 1258 το Δυρράχιο, το Βεράτιο, τον Αυλώνα και τα όρη Σπιναρίτσα. Βλ. MIKLOSICH, F. & MÜLLER, J. *Acta et Diplomata*, III, 239-242. VALENTINI J. (έκδ.), *Acta Albaniae Veneta*, I, NO, 246, 71-72.

²²⁴ GIUDICE, G. DEL., «La famiglia di Re Manfredi», 3: 19, 4: 92-93, ο οποίος υπολογίζει την Κέρκυρα και όλη την παρακείμενη ξηρά της Ηπείρου, συμπεριλαμβανομένων της Αυλώνας, των Κανίνων, της Χιμάρρας, του Σοποτού και του Μπουτρίντο.

²²⁵ ΔΕΝΔΙΑΣ, Μ., «Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα», 223-224.

Μιχαήλ Β΄ Δούκας ξεκίνησε επιχειρήσεις εναντίον της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, γεγονός που ίσως υποδεικνύει συνεργασία των δύο ηγεμόνων κατά της Νίκαιας²²⁶.

Η Έλενα δεν είχε συναντήσει τον Μανφρέδο πριν τα γεγονότα αυτά. Η αντίδραση της απέναντι στο συνοικέσιο παραμένει άγνωστη, καθώς δε διαθέτουμε σχετικές μαρτυρίες που να την αποτυπώνουν. Οι βυζαντινές πηγές περιορίζονται σε μια απλή καταγραφή του γάμου²²⁷, ενώ οι Ιταλοί χρονογράφοι περιγράφουν με λεπτομέρεια την τέλεση και τα συναφή εορταστικά γεγονότα²²⁸. Οι διακανονισμοί για τον γάμο περατώθηκαν την άνοιξη του 1259. Σύμφωνα με τον ανώνυμο του Τράνι, η γαμήλια τελετή τοποθετείται στις 2 Ιουνίου του 1259²²⁹, ενώ ο Ακροπολίτης αναφέρει ότι οι διακανονισμοί είχαν ξεκινήσει προτού ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος γίνει αυτοκράτορας, δηλαδή πριν το Δεκέμβριο του 1258²³⁰. Πάντως, είναι απροσδιόριστη η χρονολόγηση του γάμου λόγω της έλλειψης περισσότερων πηγών. Μετά τη τέλεση του γάμου, η Έλενα μετέβη στη Σικελία, όπου έζησε τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής της, μέχρι να αλλάξουν και οι συνθήκες διαβίωσής της²³¹.

Αφότου επισημοποιήθηκε η συμφωνία, ο Μανφρέδος έστειλε τον Μάιο του 1259 πρεσβεία, ώστε να παραλάβει την Έλενα με τη συνοδεία ιπποτών, με προορισμό το λιμάνι του Τράνι²³². Εκεί ο τοπικός πληθυσμός περίμενε να δει την πριγκίπισσα της Ηπείρου. Μετά την άφιξή της πραγματοποιήθηκε η γαμήλια τελετή, συνοδευόμενη με

---

²²⁶ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1453)*, 15. ΛΑΠΠΙΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 209.

²²⁷ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 157. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, I, 116-117.

²²⁸ Ο χρονογράφος από το Τράνι περιγράφει λεπτομερώς όλα τα γεγονότα από την αρχή μέχρι το τέλος, καθώς βρισκόταν εκεί την εποχή εκείνη. Βλ. ANONYMOUS TRANENSIS, έκδ. FORGES-DAVANZATI, 11-13. Ο BERG υποστήριξε την αυθεντικότητα του αποσπάσματος από τον ανώνυμο του Τράνι, το οποίο εκδόθηκε από τον FORGES-DAVANZATI. Βλ. BERG, B., «Manfred of Sicily, and the Greek East», *Βυζαντινά*, 14 (1988): 263-289, εδώ 273-276.

²²⁹ Στη χρονολόγηση αυτή καταλήγει ο GEANAKOPLIS, «Greco-Latin Relations on the eve of the Byzantine restoration: The battle of Pelagonia-1259», *DOP*, 7 (1953): 99-141, εδώ, 103. Ο ΙΔΙΟΣ, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282: A Study in Byzantine-Latin Relations*, Harvard University Press, 1959, 51.

²³⁰ ANONYMOUS TRANENSIS, έκδ. FORGES-DAVANZATI, 11-13. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 157. Ο Ακροπολίτης κάνει λόγο για συζύγους, χρησιμοποιώντας το ρήμα συνεύεξε: «τόν τε γάρ ῥήγα Σικελίας Μαφρέ καθὼς προειρήκειμεν τῇ ἑαυτοῦ θυγατρὶ Ἐλένη συνέεξε». Βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 146-147. ΛΑΠΠΙΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 213-21. ΔΕΝΔΙΑΣ, Μ., «Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα», 237.

²³¹ ΔΕΝΔΙΑΣ, Μ., «Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα», 223-227.

²³² Το Τράνι βρίσκεται στην Ιταλική ακτή απέναντι από το Δυρράχιο. Το φρούριό του ήταν από τα πιο ισχυρά του Βασιλείου της Σικελίας, βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 157-158. GIUDICE, G. DEL., «La famiglia di Re Manfredi», 3, 21-22.

αθλητικούς αγώνες, φωταγωγήσεις και λαϊκά πανηγύρια²³³. Σύμφωνα με τον χρονογράφο, η Έλενα ήταν ευγενική προσωπικότητα με λεπτά χαρακτηριστικά, όπως άλλωστε ήταν και η μητέρα της Θεοδώρα Πετραλείφα²³⁴. Ο Μ. Δένδιας περιγράφει την πριγκίπισσα ως «καλλονήν άπαράμιλλον, αλλά και την έρασμίαν εκείνην χάριν, ήτις διπλασιάζει τής καλλονής τὰ θέλγητρα»²³⁵. Πρέπει να θεωρήσουμε δεδομένο, ότι η Έλενα στέφθηκε βασίλισσα της Σικελίας, μετά τον γάμο της στον καθεδρικό ναό της Τράνι, καθώς ο Μανφρέδος είχε ήδη ανακηρυχθεί και στεφθεί βασιλιάς τον Αύγουστο του 1258. Μέσω του γάμου της απέκτησε τους τίτλους της δούκισσας της Απουλίας και της πριγκίπισσας του Τάραντα. Η πρώτη κατοικία του ζεύγους ήταν το κάστρο του Τράνι, το οποίο είχε κτίσει ο πατέρας του Μανφρέδου, Φρειδερίκος Β΄ Hohenstaufen²³⁶.

Τον Μάιο του 1262 διοργανώθηκαν κι άλλες εορτές, με την γέννηση του πρώτου παιδιού του ζεύγους. Συνολικά το ζεύγος απέκτησε τέσσερα παιδιά: μια κόρη και τρία αγόρια²³⁷. Ο Bartolomeo di Neocastro γράφει ότι το πρώτο παιδί ήταν η Βεατρίκη²³⁸, ενώ ο ανώνυμος του Τράνι υποστηρίζει ότι ήταν ο Ερρίκος. Σύμφωνα με τον χρονογράφο, ο Ερρίκος, ως πρωτότοκος γιος, πήρε το όνομα του παππού του, αλλά μετά το θάνατο του πατέρα του τυφλώθηκε και παρέμεινε στο Castel de Monte, κοντά στο Μπάρι, ενώ ύστερα μεταφέρθηκε στο Caste dell' Uono μαζί τα υπόλοιπα αδέρφια του. Τα άλλα δυο αγόρια φυλακίστηκαν επίσης στο κάστρο²³⁹. Η Βεατρίκη

---

²³³ ANONYMOUS TRANENSIS, έκδ. FORGES-DAVANZATI, 11-13. GIUDICE, G. DEL., «La famiglia di Re Manfredi», 3: 18-21, 53-56. NICOL D., *The Byzantine lady*, 16-17. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 151.

²³⁴ Για την ευγένεια και σύνεση του οίκου Πετραλείφα βλ. ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, έκδ. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 45. Βλ. ΔΕΝΔΙΑΣ, Μ., «Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα», 228-229. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 164. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 112. ΝΤΑΜΠΛΙΑΣ, *Ιστορία της Θεσσαλίας*, 59. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 166.

²³⁵ ΔΕΝΔΙΑΣ, Μ., «Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα», 229.

²³⁶ NICOL, D., *The Byzantine lady*, 16-17.

²³⁷ PARKS, A., «The Fates of Helena Angelina Doukaina and Her Children», 141-142.

²³⁸ PALADINO G., *Bartholomaei de Neocastro Historia Sicula*, 415.

²³⁹ ANONYMOUS TRANENSIS, έκδ. FORGES-DAVANZATI, 63-66. Οι τρεις γιοι της Έλενας, ο Ερρίκος, ο Φρειδερίκος και ο Άνσελμος είχαν σκληρότερη μεταχείριση από τη μητέρα τους. Φυλακίστηκαν στο Castel de Monte στο Μπάρι και ζούσαν σε άθλιες συνθήκες με σχεδόν μηδαμινή διατροφή. Δεν γνώριζαν ούτε τον τόπο, ούτε τον χρόνο και μόλις που πρόλαβαν να γνωρίσουν την μητέρα τους. Πιθανόν δεν γνώριζαν ότι το 1271 πέθανε η μητέρα τους. Το 1300 μεταφέρθηκαν στο Caste dell' Uono, όπου εκεί είχε εγκλειστεί και η αδερφή τους, η Βεατρίκη. Ο μόνος που έζησε ήταν ο Ερρίκος, έφτασε ως τριάντα ετών, ενώ οι άλλοι απεβίωσαν νωρίτερα. Ο Ερρίκος πέθανε στα 1318 σε ηλικία 56 ετών. Βλ. NICOL, D., *The Byzantine lady*, 22. GIUDICE, G. DEL., «La famiglia di Re Manfredi», 5:486-487, 517, 523. ΔΕΝΔΙΑΣ, Μ., «Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα», 290-294.

φυλακίστηκε και αυτή το 1271 στο Castel dell' Uono στη Νάπολη²⁴⁰. Το όνομα του τρίτου γιου καταγράφεται ως Azzolino, Aczolinus ή Enzio, το οποίο έχει αποδοθεί ως Ανσέλμος²⁴¹. Οι ζωές των παιδιών της Έλενας ήταν ζοφερές, σαν τη δική της, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Μετά την τέλεση του γάμου, ο Nicol αφηγείται πως ο Νικηφόρος, αδελφός της Έλενας, συνάντησε πιθανότατα την αδελφή του στο κάστρο της Απουλίας. Ο Νικηφόρος είχε σταλεί από τον πατέρα τους, Μιχαήλ, με σκοπό να διαβιβάσει στον Μανφρέδο τα δυσάρεστα νέα από την ήττα τους στην Πελαγονία²⁴². Όμως, τα γεγονότα εξελίχθηκαν διαφορετικά στην ζωή της πριγκίπισσας, καθώς το 1266 επήλθε ο θάνατος του Μανφρέδου. Το βασίλειο της Νεαπόλεως και της Σικελίας πέρασε στην κυριαρχία του Καρόλου Ανδεγαυού²⁴³. Εκείνη την περίοδο, η Έλενα βρισκόταν στο κάστρο στη Λούκερα μαζί με τα παιδιά της, όταν έμαθε τα νέα από τη μάχη του Βενεβέντο και τον θάνατο του συζύγου της²⁴⁴.

Χήρα, πλέον η Έλενα προσπάθησε ανεπιτυχώς να αποδράσει από τη Σικελία και να επιστρέψει στην Ήπειρο. Συνελήφθη και φυλακίστηκε από πράκτορες του Καρόλου Ανδεγαυού και μεταφέρθηκε μαζί με τα παιδιά της στην αυλή του στο Lago Pesole στη Basilicata²⁴⁵. Η μόνη πληροφορία που έχουμε από τον ανώνυμο του Τράνι είναι ότι δύο άνδρες, ο Amerusio και ο Manualdo, μαζί με την Amundilla, προσπάθησαν να την παρηγορήσουν για τον θάνατο του συζύγου της. Την βοήθησαν να φτάσει στο Τράνι, απ' όπου σχεδίαζαν να βρουν ένα πλοίο για να την μεταφέρουν. Ωστόσο, η άφιξή της στη πόλη δεν είχε το επιθυμητό αποτέλεσμα. Εκείνη την νύχτα επικρατούσε σφοδρή καταιγίδα, και παρά τη βοήθεια που τους προσέφερε κρυφά ο φύλακας του κάστρου,

---

²⁴⁰ Η Βεατρίκη, σε αντίθεση με την μητέρα της, στο Castel dell' Uono είχε περισσότερη άνεση. Εκεί παρέμεινε για δεκατρία χρόνια μέχρι και το 1284 και ύστερα ελευθερώθηκε. Παντρεύτηκε τον Μανφρέδο Θ', γιο ενός μαρκήσιο του Σαλούζιο, βλ. GIUDICE, G. DEL., «La famiglia di Re Manfredi», 5: 541-547. ΔΕΝΔΙΑΣ, Μ., «Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα», 289-290.

²⁴¹ Κάποιοι το ερμηνεύουν ως Αγγελίνος ή Άγγελος, ώστε να το συνδυάσουν με το όνομα της οικογένειας και των προγόνων της Ελένης στην Ήπειρο. Βλ. ΔΕΝΔΙΑΣ, Μ., «Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα», 254-256, 265.

²⁴² NICOL, D., *The Byzantine lady*, 18.

²⁴³ Σύμφωνα με την συνθήκη του Βιτέρμπο, η προίκα την οποία η Έλενα είχε δώσει στον Μανφρέδο, την εποχή του γάμου τους, πλέον άνηκε στον Κάρολο Ανδεγαυό, κατακτητή του βασιλείου της Σικελίας. Από την προίκα της, την Κέρκυρα, ο Μανφρέδος είχε εκχωρήσει στο ναύαρχο του Φίλιππο Κινάρντο. Το Δυρράχιο είχε καταληφθεί από το στρατό του Μιχαήλ Η Παλαιολόγο, ύστερα από τη μάχη της Πελαγονίας το 1259, βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 24-25.

²⁴⁴ Ο Μανφρέδος σκοτώθηκε το 1266 στη μάχη του Βενεβέντο από τον Κάρολο Α' Ανδεγαυό. Βλ. NICOL, D., *The Byzantine lady*, 19 κ.ε.

²⁴⁵ ΔΕΝΔΙΑΣ, Μ., «Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα», 250-251, 267-271. NICOL, D., *The Byzantine lady*, 20.

συνελήφθησαν από μοναχούς που εκτελούσαν καθήκοντα κατασκόπων για λογαριασμό του πάπα Κλήμη Δ΄, με σκοπό να εντοπίσουν τα άτομα που συνδέονται με τον Μανφρέδο. Οι ημερομηνίες που παραθέτει ο χρονογράφος παρουσιάζουν σύγχυση, καθώς αναφέρει πως η Έλενα κρατήθηκε αιχμάλωτη στο κάστρο του Τράνι για αρκετούς μήνες, προτού μεταφερθεί στην αυλή του Καρόλου. Το 1266 μεταφέρθηκε στο κάστρο της Νοτσέρα, στην Καμπανία, όπου είχε διαμείνει στο παρελθόν²⁴⁶.

Στο κάστρο της Νοτσέρα, της επιτράπηκε να έχει στη κατοχή της, έπιπλα και προσωπικά αντικείμενα, όπως κοσμήματα, ρούχα αλλά και υπηρετικό προσωπικό²⁴⁷. Το 1269-1270 φαίνεται ότι ο Κάρολος Ανδεγαυός²⁴⁸ χρηματοδοτούσε το κάστρο της Νοτσέρα για την συντήρησή του και την διαβίωση της πριγκίπισσας²⁴⁹. Παράλληλα, ο Κάρολος σκέφτηκε την σύναψη γάμου της Έλενα με τον ανήλικο υιό του, Ερρίκο Ινφάντη της Καστίλλης, αδελφό του βασιλιά Αλφόνσου Ι΄, αλλά ο γάμος δεν πραγματοποιήθηκε²⁵⁰. Ο Γιαννακόπουλος θεωρεί ότι η επιγαμία δεν συμφωνήθηκε, επειδή ο Κάρολος είχε βλέψεις για τις κτήσεις του βασιλείου της Σικελίας στην Κέρκυρα και την Ήπειρο²⁵¹. Από την άλλη πλευρά, ο Del Giudice επισημαίνει, ότι η Έλενα είχε την επιλογή της ελευθερίας να φύγει, χωρίς τα παιδιά της, αλλά εν τέλει παρέμεινε αιχμάλωτη μέχρι τον θάνατο της, τον Φεβρουάριο ή τον Μάρτιο του 1271²⁵².

---

²⁴⁶ GIUDICE, G. DEL., «La famiglia di Re Manfredi», 4: 57-63, 5: 50-52. NICOL, D., *The Byzantine lady*, 21. RUNCIMAN, S., *The Sicilian vespers*, 96-97.

²⁴⁷ GIUDICE, G. DEL., «La famiglia di Re Manfredi», 4: 57-63, 5: 50-52. NICOL, D., *The Byzantine lady*, 21.

²⁴⁸ PLP, 11232.

²⁴⁹ PARKS, A., «The Fates of Helena Angelina Doukaina», 144-145. NICOL, D., *The Byzantine lady*, 21.

²⁵⁰ ΔΕΝΔΙΑΣ, Μ., «Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα», 272-274. NICOL, D., *The Byzantine lady*, 21. Στο έγγραφο του 1266, υπάρχει η αναφορά «τῆς κόρης τοῦ Μιχαλίτση», οπότε ίσως να μην αναφέρεται συγκεκριμένα στην Έλενα. Σκοπός της πρότασης γάμου ήταν η εξυπηρέτηση των πολιτικών σχεδίων του Καρόλου του Ανδεγαυού, του πάπα Κλήμη Δ΄ και του πατέρα της, Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου. Σύμφωνα με τον Δένδια, ο πάπας, ο Κάρολος και ο Μιχαήλ Β΄ είχαν συμφωνήσει όλοι στη πραγματοποίηση του γάμου αλλά η Έλενα είχε αρνηθεί. Αυτό αποτελεί σίγουρα μια υπόθεση.

²⁵¹ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. Γ., *Ο Αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 150, υποστηρίζει ότι ο Κάρολος προσπάθησε να πείσει την Έλενα να παντρευτεί τον Ερρίκο, καθώς ο ίδιος είχε βλέψεις για τις περιοχές της Ηπείρου αλλά και για την Βυζαντινή αυτοκρατορία. Βλ. ΔΕΝΔΙΑΣ, Μ., «Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα», 271-272. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 266. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 46 (υποσ. 10).

²⁵² GIUDICE, G. DEL., «La famiglia di Re Manfredi», 80, 299-302, όπου υποστηρίζει ότι απεβίωσε στα τέλη Φεβρουαρίου- αρχές Μαρτίου του 1271. NICOL, D., *The Byzantine lady*, 21-22. RUNCIMAN, S., *The Sicilian vespers*, 96-97. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 94. Η Έλενα Δούκαινα ήταν περίπου τριάντα ετών. Τα υπάρχοντα της πουλήθηκαν και τα κέρδη εισήλθαν στο θησαυροφυλάκιο των Ανδεγαυών.

Εκτός από την Έλενα, η Θεοδώρα και ο Μιχαήλ Β΄ Δούκας είχαν μια ακόμη κόρη, την Άννα. Ο Μιχαήλ Β΄ είχε αντιληφθεί την αναγκαιότητα σύναψης συμμαχιών με περισσότερους ισχυρούς συμμάχους για την επίτευξη των πολιτικών του στόχων στην περιοχή. Εκτός από τον οίκο Hohenstaufen, έστρεψε το ενδιαφέρον του προς το πριγκιπάτο της Αχαΐας. Παρά την προηγούμενη εχθρότητά τους²⁵³, είχε αρχίσει να έρχεται σε επαφή με τον πρίγκιπα της Αχαΐας, Γουλιέλμο Β΄ Βιλλεαρδουίνο, ο οποίος χρειαζόταν βοήθεια στη διαμάχη του με τους Βενετούς βαρόνους της Εύβοιας και τον δούκα των Αθηνών²⁵⁴. Η συμμαχία μεταξύ των δύο ηγεμόνων επισημοποιήθηκε με την σύναψη γάμου της Άννας Δούκαινας, δεύτερης κόρης του Μιχαήλ Β΄, με τον Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο της Αχαΐας²⁵⁵.

Η Άννα Δούκαινα διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη βυζαντινή διπλωματία²⁵⁶. Λίγους μήνες μετά τον γάμο της αδελφής της, Έλενας, στις 2 Ιουνίου του 1259, έγινε επίσημα ο γάμος της Άννας με τον Γουλιέλμο της Αχαΐας²⁵⁷. Ο πρίγκιπας έστειλε πρεσβεία για να παραλάβει την Άννα από την Άρτα στην αυλή του. Η γαμήλια τελετή πραγματοποιήθηκε στην Πάτρα, με την συνοδεία του αδελφού της Νικηφόρου²⁵⁸.

---

²⁵³ Για την περίοδο που ήταν εχθροί ο Μιχαήλ Β΄ και ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 206 κ.ε.

²⁵⁴ Σύμφωνα με τον Dandolo η βοήθεια του Μιχαήλ προς τον Βιλλεαρδουίνο θα μπορούσε να είχε εκφραστεί εμπράκτως, είτε κατά το πρώτο διάστημα, δηλαδή το 1255 με 1256, είτε πιθανότατα προς το τέλος της σύμπραξης, καθώς το 1257 ήταν ένα έτος πολεμικών επιχειρήσεων για τον Μιχαήλ. Βλ. ANDREA DANDOLO, *Chronicon Venetum*, 363-364. Ο Μιχαήλ προσέφερε την στήριξή του στον Βιλλεαρδουίνο προσβλέποντας σε μια μακρά συμμαχία και συνεργασία, όπως ακριβώς απέβλεπε πιθανόν και ο Βιλλεαρδουίνος από την συνεργασία του με έναν πανίσχυρο ηγεμόνα, τον Μιχαήλ Β΄. Βλ. ΔΟΑΝΙΔΟΥ, Σ.Ι., *Το Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1205-1460)*, 61.

²⁵⁵ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 157-158. ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΝΟΥΔΟΣ ΤΟΡΣΕΛΛΟ, *Ιστορία της Ρωμανίας*, 242-243.

Ο Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουίνος (1211-1278) ήταν αδελφός και διάδοχος του άτεκνου του Γοδεφρείδου Α΄ Βιλλεαρδουίνου, γεννήθηκε στην Καλαμάτα της Μεσσηνίας και ήταν ηγεμόνας του πριγκιπάτου της Αχαΐας από το 1246 έως το 1278. Βλ. PLP, 4359.

²⁵⁶ Όπως και η αδερφή της, φημιζόταν για την ομορφιά της. Βλ. ΔΩΡΟΘΕΟΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ, έκδ. BUCHON J. A., *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle / publiées pour la première fois*, σσ. XVIII-XLIII, Παρίσι, 1841, σελ. XXXV.

²⁵⁷ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 164, 168. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, I, 114-117. Σύμφωνα με την αφήγηση του Ακροπολίτη, ο γάμος τοποθετείται μετά τον γάμο του Μανφρέδου με την Έλενα, και πριν την στέψη του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου σε αυτοκράτορα. Βέβαια η χρονολόγηση δεν είναι σίγουρη, καθώς ο ίδιος ο ιστορικός δεν ζούσε σε εκείνη την περιοχή την εποχή εκείνη. Βλ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, Α., *Ιστορία*, 520-521. Η Άννα ήταν η τρίτη σύζυγος του Γουλιέλμου.

²⁵⁸ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, έκδ. Π.ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, 3132. ΔΩΡΟΘΕΟΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ, XXXV: «καὶ ἕκαμαν τὸν γάμον εἰς τὴν Παλαιὰν Πάτραν καὶ ἐπῆρεν ὁ πρίγκιπας αὐτὴν διὰ γυναῖκα τοῦ ἐλόγητικῆν. Καὶ ἔτι ἐπῆγεν ὁ ἀδελφὸς αὐτῆς Νικηφόρος εἰς τὸ δεσποτάτον αὐτοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα» Βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 148. OSSWALD, B. *L'Épire*, 89. MORAVCSIK, G. «Zur Quellenfrage der Helenaepisode in Goethes Faust», *BNJ*, 8 (1931): 41-56.

Μετά τον γάμο, η Άννα μετονομάστηκε σε Αγνή και απέκτησε δύο κόρες, την Ισαβέλλα και τη Μαργαρίτα²⁵⁹. Η Ισαβέλλα που γεννήθηκε αμέσως μετά τον γάμο, έγινε πριγκίπισσα του Μορέα. Η Μαργαρίτα γεννήθηκε γύρω στο 1268²⁶⁰. Για την προίκα της Άννας, ο Nicol σχολιάζει ότι ανερχόταν σε 60.000 υπέρπυρα και περιλάμβανε περιοχές, όπως η Δημητριάδα, το κάστρο των Λεχωνίων, οι υπώρειες του Πηλίου καθώς και εδάφη που πιθανώς ανήκαν στην επικράτεια του αδελφού της, Ιωάννη Δούκα²⁶¹. Το συζυγικό ζεύγος διέμενε στο πριγκιπάτο της Αχαΐας, πιθανότατα στο κάστρο του Μυστρά²⁶².

Κατά τη διάρκεια του γάμου της, ο Γουλιέλμος συμμετείχε σε στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον των στρατευμάτων της Νίκαιας στη Μακεδονία, υπό την ηγεσία του πατέρα της, Μιχαήλ. Όταν μάλιστα ο Γουλιέλμος αιχμαλωτίστηκε στην Κωνσταντινούπολη, η Άννα ανέλαβε τη διοίκηση του πριγκιπάτο της Αχαΐας ως βασίλισσα²⁶³. Όμως δεν έχουμε πληροφορίες για τη διακυβέρνησή της στο πριγκιπάτο. Σε αντίθεση με την αδερφή της, Έλενα, η Άννα δεν είχε τραγική κατάληξη, γεγονός που εξηγεί την περιορισμένη αναφορά της στις λατινικές πηγές.

Το 1267, μετά το θάνατο του Μιχαήλ Β΄, ο Νικηφόρος, αδελφός της Άννας, ανέλαβε τη διακυβέρνηση του κράτους της Ηπείρου. Ωστόσο, τα εδάφη του κράτους διαμοιράστηκαν ανάμεσα στους δύο αδελφούς, τον Νικηφόρο και τον Ιωάννη Δούκα, ο οποίος διοικούσε τις περιοχές της νότιας και κεντρικής Θεσσαλίας²⁶⁴. Μετά το θάνατο του Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου, η Άννα-Αγνή παντρεύτηκε τον Νικόλαο του Saint Omer²⁶⁵, ο οποίος ήταν και ο τελευταίος εγγυητής του πριγκιπάτου της Αχαΐας πριν από την έλευση του Φλωρέντιου και της Ισαβέλλας, κόρης της Άννας²⁶⁶.

---

²⁵⁹ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 156. LONGNON, J., *L'Empire latin*, 223.

²⁶⁰ LONGNON, J., *L'Empire latin*, 223.

²⁶¹ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, έκδ. Π.ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, 3488-3491. Βλ. και ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΝΟΥΔΟΣ ΤΟΡΣΕΛΛΟ, *Ιστορία της Ρωμανίας*, 242-243. Ο σεβαστοκράτορας Ιωάννης Δούκας ήταν ηγεμόνας της Νεοπάτρας, του Λιδωρικιού και της Βλαχίας. Ο Μαρίνος Σανούδος είναι ο μοναδικός που αναφέρει τη παραχώρηση του κάστρου Liconia από τον Μιχαήλ Β΄ στον Βιλλεαρδουίνο. Ο Γουλιέλμος εκτός από την προίκα από τον πεθερό του επιθυμούσε να αυξήσει ακόμη περισσότερο την επικράτειά του και σε άλλες περιοχές βορειότερα της Στερεάς Ελλάδας. Γι' αυτόν τον λόγο συμμετείχε με ζήλο στα σχέδια του Μιχαήλ Β΄ Δούκα εναντίον της Νίκαιας και εναντίον της Λατινικής αυτοκρατορίας.

²⁶² LONGNON, J., *L'Empire latin*, 223.

²⁶³ LONGNON, J., *L'Empire latin*, 229.

²⁶⁴ ΛΑΠΠΙΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 267-268. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 26.

²⁶⁵ PLP, 24699.

²⁶⁶ LONGNON, J., *L'Empire latin*, 252-253, 257. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 56.

Παραμένει άγνωστη η συζυγική ζωή της πριγκίπισσας της Ηπείρου με τον Νικόλαο του Saint Omer, αλλά η ένωση αυτή φαίνεται ότι ενίσχυσε τους οικογενειακούς δεσμούς ανάμεσα στην Ήπειρο και το πριγκιπάτο της Αχαΐας.

Εκτός από τις αφηγηματικές πηγές, έχουν σωθεί και αρχαιολογικά ευρήματα που σχετίζονται με την Άννα. Ένα από αυτά είναι ο τάφος της, που σώζεται κατά το ήμισυ. Όπως φαίνεται στην εικ. 12, το γλυπτό είναι διακοσμημένο με ένα μεγάλο πλεκτό λατινικό σταυρό που τα περιγράμματα του καθορίζουν δύο παράλληλες τριμερείς ταινίες, οι οποίες στα άκρα δημιουργούν δύο κόμβους. Παρατηρείται μια εγχάρακτη λατινική επιγραφή που θα περιέτρεχε την πλάκα στις τέσσερις πλευρές, η οποία είναι η εξής: «ICI GIST MADAME AGNES IADIS FILLE/ DOU DESPOT KIUR MIKAILLE ET DE ---/---/---MMCLLJ XXX VI AS I I I IOURS DE JANVIER»²⁶⁷. Κυριαρχεί ένας μεγάλος λατινικός σταυρός που δημιουργεί δύο κόμβους. Ο σταυρός συμπλέκεται με ένα ορθογώνιο από την τριμερή ταινία σχηματίζοντας τέσσερα μικρότερα ορθογώνια. Τα τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα της πλάκας καλύπτουν ισάριθμα παγώνια με ογκώδη και χονδροειδή σώματα. Τα μικρά ορθογώνια στο κέντρο του σταυρού περικλείουν τέσσερις κατάστικτες σαλαμάνδρες. Η επιτάφια πλάκα χρονολογείται στα 1286, και πιο συγκεκριμένα στις 4 Ιανουαρίου του 1286²⁶⁸.

Επίσης, υπάρχει πιθανότητα να απεικονίζεται η Άννα μαζί με την αδερφή της, Έλενα στον οπισθότυπο της εικόνας του Αγίου Γεωργίου στο Βυζαντινό και Χριστιανικό μουσείο Αθηνών (εικ. 13). Στο οπισθότυπο λοιπόν, η μια μορφή φοράει ένα κόκκινο μαφόριο και η άλλη μια αυτοκρατορική ενδυμασία. Και οι δύο βρίσκονται σε στάση δέησης με τα χέρια υψωμένα προς τη μορφή του Χριστού, ο οποίος τις ευλογεί. Η Carr θεωρεί ότι αυτές οι μορφές ταυτίζονται με την Άννα και την Έλενα, προσπαθώντας να συνδέσει την εικόνα με την ιστορία του κράτους της Ηπείρου²⁶⁹.

---

²⁶⁷ BON A., «Dalle funéraire d'une princesse de Morée (XIIIe siècle) », *Mon Piot*, 49 (1957): 129-139, εδώ 131. Επίσης η επιτάφια πλάκα της Αγνής βρισκόταν ως το 1950 κοντά στο σπίτι του Μ. Κάτσαρη στη νότια πλευρά της Ανδραβίδας, αλλά σήμερα δεν είναι γνωστή η θέση της. Η επιγραφή μεταφράζεται στα ελληνικά ως εξής: «Ενθάδε κείται η κυρία Αγνή άλλοτε κόρη του δεσπότη κύρ Μιχαήλ και της ---/---/---/ ημερες του Ιανουαρίου (1286)». Ο ΠΑΖΑΡΑΣ Θ., *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, 48-49, αρ. 64 μετέφρασε την επιγραφή στα ελληνικά. Πρβλ. FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 8. Η ΙΔΙΑ, «Art and Political Ideology», 83.

²⁶⁸ ΠΑΖΑΡΑΣ Θ., *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, 48-49. BON A., «Dalle funéraire d'une princesse de Morée», 131. VANDERHEYDE C., «La salamandre: un curieux détail sculpté sur une plaque funéraire trouvée à Andravida dans le Péloponnèse» στο *Ktèma: civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques* 37 (2012): 359-372, εδώ 361.

²⁶⁹ CARR, A. W., «Portrait of a lady», 83, 85.

Μια αφιερωματική επιγραφή του 13^{ου} αιώνα προστέθηκε στο χειρόγραφο του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου του 10^{ου} αιώνα, το οποίο βρίσκεται στο Κρατικό Ιστορικό μουσείο της Μόσχας και γράφει το εξής: «Κάγω Άννα πριγίπισσα Αχαΐας άφιερῶ τήν παροῦσαν βίβλον// τῆ παρ' έμοῦ γενομένη μονῆ τῆς παρθέ(νου) μάρτυρος Χ(ριστο)ῦ τ(οῦ)// Θ(εο)ῦ Μαρίνης, // ψυχικῆς μου ένεκα σ(ωτη)ρίας, έν έτη ζηπε' [1276/77], οὔσης μου έν// τῶ κάστρω Κλερεμούντω. Σὺ δὲ μάρτυς τοῦ Θεοῦ μοῦ Μαρίνη, λίτασων Θεῶ ὑπερ' έμοῦ σῆς δούλης, ὅπως εὔρω ἄφεσιν // τῶν έσφαλμάτων εἰς αἰῶνας ἀεὶ τῶν αἰῶνων. ἀμήν»²⁷⁰. Σύμφωνα με την αφιερωματική επιγραφή, δωρήτρια ήταν η Άννα Δούκαινα, η οποία δώρισε το χειρόγραφο της Αγίας Μαρίνας²⁷¹.

Εκτός από τις δύο γνωστές κόρες του Μιχαήλ Β΄ Δούκα και της Θεοδώρας, οι πηγές αναφέρουν την ύπαρξη μιας ακόμη κόρης, η οποία παραμένει ανώνυμη. Ο μοναχός Ιώβ υπαινίσσεται την πιθανότητα γάμου μεταξύ αυτής και του Αλέξιου Ραούλ²⁷², χωρίς να παρέχονται περαιτέρω στοιχεία²⁷³. Ο Nicol βασίζεται στην υπόθεση αυτή, υποστηρίζοντας την πιθανότητα επιγαμίας²⁷⁴, ενώ ο Trapp προχωρά περισσότερο την υπόθεση, ονομάζοντας την κόρη του Μιχαήλ, Ευδοκία²⁷⁵. Σύμφωνα με τον Ακροπολίτη, ο Αλέξιος Ραούλ συμμετείχε στις στρατιωτικές επιχειρήσεις του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ και είχε νυμφευτεί την ανιψιά του Ιωάννη Βατάτζη, σε αντίθεση με τον Παχυμέρη που αναφέρει ότι ήταν γαμπρός με τον Μιχαήλ Β΄. Παρόλα αυτά, ο Παχυμέρης δεν βρισκόταν στον πυρήνα των γεγονότων αλλά στην Κωνσταντινούπολη, γεγονός που καθιστά αβέβαιη την ακρίβεια των πληροφοριών του σχετικά με την σύναψη γάμου της κόρης του δεσπότη με τον Αλέξιο Ραούλ²⁷⁶.

²⁷⁰ KAPPAS, M., «Cultural Interactions Between East and West. The Testimony of Three Orthodox Monasteries in Thirteenth-Century Frankish Messenia» στο *Intercultural Encounters in Medieval Greece after 1204: The Evidence of Art and Material Culture*, (έκδ. FOSKOLOU V. & KALOPISSI- VERTI S.), Βέλγιο, 2022: 361-393, εδώ 372-373.

²⁷¹ KAPPAS, M., «Cultural Interactions», 372-373. GERSTEL, S.E.J, & M. KAPPAS., «Locating monumental painting from the Peloponnese», 190-191.

²⁷² PLP, 24109. FASSOULAKIS, S., *The Byzantine Family of Raoul-Ral(l)es*, 28-29.

²⁷³ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, έκδ. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ, 55: «Ο Δουκάγκιος λέγει ὅτι ὁ Μιχαήλ εἶχε προσέτι καὶ θυγατέρα ἄλλην τὴν γενομένην σύζυγον τοῦ Ραοῦλ Μεγάλου Δομεστίκου, ἀλλ' ἀπατᾶται, διότι αὐτὴ ἦτο ἐγγόνη τοῦ νόθου Μιχαήλ καὶ θυγάτηρ τοῦ υἱοῦ του, εἰς τὸν ὅποιον, κατὰ τὸν Γρηγορᾶν καὶ τὸν Παχύμερον δίδουσι τὸ αὐτὸ τοῦ πατρὸς ὄνομα.»

²⁷⁴ NICOL D., *To Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 131, 134, υποσ. 16. GIUDICE, G. DEL., «La famiglia di Re Manfredi», 4, 87.

²⁷⁵ PLP, 6227.

²⁷⁶ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 92. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, II, 350-351: «τῶ μεγάλῳ δομεστικῶ Ραοῦλ Ἀλεξίῳ ὃν έν ἀκμῇ ἡλικίας ὄντα ὁ δεσπότης Μιχαήλ γαμβρὸν ἠγάγετο τῆς δεσποίνης Θεοδώρας ζηλωτὸν ἐκτόπως ποιούσης τὸ κῆδος».

Μια επιγραφή στη μονή Βαρνάκοβας ενδέχεται να σχετίζεται με την ανώνυμη κόρη ή αλλιώς Ευδοκία. Η επιγραφή (εικ. 14) αναφέρει το εξής: « [Τὸ πλήρωμα ἤ]νωσεν ἡμᾶς τοῦ χρόνου + Κομνηνοδοῦκ[ας]// ...περικλείει τὰφοις + Ἀλέξιον μὲν Ρ[αοῦλ]// ἀνυμνεῖν +τὴν Εὐδοκίαν +στα.ε...// ανανου καὶ νοῶν +τῶν συμπλοη»²⁷⁷. Ο Ορλάνδος υποστηρίζει ότι ο Αλέξιος που αναγράφεται στην επιγραφή, σχετίζεται με την οικογένεια των Κομνηνοδουκών και πιθανώς ήταν γαμπρός του Μιχαήλ Β΄ Δούκα, αλλά χωρίς κάποια τεκμηριωμένη αναφορά²⁷⁸.

Εκτός από τα συνοικέσια που πραγματοποιήθηκαν αναφορικά με τις κόρες του Μιχαήλ και Θεοδώρας, έχουμε δύο περιπτώσεις των γιων τους, που αξίζει να αναφέρουμε. Μια περίπτωση είναι αυτή του Δημητρίου-Μιχαήλ Δούκα²⁷⁹. Ο Δημήτριος, λοιπόν, είχε βρεθεί στην Κωνσταντινούπολη σε μικρή ηλικία ως όμηρος. Μετά τον θάνατο του πατέρα του πήρε το όνομα Μιχαήλ, για να τιμήσει τη μνήμη του πατέρα του²⁸⁰.

Ο βυζαντινός αυτοκράτορας προσέλυσε τον αδελφό του δεσπότη της Ηπείρου, τον Δημήτριο Δούκα²⁸¹. Το 1278, ο Δημήτριος-Μιχαήλ έλαβε επιστολή κρυφά από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, που τον ειδοποιούσε να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη προκειμένου να τελεστεί ο γάμος του με την πριγκίπισσα Άννα²⁸². Τελικά ο γάμος πραγματοποιήθηκε μετά τον Νοέμβριο του 1278, καθώς υπήρχε κώλυμα λόγω έκτου βαθμού συγγένειας και απαιτήθηκε η σύγκληση συνόδου για την πραγματοποίησή

²⁷⁷ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. Κ. *Η μονή Βαρνάκοβας*, 13-15. OSSWALD, B. *L'Empire*, I, 731.

²⁷⁸ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. Κ. *Η μονή Βαρνάκοβας*, 13-15.

²⁷⁹ PLP, 193. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 96.

²⁸⁰ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, I, 558-559: «ὁ δ' ἦν ὁ τοῦ Μιχαήλ δεσπότη τοῦ υἱὸς ὕστατος, Δημήτριος μὲν τὸ κατ' ἀρχὰς λεγόμενος, θανόντος δὲ τοῦ πατρὸς τοῦνομα κατὰ μνήμην ἐκείνου ἀνταλλαζόμενος». Βέβαια ο Παχυμέρης δεν αποσαφηνίζει τον ακριβή χρόνο αλλαγής του ονόματος. Ο ΛΑΠΠΑΣ σχολιάζει ότι δεν αποκλείεται η αλλαγή αυτή να υπέκρυπτε και σκοπιμότητες πολιτικής προπαγάνδας, καθώς ήταν δυσαρεστημένος από την αντιμετώπιση του στο θέμα της πατρικής κληρονομιάς από τον αδελφό του Νικηφόρο. Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 292-293. Στις πηγές ο Δημήτριος- Μιχαήλ Δούκας μετά την αλλαγή του ονόματος του σε Μιχαήλ αναφέρεται με το προσωνύμιο Κουτρούλης. Βλ. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, I, 204. Πρβλ. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 96, υποσ. 3.

²⁸¹ Ο Δημήτριος Δούκας δεν είχε μεγάλο μερίδιο από την κληρονομιά του πατέρα του Μιχαήλ Β΄ στο κράτος της Ηπείρου και ο αυτοκράτορας έσπευσε να εκμεταλλευτεί την ευκαιρία.

²⁸² ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, I, 558-559: «τῶ τοι κάκεινῃν ἀφείς βασιλεῖ προσεχώρει, πιστεύων γράμμασιν ὄρκους κατησφαλισμένοις». Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 292-293. Ο NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 33 χρονολογεί την μετακίνηση του Δημητρίου στην Πόλη στα 1277 ή 1278.

του²⁸³. Ο Παχυμέρης τονίζει την σπουδαιότητα της επιγαμίας αυτής προκειμένου να επικαιροποιηθεί ή να επισφραγιστεί μια συμφωνία ειρήνης²⁸⁴. Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Παλαιολόγος μέσω της πρότασης γάμου, είχε σκοπό να προβάλλει ως νέο «δεσπότη» τον Δημήτριο- Μιχαήλ, προσπαθώντας να αποτρέψει μια ακόμη συμμαχία της Ηπείρου με τους Ανδεγαυούς²⁸⁵. Ύστερα ο Δημήτριος-Μιχαήλ έλαβε το δεσποτικό αξίωμα ως γαμπρός πλέον του Μιχαήλ Η΄ και έγινε έτσι «οιωνεί δεσπότης της Ηπείρου εν εξορία»²⁸⁶.

Η σύζυγός του Άννα Παλαιολογίνα²⁸⁷ ήταν κόρη του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1223-1282) και της Θεοδώρας Βατάτζαινας- Παλαιολογίνας (περ. 1240-1303)²⁸⁸. Πριν ολοκληρωθεί το συνοικέσιο, ο πατέρας της είχε προτείνει στον κράλη της Σερβίας Στέφανο Α΄ Ούρεση²⁸⁹ τη σύναψη γάμου ανάμεσα σε αυτή και στον γιο του τελευταίου, Μιλούτιν²⁹⁰, χωρίς όμως εν τέλει να πραγματοποιηθεί²⁹¹. Τελικά με τον γάμο αυτό ο Δημήτριος-Μιχαήλ και η Άννα απέκτησαν δύο γιους, τον Ανδρόνικο²⁹² και τον Κωνσταντίνο²⁹³, οι οποίοι κατέλαβαν θέσεις στη βυζαντινή διοίκηση. Δεν μπορούμε να αντλήσουμε άλλες πληροφορίες για την ζωή της Άννας στη Κωνσταντινούπολη παρά μόνο ότι απεβίωσε γύρω στα 1300. Μετά το θάνατο της Άννας Παλαιολογίνας, ο Δημήτριος- Μιχαήλ προχώρησε σε δεύτερο γάμο με την κόρη του τσάρου Γεώργιου Α΄ Τερτέρ της Βουλγαρίας, Άννα. Και αυτή είχε σταλθεί στην

---

²⁸³ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, I, 558-561. Βλ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Κ. Γ. *Το κόλυμα γάμου*, 380-381. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 293. Ο έκτος βαθμός συγγένειας προκύπτει από τον αδελφό του Δημήτριο- Μιχαήλ, Νικηφόρο, ο οποίος είχε νυμφευτεί την πρώτη εξαδέλφη της πριγκίπισσας Άννας. Η εξαίρεση αυτή δόθηκε από τον πατριάρχη Ιωάννη Βέκκο τον Νοέμβριο του 1278. Βλ. επίσης LAURENT, V., *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, τόμ. I: Les actes de Patriarches, Fasc. IV (Les regestes de 1208 á 1309), Παρίσι, 1971., αρ. 1441, 234-235. ΤΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΗ ΒΕΚΚΟΥ, 48-49. NICOL D., «Mixed marriages», 165, υποσ.5.

²⁸⁴ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, I, 560-561: «Ἐπειδ' ἐσκέπτοντο καὶ τὰ τῶν βασιλέων συναλλάγματα ὡς εἰς εἰρήνην γινόμενα ἐδόκουν πλείω τὴν ἄνεσιν ἔχειν ἢ δὴ τὰ τῶν ἄλλων, ἀντισηκοῦσθαι τὸ ὡς δὴθεν παρὰ κανόνας γιγνόμενον τῶ πρὸς τοὺς δεομένους ἐλέει κοινῶς ἐδόκει»

²⁸⁵ ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 293.

²⁸⁶ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, I, 560-561: «ἐτάττετο μὲν εἰς δεσπότης ὁ Μιχαήλ, τῇ Ἄννῃ δέ, βασιλίδι οὖσα γε συνεζέγγυτο.». Βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 33.

²⁸⁷ PLP, 21350.

²⁸⁸ PLP, 21380.

²⁸⁹ PLP, 21180.

²⁹⁰ PLP, 21184.

²⁹¹ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, I, 452-453.

FAILLER, A., «Le projet de mariage d' Anne Palaiologina avec Milutin de Serbie», *RSBS*, 1 (1981): 239-249.

²⁹² PLP, 21435.

²⁹³ PLP, 21495.

Κωνσταντινούπολη ως όμηρος, από τον Στέφανο Μιλούτιν, με σκοπό να διασφαλιστεί ειρήνη μεταξύ των κρατών²⁹⁴. Μετά το έτος 1304 χάνουμε τα ίχνη του Δημητρίου-Μιχαήλ από τις πηγές²⁹⁵.

Στην οικογένεια των Κομνηνοδουκών ανήκει και ο Ιωάννης Δούκας²⁹⁶, ένας ακόμη γιος του Μιχαήλ Β΄ και της Θεοδώρας Πετραλείφα. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, ο Ιωάννης Δούκας νυμφεύτηκε τη θυγατέρα του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου Τορνίκη²⁹⁷, της οποίας το όνομα δεν γνωρίζουμε. Ο Ιωάννης είχε αποσταλεί μαζί με την μητέρα του Θεοδώρα το 1263 στην αυλή του αυτοκράτορα ως όμηρος. Ο Παχυμέρης τονίζει ότι ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ θα διάλεγε την καταλληλότερη σύζυγο για τον νεαρό γιο του δεσπότη²⁹⁸. Για τον Ιωάννη Δούκα γνωρίζουμε επίσης ότι απέκτησε μια τουλάχιστον κόρη, την Ελένη²⁹⁹. Πέρα από τη σταδιοδρομία και ζωή του Ιωάννη Δούκα, δεν υπάρχουν στη διάθεσή μας πληροφορίες για τη σύζυγο του³⁰⁰.

---

²⁹⁴ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, II, 302-303: «...καὶ τὴν τοῦ Τερτερῆ μὲν ἀποστέλλειν τῷ βασιλεῖ». ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, I, 204.

²⁹⁵ PLP, 193. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 337.

²⁹⁶ PLP, 205. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 95.

²⁹⁷ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, I, 150-153.

²⁹⁸ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, I, 150-153: «ὁ δὲ γε Μιχαήλ...νοῦν λαβὼν ἀλούσης τῆς πόλεως πέμπει πρὸς βασιλέα τὴν τε σύζυγον Θεοδώραν καὶ Ἰωάννην τὸν παῖδα, ἐκείνην μὲν τὰς εἰρηνικὰς πρεσβεύουσαν, τὸν δ' υἱὸν ἐσόμενον ὄμηρον, πλὴν ἐς διηνεκές, ἐφ' ὅσον ζῆν, ἀζόμενον καὶ τὴν συνοικήσουσαν προσηκόντως, ἦν δὴ καὶ δώσει ὁ βασιλεύς», I, 314-315. Βλ. ΛΑΪΠΙΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 253. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 164, 169.

²⁹⁹ POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 95. Για περισσότερες πληροφορίες για τη ζωή και την οικογένειά του, βλ. ΤΣΟΛΑΚΗ, ΕΥΔ. Θ., «Ο Ιωάννης Ἄγγελος Δούκας και η οικογένεια του», *Βυζαντινά*, 17 (1974): 275-288, ἐδῶ 280, υποσ. 38-40.

³⁰⁰ POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 95.

Κεφάλαιο IV. Ήπειρος και Θεσσαλία: Οι γυναίκες του Ιωάννη Α΄ Δούκα

Η Θεσσαλία υπήρχε αναπόσπαστο τμήμα του κράτους της Ηπείρου, αν και λειτούργησε ανεξάρτητα υπό την ηγεσία του Ιωάννη Δούκα³⁰¹.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Β΄ Δούκα, τη Θεσσαλία ανέλαβε ο Ιωάννης Α΄, ενώ την Ήπειρο ο Νικηφόρος Α΄³⁰². Η Πίνδος δεν αποτελούσε πλέον μόνο το φυσικό, αλλά ήταν και το ουσιαστικό σύνορο μεταξύ αυτών των δύο ανεξάρτητων κρατών. Ο Ιωάννης Α΄ Δούκας Κομνηνός Άγγελος (1266/7-1289/90) ήταν νόθος γιος του Μιχαήλ Β΄ Δούκα³⁰³. Από τις πηγές δεν προκύπτει ούτε η ημερομηνία γέννησής του ούτε το όνομα της μητέρας του, ενώ δεν υπάρχουν πληροφορίες για τα πρώτα χρόνια διακυβέρνησής του στη Θεσσαλία.

Ο Ιωάννης Δούκας νυμφεύθηκε μια κόρη από την οικογένεια των Ταρωνάδων³⁰⁴, η οποία ανήκε στους ηγετικούς οίκους των ορεινών κτηνοτροφικών πληθυσμών της Πίνδου. Σύμφωνα με τον C. Horf, το κατά κόσμον όνομά της παραμένει άγνωστο, θέση που συμμερίζεται και ο Ν. Βέης, ο οποίος συμπληρώνει ότι ήταν εν ζωή το 1289. Η χήρα του Ιωάννη είναι γνωστή με μοναχικό όνομα Υπομονή³⁰⁵. Το όνομα αυτό αντλείται από το χρυσόβουλο του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου, με το οποίο επικυρώθηκαν οι ιδιοκτησίες και τα προνόμια στο μοναστήρι της Παναγίας της Λυκουσάδας³⁰⁶. Η μονή της Παναγίας της Ελεούσας, γνωστή και ως Λυκουσάδα ιδρύθηκε κατά το β΄ μισό του 13^{ου} αιώνα στο κάστρο του Φαναρίου της Καρδίτσας, με κτήτορα την Υπομονή Κομνηνή Δούκαινα, σύζυγο του σεβαστοκράτορα Ιωάννη³⁰⁷. Η Υπομονή αναφέρεται επίσης σε μεταγενέστερο έγγραφο του Σέρβου αυτοκράτορα

³⁰¹ ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Γ.Κ.Α., *Υστεροβυζαντινή και πρόιμη οθωμανική Θεσσαλία*, 91-126.

³⁰² ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, I, 110.

³⁰³ PLP, 208. Στις πηγές αναφέρεται και με τα ονόματα Άγγελος ή Κομνηνός.

³⁰⁴ Ο πεθερός του Ιωάννη Α΄ Δούκα λεγόταν Ταρωνάς. Πιθανόν είχε κάποια σχέση με τους Μεγαλοβλαχίτες. Οι Τάρωνες εμφανίζονται λιγότερο ως Βλάχοι προεστοί και περισσότερο ως τοπικοί Έλληνες δυνάστες. Ανήκαν στη τοπική αριστοκρατία, η οποία ήταν συνδεδεμένη λόγω της παρουσίας της με τους κτηνοτρόφους που ζούσαν στα ορεινά της Κεντρικής Ελλάδος. Αποτελούσαν τον ενδιάμεσο κρίκο ανάμεσα στην κρατική διακυβέρνηση και στην τοπική κοινωνία.

³⁰⁵ PLP, 5667.

³⁰⁶ Για την Λυκουσάδα βλ. ΤΙΒ, I, 208-209. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., «Τα υπέρ της Μονής της Παναγίας της Λυκουσάδος», 488-490, 500-503.

³⁰⁷ ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., «Τα υπέρ της Μονής της Παναγίας της Λυκουσάδος», 479. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 141.

Στέφανου Δουσάν προς τους μοναχούς της Λυκουσάδας, στο οποίο γίνεται λόγος για την ίδρυση της μονής και για τις δωρεές που πραγματοποίησε η ίδια³⁰⁸.

Το χρυσόβουλο εκδόθηκε το 1289 μετά τον θάνατο του Ιωάννη και αποτελεί ιδιαίτερα σημαντικό τεκμήριο, καθώς πρόκειται για σπάνια περίπτωση έκδοσης επίσημου αυτοκρατορικού εγγράφου για μοναστήρι της Θεσσαλίας. Μέσω του χρυσόβουλου, η Υπομονή επιδίωξε να διασφαλίσει την εξουσία για τον εαυτό της και τους γιους της, αποδεχόμενη την υπεροχή του αυτοκράτορα, στοιχείο που αποτυπώνεται στο αίτημα της για την επικύρωση της ιδιοκτησίας³⁰⁹. Πέραν του χρυσόβουλου, δεν διαθέτουμε άλλες πληροφορίες για τον βίο της Υπομονής Δούκαινας.

ι) ΟΙ κόρες και ΟΙ διάδοχοι του Ιωάννη Α΄ Δούκα

Ο Ιωάννης πάντρεψε την κόρη του Άννα με τον ανιψιό του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, Ανδρόνικο Ταρχανειώτη³¹⁰. Λόγω της επιγαμίας αυτής και της συγγένειας με την οικογένεια των Παλαιολόγων, ο Ιωάννης τιμήθηκε με τον τίτλο του σεβαστοκράτορα. Η ακριβής χρονολογία του γάμου δεν μπορεί να προσδιοριστεί, αλλά είναι γνωστό πως ο Ιωάννης κατείχε ήδη τον τίτλο του σεβαστοκράτορα, όταν ξεκίνησε τις επιθέσεις του εναντίον των κτήσεων της βυζαντινής αυτοκρατορίας τη δεκαετία του 1260, γεγονός που υποδηλώνει ότι ο γάμος είχε ήδη προηγηθεί³¹¹. Δεν έχουμε περαιτέρω πληροφορίες για την κόρη του Ιωάννη πλην της σύναψης γάμου. Ο

---

³⁰⁸ ΝΤΑΜΠΛΙΑΣ, Χ., *Η ιστορία της Θεσσαλίας*, 85, υποσ. 4. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., «Τα υπέρ της Μονής της Παναγίας της Λυκουσάδος», 490-493, 503-505.

³⁰⁹ ΜΙΚΛΟΣΙΧ, F. & ΜÜLLER, J. *Acta et Diplomata*, V, 253-256. DÖLGER, F. & WIRTH, P., *Regesten*, αρ. 2125. Ο DÖLGER χρονολογεί το χρυσόβουλο πριν το 1288 πράγμα που σημαίνει ότι ο Ανδρόνικος Β΄ επικύρωσε τις ιδιοκτησίες μοναστηριών της Θεσσαλίας πριν τον θάνατο του Ιωάννη Δούκα.

³¹⁰ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, II, 398-401, 416-417. Βλ. ΡLP, 27475. LEONTIADES, G.I, *Die Tarchaneiotai*, 64-65, αρ. 29. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Γ.Κ.Α., *Υστεροβυζαντινή και πρόιμη οθωμανική Θεσσαλία*, 91-95.

³¹¹ O FAILLER, A., «Chronologie et composition dans l' Histoire de Georges Pachymère», 184, 202, τοποθετεί τις διαπραγματεύσεις και την υπογραφή συνθήκης ειρήνευσης με τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ κατά το 1267 με αρχές του 1268. Ο DÖLGER, F. & WIRTH, P., *Regesten*, αρ.1976, εκφέρει την άποψη ότι όλα αυτά τα γεγονότα διαδραματίστηκαν λίγο μετά τον θάνατο του δεσπότη Μιχαήλ Β΄ Δούκα. Με τον τελευταίο συμφωνεί και ο ΝΤΑΜΠΛΙΑΣ, Χ., *Η ιστορία της Θεσσαλίας*, 67. Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 271-272. MAGDALINO, P., *The History of Thessaly*, 158-159. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 23.

Ανδρόνικος Ταρχανειώτης, μετά τις επιθέσεις του Ιωάννη στα αυτοκρατορικά εδάφη, διέφυγε από την Αδριανούπολη στη Θεσσαλία μαζί με τη σύζυγο του³¹².

Στα νότια σύνορα της Θεσσαλίας κοντά στις Νέες Πάτρες, όπου βρισκόταν η έδρα του Ιωάννη Α΄, απλωνόταν το δουκάτο των Αθηνών, ένα από τα ελάχιστα σταυροφορικά κράτη που επιβίωσαν, μετά την αποκατάσταση του Βυζαντίου (1261). Ο σεβαστοκράτορας Ιωάννης επιδίωξε φιλικές σχέσεις με τον οίκο του de la Roche, ώστε να αποφευχθεί πιθανή σύγκρουση με τους Βυζαντινούς. Αρχικά προσέγγισε τον Ιωάννη de la Roche³¹³ προτείνοντάς του να παντρευτεί την κόρη του, Ελένη. Ο Ιωάννης, όμως όντας σχετικά προχωρημένης ηλικίας και ασθενής, απεβίωσε το 1280, ενώ τον διαδέχτηκε ο αδελφός του, Γουλιέλμος de la Roche³¹⁴. Η συζήτηση για το συνοικέσιο είχε ήδη ξεκινήσει κατά την εποχή που ο Ιωάννης επισκέφθηκε την αυλή του δούκα των Αθηνών ζητώντας στρατιωτική υποστήριξη εναντίον του Ιωάννη Παλαιολόγου³¹⁵. Στη συνέχεια, μετά τον θάνατο του Ιωάννη Α΄, ο γάμος θα γινόταν μεταξύ της Ελένης και του αδελφού του, Γουλιέλμου. Σύμφωνα με τον Μαρίνο Σανούδο, ο Γουλιέλμος θα λάμβανε ως προίκα το Σιδηρόκαστρο, το Ζητούνι, το Γαρδίκι και την Γραβιά, σημαντικά κάστρα για τον σεβαστοκράτορα³¹⁶.

Το 1287, ο Γουλιέλμος απεβίωσε και η δούκισσα Ελένη ανέλαβε την αντιβασιλεία του κράτους της Θεσσαλίας και την επιτροπεία του γιου της Γκύ de la Roche³¹⁷ μέχρι

---

³¹² ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, II, 398-401. Βλ. ΝΤΑΜΠΛΙΑΣ, Χ., *Η ιστορία της Θεσσαλίας*, 71.

³¹³ PLP, 24401.

³¹⁴ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, έκδ. Π.ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, 7970-7990, σελ.323-324. Βλ. PLP, 24400. ΛΑΠΠΙΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 284.

³¹⁵ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, II, 424-425.

³¹⁶ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Livre de la conquest*, έκδ. J. LONGNON, παρ.879, σελ. 348. ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΝΟΥΔΟΣ ΤΟΡΣΕΛΛΟ, *Ιστορία της Ρωμανίας*, σημ. 162. LONGNON, J., *L'Empire latin*, 258. MAGDALINO, P., *The History of Thessaly*, 160-161.

³¹⁷ PLP, 24398

την ενηλικίωσή του το 1294³¹⁸. Λίγα χρόνια αργότερα, η Ελένη παντρεύτηκε για δεύτερη φορά το 1291 τον Ούγο de Brienne³¹⁹.

Για ορισμένα χρόνια, η Ελένη αρνήθηκε την υποταγή τόσο στον Κάρολο Ανδεγαυό, όσο και στον Φλωρέντιο, πρίγκιπα της Αχαΐας. Ο Κάρολος Β΄ είχε απονεμίσει στον γιο του, Φίλιππο, την εξουσία του δουκάτου των Αθηνών και της Θεσσαλίας. Η Ελένη συνεργαζόταν με τους αδελφούς της, Κωνσταντίνο και Θεόδωρο. Το 1295, ο Κάρολος απέστειλε πληρεξουσίους με σκοπό να αποσπάσει όρκο πίστεως και την προσωπική υποταγή της δούκισσας Ελένης και των δύο αδελφών της³²⁰. Ο Κάρολος επιδίωξε, πέραν της Έλενης της Θεσσαλίας, να επηρεάσει και την Άννα Παλαιολογίνα της Ηπείρου καθώς και την Ισαβέλλα Βιλλεαρδουίνου της Αχαΐας³²¹, προκειμένου να γίνει μια σύμπραξη, καθώς οι τρεις γυναίκες συνδέονταν μεταξύ τους είτε εξ αίματος είτε εξ αγχιστείας. Ο Γοδεφρείδος του Πόρτ επισκέφθηκε όλα τα κράτη και δουκάτα προκειμένου να διασφαλίσει τη συναίνεσή τους για μια επικείμενη ανακωχή, η οποία υπεγράφη τελικά το έτος 1300. Το 1295 η επιρροή της Ελένης μειώθηκε με την ενηλικίωση του γιου της Γκύ, ο οποίος λίγα χρόνια αργότερα ήρθε σε σύγκρουση με τη μητέρα του, καθώς κατέλαβε ένα μέρος της περιουσίας της³²².

Ο Ιωάννης ακολούθησε εξωτερική πολιτική εναντίον του Βυζαντίου. Προτιμούσε να συνάπτει συμμαχίες με ξένους ηγεμόνες ή τοπικούς άρχοντες που θα μπορούσαν να συμβάλουν στον αγώνα του κατά της Αυτοκρατορίας. Πέρα από τις σχέσεις του με τη νότια Ελλάδα, ο Ιωάννης ξεκίνησε επαφές με τον Γεώργιο Α΄ Τέρτερ, ηγεμόνα του Τυρνόβου της Βουλγαρίας. Η επιγαμία πραγματοποιήθηκε ανάμεσα στον γιο του Γεωργίου Α΄ Τέρτερ, Θεόδωρο Σβιετοσλάβο³²³ και μια ανήλικη κόρη του Ιωάννη

---

³¹⁸ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, έκδ. Π.ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ,, 8015, σελ. 325. ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Livre de la conquest*, έκδ. J. LONGNON, παρ. 547-549. Βλ. LONGNON, J., *L'Empire latin*, 262. Την ίδια χρονιά, η Ελένη σύναψε γάμο ανάμεσα στον γιο της και με την κόρη της Ισαβέλλας Βιλλεαρδουίνου, Ματθίλδη του Αινώ. Οι ηγεμονίες της ηπειρωτικής Ελλάδας έμειναν ουσιαστικά ακέφαλες, όπως σχολιάζει η Ν. Βασιλοπούλου. Το 1295 περίπου πέθανε ο Νικηφόρος Δούκας και την επιτροπεία ανέλαβε η Άννα. Το 1296 πέθανε ο σύζυγος της Ελένης και ανέλαβε την επιτροπεία του γιου της, ενώ στο πριγκιπάτο της Αχαΐας πέθανε ο πρίγκιπας Φλωρέντιος του Αινώ. Η χήρα Ισαβέλλα Βιλλεαρδουίνου, νόμιμη κληρονόμος της Αχαΐας, είχε μόνο μια κόρη, την Ματθίλδη. Βλ. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ν., *Τα βασιλικά συνοικέσια*, 161-162.

³¹⁹ PLP, 23752. PERRAT C. – LOGNON, J., *Actes relatifs*, αρ. 22, 40-41. Ο Ούγος ντε Μπριέν ήταν ένας από τους ισχυρούς φεουδάρχες της νότιας Ιταλίας και του Μορέα.

³²⁰ PERRAT C. – LOGNON, J., *Actes relatifs*, αρ. 147-149, 136-138. MAGDALINO, P., *The History of Thessaly*, 189.

³²¹ Η δούκισσα Ελένη ήταν ανιψιά της Άννας Παλαιολογίνας αλλά και συνδεόταν με το πριγκιπάτο της Αχαΐας λόγω του γάμου του γιου της με την ανήλικη κληρονόμο του της Αχαΐας.

³²² MAGDALINO, P., *The History of Thessaly*, 190.

³²³ PLP, 27251.

Δούκα³²⁴. Ωστόσο, δεν κράτησε για πολύ, καθώς το 1284 οι στρατηγικές επιλογές του Τερτέριου στην εξωτερική του πολιτική μεταβλήθηκαν, οδηγώντας στη διάλυση της μνηστείας. Η κόρη του Ιωάννη απεστάλη ως όμηρος στην Κωνσταντινούπολη και μάλιστα φυλακίσθηκε μαζί με τον αδελφό της Μιχαήλ³²⁵.

Την ίδια περίοδο, ο Ιωάννης ενίσχυσε τις σχέσεις του και με τη Σερβία, μέσω του γάμου μια ακόμη κόρης του με τον ηγεμόνα Στέφανο Μιλούτιν. Η ταυτότητα της κόρης του Ιωάννη παραμένει άγνωστη³²⁶. Όπως είχε συμβεί με τον Τέρτερ, έτσι και ο Μιλούτιν υπέγραψε συνθήκη ειρήνης με τον βυζαντινό αυτοκράτορα, γεγονός που οδήγησε στη διάλυση του γάμου και την επιστροφή της κόρης του Ιωάννη στη Θεσσαλία³²⁷.

Τον Μάρτιο του 1289, ο σεβαστοκράτορας Ιωάννης Α΄ απεβίωσε χωρίς να έχει ορίσει διάδοχο. Η εξουσία της Θεσσαλίας κληροδοτήθηκε στους τρεις γιους του. Επειδή, ο πρωτότοκος, Μιχαήλ, ήταν αιχμάλωτος στην Κωνσταντινούπολη, την διοίκηση ανέλαβαν οι δύο εναπομείναντες ανήλικοι γιοι, Κωνσταντίνος³²⁸ και Θεόδωρος³²⁹ Κομνηνοδούκες Άγγελοι. Κατά πάσα πιθανότητα, ο μεγαλύτερος εξ αυτών, Κωνσταντίνος, διαδραμάτισε ηγετικό ρόλο στη συγκυβέρνηση της Θεσσαλίας³³⁰.

Οι σεβαστοκράτορες επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν διπλωματικά το ενδεχόμενο επίθεσης από το Βυζάντιο. Γι' αυτό τον λόγο, ήθελαν να συνάψουν επιγαμία με την

---

³²⁴ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, III, 85.

³²⁵ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, III, 85. Βλ. ΝΤΑΜΠΛΙΑΣ, Χ., *Η ιστορία της Θεσσαλίας*, 68-69. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 315.

³²⁶ ΜΑΚΣΙΜΟΝΙΣ, L. «War Simonis Palaiologina die fünfte Gemahlin von König Milutin?», 118-120. Ο ΜΑΚΣΙΜΟΝΙΣ υποστηρίζει ότι ο Μιλούτιν είχε νυμφευτεί τέσσερις φορές, εκ των οποίων η δεύτερη ήταν η κόρη του Ιωάννη Δούκα. Σχετικά με το όνομα της άγνωστης κόρης του Ιωάννη Δούκα υπάρχει μια μεγάλη σύγχυση. Ο ΝΙΣΟΛ Δ., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 44. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 315 και ο ΡΟΛΕΜΙΣ, Δ.Ι., *The Doukai*, 97 υποστηρίζουν ότι μας είναι άγνωστη η κόρη του Ιωάννη, ενώ το ΡΛΡ, 208, ο ΝΤΑΜΠΛΙΑΣ, Χ., *Η ιστορία της Θεσσαλίας*, 69 και η ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ν., *Τα βασιλικά συνοικέσια*, 133 αναφέρουν ότι ονομάζεται Ελένη. Η μόνη πηγή που αναφέρει τη σύναψη γάμου είναι ο Παχυμέρης, ο οποίος δεν αναφέρει το όνομά της.

³²⁷ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, III, 301, «Ἐἶχε δ' ἑτέραν πρόην, τὴν τοῦ δυσικοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου θυγατέρα, καὶ πρὸ ταύτης ἄλλην, ἣν ἀποστέρζας παρ' οὐδεμίαν αἰτίαν εὐλογον, ἀφείς ἐκείνην, τὴν νόμιμον πάντως, τῇ τοῦ Ἰωάννου συμπλέκεται θυγατρί. Ἀλλὰ καὶ εἰσέτι τῆς νομίμου ζώσης, ἀπολύσας ταύτην πρὸς τὸν πατέρα, οὐδὲν συμπεσὸν ὑπὲρ τοῦ ταύτης διαζυγῆναι δίκαιον...». Βλ. ΝΤΑΜΠΛΙΑΣ, Χ., *Η ιστορία της Θεσσαλίας*, 69. ΛΑΣΚΑΡΙΣ, Μ. *Vizantiske princeze*, 53-55.

³²⁸ ΡΛΡ, 212.

³²⁹ ΡΛΡ, 195.

³³⁰ ΝΤΑΜΠΛΙΑΣ, Χ., *Η ιστορία της Θεσσαλίας*, 89.

οικογένεια των Παλαιολόγων. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, το 1296 άρχισαν οι συζητήσεις για έναν ενδεχόμενο γάμο ανάμεσα στον σεβαστοκράτορα Θεόδωρο Δούκα και την Αρμένισσα πριγκίπισσα Θεοφανώ, γυναικαδελφή του βυζαντινού συναυτοκράτορα Μιχαήλ Θ³³¹. Η ίδια είχε προικιστεί με ένα μεγάλο ποσό και την πόλη της Δημητριάδας, αλλά ο γάμος αυτός δε πραγματοποιήθηκε λόγω του αιφνίδιου θανάτου της νύφης στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια της διαδρομής της προς τη Θεσσαλία³³².

Οι σεβαστοκράτορες δεν σταμάτησαν τις διπλωματικές τους προσπάθειες και επιχείρησαν να αποτρέψουν μια βυζαντινοσερβική προσέγγιση. Επιδίωξαν τη σύναψη γάμου μεταξύ του Κωνσταντίνου και της ανιψιάς του Μιλούτιν³³³, ενώ μέσω απεσταλμένων και επιστολών στη σερβική αυλή προσπάθησαν να προωθήσουν μια αντιβυζαντινή πολιτική. Παρά τις ενέργειές τους, ο Μιλούτιν τελικώς σύνηψε συμμαχία με τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ανδρόνικο, σύμφωνα με την μαρτυρία του αυτοκρατορικού απεσταλμένου Θεόδωρου Μετοχίτη στη σερβική αυλή³³⁴.

Πάντως, ο Κωνσταντίνος και ο Θεόδωρος επέμειναν ακάθεκτοι στην αντιπαράθεση τους με την Κωνσταντινούπολη. Το 1300 αρνήθηκαν να προσυπογράψουν την ανακωχή και να επιστρέψουν τη Δημητριάδα, ενώ όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, επιτέθηκαν στο κράτος της Ηπείρου. Περί το 1303, και οι δύο ηγεμόνες της Θεσσαλίας απεβίωσαν³³⁵. Ο Κωνσταντίνος Δούκας άφησε έναν ανήλικο γιο, τον Ιωάννη, ο οποίος τέθηκε υπό τη κηδεμονία του δούκα των Αθηνών Γκύ Β', σύμφωνα με τη διαθήκη του εκλιπόντος σεβαστοκράτορα³³⁶.

---

³³¹ PLP, 92029. MAGDALINO, P., *The History of Thessaly*, 187.

³³² ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, III, 233. Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 333. ΝΤΑΜΠΛΙΑΣ, Χ., *Η ιστορία της Θεσσαλίας*, 93, 112. LASKARIS, M. *Vizantiske princeze*, 65. MAGDALINO, P., *The History of Thessaly*, 187. ΤΕΡΕΖΑΚΗΣ, Γ. Ε., *Η Θεσσαλική κοινωνία (12ος-15ος αιώνες)*, 69. Η Θεοφανώ είχε αλλάξει το όνομα της σε Θεοδώρα, επειδή δέχτηκε το ορθόδοξο δόγμα όπως η αδερφή της.

³³³ LASKARIS, M. *Vizantiske princeze*, 65, 69.

³³⁴ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΕΤΟΧΙΤΗΣ, *Έκθεσις περί της εις Σερβίαν αποστολής*, 188. Βλ. ΝΤΑΜΠΛΙΑΣ, Χ., *Η ιστορία της Θεσσαλίας*, 94. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης πήγε στη Σερβία να διαπραγματευτεί τον γάμο της Σιμωνίδας με τον Μιλούτιν και εκεί συνάντησε πολλούς συμβούλους που τον απέτρεπαν να συνάψει ειρήνη με το Βυζάντιο, συμπεριλαμβανομένων και τους σεβαστοκράτορες της Θεσσαλίας.

³³⁵ LONGNON, J., *L'Empire latin*, 283, τοποθετεί τον θάνατο τους το 1302. Το 1303 τοποθετούν οι NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 72. LAIOU, A., *Constantinople, and the Latins*, 230. HOPF, K., *Geschichte Griechenlands*, I, 360.

³³⁶ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 72.

Ο Ιωάννης Β΄ της Θεσσαλίας (1303-1318)³³⁷ παρέμεινε υπό την επιτροπεία του δούκα των Αθηνών έως το 1308, όταν ο Γκύ Β΄ απεβίωσε. Ο Ιωάννης βρήκε τότε την ευκαιρία να αποδεσμευτεί από το δουκάτο των Αθηνών και να προσεγγίσει τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄. Έτσι, νυμφεύθηκε την νόθη κόρη του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄, Ειρήνη Παλαιολογίνα³³⁸. Η χρονολόγηση του γάμου είναι αμφιλεγόμενη. Σύμφωνα με τον Γρηγορά, ο γάμος του Ιωάννη και της Ειρήνης πραγματοποιήθηκε λίγο πριν την εισβολή της Καταλανικής Εταιρείας στην Θεσσαλία το 1309 και ο Ιωάννης έζησε μόλις τρία χρόνια με την Ειρήνη πριν τον θάνατο του³³⁹. Ωστόσο, σε άλλο σημείο αναφέρει ως έτος τέλεσης του γάμου το 1315. Από την άλλη πλευρά, ο Μανουήλ Φίλης, στον επιτάφιο λόγο του, αναφέρει ότι ο γάμος διήρκεσε μόνο εννέα μήνες³⁴⁰. Η ακριβής χρονολόγηση του γάμου παραμένει αντικείμενο συζήτησης, με ορισμένους ερευνητές να τάσσονται υπέρ της χρονολογίας 1315³⁴¹ και άλλους υπέρ του 1309³⁴², βασιζόμενοι στην αφήγηση του Γρηγορά³⁴³. Ο Ιωάννης Β΄ απεβίωσε το 1318 χωρίς να αφήσει κληρονόμους, γεγονός που σηματοδοτεί το τέλος της δυναστείας των Δουκάδων³⁴⁴. Στη Θεσσαλία, μετά τον θάνατό του, ακολούθησε ένα καθεστώς πολυαρχίας μεταξύ των τοπικών ηγεμόνων της περιοχής³⁴⁵.

---

³³⁷ PLP, 206. POLEMIS, D.I., *The Doukai*, 98.

³³⁸ PLP, 91848. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Α., *Versuch einer Genealogie*, αρ. 67.

³³⁹ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, I, 249/ 278-279: «ὄθεν διαπρεσβευσάμενος ἄγεται ἑαυτῷ γυναῖκα Εἰρήνην, τὴν νόθην Ἀνδρονίκου τοῦ βασιλέως θυγατέρα. ἀλλὰ τρεῖς μόνους αὐτῇ συνοικήσας ἐνιαυτοὺς ἅπαις ἀπολείπει τὸν βίον...».

³⁴⁰ ΜΑΝΟΥΗΛ ΦΙΛΗΣ, αρ. 87, σελ. 123-12. Ο VAN DIETEN προτείνει να διορθωθούν οι εννέα μήνες σε εννέα έτη, όποτε σύμφωνα με αυτήν αλλαγή το έτος θανάτου του Ιωάννη είναι το 1318. Βλ. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte, Historia Rhomaike*, übersetzt und erläutert von J.L. VAN DIETEN, vol. I-III, Στουτγάρδη, 1973-1988, 292, σημ. 434.

³⁴¹ PLP, 91848. Ο TRAPP αναφέρει και τα δύο έτη.

³⁴² NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 105. ΤΕΡΕΖΑΚΗΣ, Γ. Ε., *Η Θεσσαλική κοινωνία (12ος-15ος αιώνες)*, 72. ΛΑΙΟΥ, Α., *Constantinople, and the Latins*, 230, υποσ. 127. Η ΛΑΙΟΥ υποστηρίζει ότι το χωρίο του Γρηγορά για το 1315 είναι λανθασμένη και καταλήγει στο 1309 ως έτος γάμου.

³⁴³ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, I, 249, 278. Βλ. MAGDALINO, P., *The History of Thessaly*, 203.

³⁴⁴ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, I, 278-279. Βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 111. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 346. ΛΑΙΟΥ, Α., *Constantinople, and the Latins*, 230.

³⁴⁵ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, I, 278- 279. Βλ. MAGDALINO, P., *The History of Thessaly*, 214. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 111. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 346-347.

Κεφάλαιο V. ΟΙ Παλαιολογίνες και η σχέση τους με την Ήπειρο (1267-1318)

Μετά τον θάνατο της πρώτης συζύγου του, ο Νικηφόρος νυμφεύτηκε ξανά. Αυτή τη φορά επιλέχθηκε σύζυγος από την οικογένεια των Παλαιολόγων, η Άννα Καντακουζηνή, τρίτη κόρη της αδελφής του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄, Ειρήνης-Ευλογίας³⁴⁶. Η Άννα, της οποίας η παιδική ηλικία και το έτος γέννησης είναι άγνωστα, έζησε πιθανότατα στην Βασιλεύουσα μαζί με τις δύο αδελφές της, Θεοδώρα και Μαρία. Η αναφορά της στις πηγές ξεκινάει από το 1264, ως «βασίλισσα της Ηπείρου»³⁴⁷.

Ο γάμος πιθανώς συμφωνήθηκε το 1262, αλλά τελέστηκε λίγα χρόνια αργότερα, όπως είχε συμβεί και με τον προηγούμενο γάμο του Νικηφόρου³⁴⁸. Το 1265, η Άννα ταξίδεψε με μια πολυάριθμη συνοδεία στην Άρτα για την τέλεση του γάμου. Κατόπιν ο Μιχαήλ Η΄ προσκάλεσε τον Νικηφόρο στη Κωνσταντινούπολη και τον υποδέχτηκε με τιμές και δώρα³⁴⁹.

Αξίζει να αναφερθεί ο γάμος πραγματοποιήθηκε στην Άρτα, γεγονός ασυνήθιστο για την εποχή, καθώς στον 13^ο αιώνα οι γάμοι μεταξύ μελών αριστοκρατικών οικογενειών συνήθως τελούνταν στη Βασιλεύουσα. Η Άννα επρόκειτο να διαδραματίσει έναν σημαντικό ρόλο στις πολιτικές υποθέσεις του Βυζαντίου και του «δεσποτάτου», παραμένοντας αφοσιωμένη στα συμφέροντα της οικογένειάς της στην Κωνσταντινούπολη και προσπαθώντας να τα συνδυάσει με τα συμφέροντα του συζύγου της στην Ήπειρο.

Στη Βασιλεύουσα, είχε προκύψει το ζήτημα της ένωσης των Εκκλησιών, που κηρύχθηκε το 1274 με τη Σύνοδο της Λυών. Στην εκκλησιαστική και πολιτική κρίση που ακολούθησε από την αποδοκιμασία της ένωσης και τις διώξεις που έλαβαν χώρα, η Άννα έλαβε ανθενωτική στάση μαζί με τη μητέρα της Ειρήνη – Ευλογία και την

³⁴⁶ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, I, 92: «καὶ ἐπὶ τούτοις ζητήσας ὁ Αἰτωλὸς Μιχαὴλ ὁ δεσπότης νύμφην ἐπὶ τῷ υἱῷ Νικηφόρῳ τῷ δεσπότη χηρεύοντι λαμβάνει τὴν βασιλέως ἀδελφιδὴν Ἄνναν». ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, I, 312-315. Βλ. PLP, 10933. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 94-95. NICOL D., *The Byzantine Family of Kantakouzenos (1100-1460)*, Ουάσινγκτον, 1968, 20-24. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ν., *Τα βασιλικά συνοικέσια*, 158.

³⁴⁷ PLP, 10933. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 94-95. NICOL D., *The Byzantine Family of Kantakouzenos*, 20. Ο NICOL D., αναφέρει το 1265 ως σημείο αναφοράς, ενώ οι δύο πρώτοι συμφωνούν στο 1264.

³⁴⁸ ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 253, 264-265. OSSWALD, B. *L'Empire*, 99-100.

³⁴⁹ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, I, 312-315. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, I, 92. Βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 17-18. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 265.

αδελφή της, Θεοδώρα Ραούλαινα, οι οποίες φυλακίστηκαν από τον αυτοκράτορα. Το δεσποτικό ζεύγος εμφανίστηκε ως υπέρμαχος της Ορθοδοξίας και αποκήρυξε την ένωση των Εκκλησιών. Όταν όμως, ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ απεβίωσε, τον διαδέχθηκε ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282-1328), ο οποίος αποκήρυξε την ένωση και αποκατέστησε την εσωτερική ηρεμία³⁵⁰. Οι σχέσεις μεταξύ του κράτους της Ηπείρου και της Βυζαντινής αυτοκρατορίας ενισχύθηκαν, κυρίως λόγω των συγγενικών σχέσεων των δύο οίκων, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Ανδρόνικου Β΄. Το 1283, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος απηύθυνε πρόσκληση στην Άννα για να παραστεί στη σύνοδο που πραγματοποιήθηκε στο ανάκτορο των Βλαχερνών. Τον Απρίλιο του 1284, η Άννα συμμετείχε στη σύνοδο του Αδραμυτίου, υποστηρίζοντας τη θέση του πατριάρχη Γρηγορίου³⁵¹.

Κατά τη διάρκεια παραμονής της στη Πόλη, ο Ανδρόνικος Β΄ ενημέρωσε την Άννα για τις ανησυχίες του σχετικά με τον ανιψιό της, Μιχαήλ, τον γιο του Ιωάννη Α΄, σεβαστοκράτορα της Θεσσαλίας. Ο αυτοκράτορας θεωρούσε τον νεαρό Μιχαήλ επικίνδυνο και πιθανό παράγοντα μελλοντικών κινδύνων για την αυτοκρατορία. Για το λόγο αυτό, ο Ανδρόνικος πρότεινε στην Άννα να προβεί στην απαγωγή του και να τον παραδώσει σε αυτόν³⁵². Όμως το σχέδιο τροποποιήθηκε και το δεσποτικό ζεύγος κάλεσε τον Μιχαήλ στην Ήπειρο, με την υπόσχεση σύναψης ενός γάμου με μια από τις κόρες του. Βέβαια υπήρχε νομοκανονικό κώλυμα λόγω της στενής συγγένειας με την εξαδέλφη του, γεγονός που καθιστούσε αδύνατο τον γάμο. Στη πραγματικότητα, το ζεύγος τον παραπλάνησε, με σκοπό να τον παραδώσει στον Ανδρόνικο. Ο Μιχαήλ,

---

³⁵⁰ ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 307. ACHIMASTOU-ΡΟΤΑΜΙΑΝΟΥ Μ., «The Basilissa Anna Palaiologina of Arta and the monastery of Vlacherna, des femmes et la monachisme byzantine» στο *Women and Byzantine Monasticism. Actes du Symposium d' Athènes*, Mars 1988, Αθήνα, 1991: 43-49, εδώ 43-44.

³⁵¹ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ΙΙ, 59-65. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, Ι, 166-167. Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 310-311. OSSWALD, Β. *L'Épire*, 112. Η εκλογή και η χειροτόνηση του πατριάρχη Γρηγορίου, ή αλλιώς Γεώργιου του Κύπριου, ευνόησε το κλίμα καλών σχέσεων μεταξύ της Ηπείρου και της Αυτοκρατορίας. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ΙΙ, 52-59. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκής Ιστορίας λόγοι*, Ι, 163-165. Πρβλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 41.

³⁵² ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ΙΙ, 68-72: «ἐπεὶ καὶ τὸν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δούκα καὶ δυσικοῦ σεβαστοκράτορος υἱὸν Μιχαήλ πολλὴν δραστηριότητα ἔχειν ἐμάνθανε...λόγους τε κινεῖ περὶ τούτου καὶ τῇ ἰδίᾳ αὐτανεψίᾳ συσκέπτεται Ἄννη τῇ βασιλίᾳ. ἢ δ' ἐκτῶν δυνατῶν καὶ βασιλεῖ χαριζομένη καὶ γειτονοῦν κακὸν ἑαυτῇ ὠθοῦσα, ὡς εἶχε καθυπισχνεῖτο παντοίως τὸν ἀνεψιὸν μετελθεῖν, καὶ μηδὲν ἂν εἶναι δουλαγωγῆσαι, καὶ ὡς δυνηθεῖ ἐκεῖνον περισχεῖν ἀφύκτως εἰς χεῖρας καὶ πέμπειν τῷ βασιλεῖ....ἔτοιμον δ' εἶναι λαμβάνειν πεμπόμενον παρὰ τῆς Ἄννης, εἰ κατασχεῖν εὐδοοῖτο, τὸν Μιχαήλ. ταῦτα τάξας τε καὶ κυρώσας ὁ βασιλεὺς τὴν Ἄνναν μετ' εἰρήνης ἀπέπεμπε καὶ τιμῆς». Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 311-312.

τελικά οδηγήθηκε σε τιμητική κράτηση και το δεσποτικό ζεύγος ανταμείφθηκε για την αποστολή αυτή³⁵³. Αυτό αποδεικνύει ότι η Άννα είχε σημαντικό ρόλο στις διαπραγματεύσεις με τον βυζαντινό αυτοκράτορα. Ήταν μια από τις ελάχιστες γυναίκες που συνομίλησε και συμφώνησε μυστικά προς όφελος του κράτους της Ηπείρου, με στόχο να μειώσει την πίεση από τη βυζαντινή αυτοκρατορία. Μετά τον θάνατο του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Δούκα³⁵⁴, αδελφού του Νικηφόρου, η Άννα ανέλαβε την επιτροπεία των ανήλικων γιων του, πιθανότατα με τη συγκατάθεση του Ανδρόνικου Β΄, αν όχι με την προτροπή του³⁵⁵.

Στο μεταξύ, από το γάμο του με την πρώτη σύζυγό του, ο Νικηφόρος της Ηπείρου είχε αποκτήσει μια κόρη, τη Μαρία Αγγελίνα Κομνηνή Δούκαινα³⁵⁶. Αναζητώντας την υποστήριξη του Ριχάρδου Ορσίνι, κόμητα της Κεφαλληνίας, ενάντια στην Αυτοκρατορία³⁵⁷, παραχώρησε προσωρινά ως όμηρο την θυγατέρα του, Μαρία³⁵⁸. Μετά την επιτυχή έκβαση των στρατιωτικών επιχειρήσεών του, η κόρη του παρέμεινε

---

³⁵³ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, II, 82-85: «ὕστερον δὲ αὐτὴ καθ' αὐτὴν ἢ βασίλισσα συνάμα τῶ ἀνδρὶ Νικηφόρῳ, δόλοισι ὑπελθόντες καὶ ὄρκοις ἐξαπατήσαντες τὸν Μιχαὴλ ὡς γαμβρὸν ἐπὶ τῇ θυγατρὶ ἀζόμενοι, μὴδ' αὐτὸ τὸ κεκωλυμένον ἐκ γένουσι ὑπονοήσαντα ὑπὸ χεῖρας ποιοῦνται, καὶ τῶ βασιλεῖ, συχνὰ τῶν χρημάτων λαβόντες, πέμπουσι δέσμιον», II, 225-228. Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτικὴ Ἱστορία τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου*, 312-313. NICOL D., *Το Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου (1267-1479)*, 42-43. ΝΤΑΜΠΛΙΑΣ, Χ., *Ἡ ἱστορία τῆς Θεσσαλίας τὸν 13ο αἰῶνα*, 91-92.

³⁵⁴ Ο Ιωάννης Δούκας τῆς Θεσσαλίας εἶχε αποβιώσει μέχρι καὶ τὸν Μάρτιο τοῦ 1289 ἢ το 1288, ἀλλὰ λόγω ἔλλειψης πηγῶν δὲν γνωρίζουμε με ἀκρίβεια.

³⁵⁵ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, II, 224-227. Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτικὴ Ἱστορία τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου*, 316. NICOL D., *Το Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου (1267-1479)*, 56.

³⁵⁶ POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 95.

³⁵⁷ PERRAT C. – LOGNON, J., *Actes relatifs*, αρ.21, σελ. 39. ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Livre de la conquest*, ἐκδ. J. LONGNON, παρ. 657, σελ. 262. Σύμφωνα με ἓνα ἀνδεγαυικὸ ἐγγράφο τοῦ 1291, ὁ Νικηφόρος Δούκας, ἀμέσως μετὰ τὸ γάμο τῆς Μαρίας με τὸν Ιωάννη Ορσίνι, ἀναζήτησε ἓνα συνοικέσιο με ἓναν ἀκόμα ἰσχυρὸ ἡγεμονικὸ οἶκο, ὅπως ἦταν ὁ βασιλικὸς οἶκος τῆς Νεαπόλεως. Ἀντίστοιχα ὁ βασιλιάς τῆς Νεαπόλεως θὰ ἀπαντούσε θετικά, ἀποστέλλοντας ἀντιπροσώπους με σκοπὸ νὰ ξεκινήσουν οἱ διαπραγματεύσεις ἀνάμεσα τοὺς δύο οἴκους. Ο ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτικὴ Ἱστορία τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου*, 325, ὑποστηρίζει ὅτι οἱ διαπραγματεύσεις αὐτές ἐγίναν γιὰ τὴν κόρη τοῦ δεσπότη Θάμαρ, ἐφόσον ἡ πρώτη τοῦ κόρη εἶχε παντρευτεῖ. Παρόλα αὐτά, ὁ ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Ν. *Το Νότιο Ἴόνιο*, 73-74, ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἀρχικὲς συζητήσεις γιὰ τὸ συνοικέσιο ἀφορούσαν τὴν πρωτότοκη κόρη τοῦ Νικηφόρου, Μαρία ἀλλὰ ματαιώθηκαν κατευθεῖαν λόγω τοῦ αἰφνιδιαστικοῦ γάμου τῆς με τὸν Ορσίνι. Στὸ ἐγγράφο αὐτὸ δὲν γίνεται ὀνομαστικὴ ἀναφορὰ τῆς κόρης ποὺ θὰ νυμφευόταν. Παρόλα αὐτά, οἱ βασικὲς μας πηγές εἶναι τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως καὶ αὐτὸ τὸ ἀνδεγαυικὸ ἐγγράφο τοῦ 1291. Οἱ Ορσίνι εἶναι ἀπίθανο νὰ γνωρίζαν ὅτι οἱ Ἀνδεγαυοὶ εἶχαν ξεκινήσει τὶς συζητήσεις ἐνὸς γάμου τῆς Μαρίας με τὸν πρίγκιπα τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως καὶ νὰ ἐμπόδισαν τὴν ἐπίτευξη τοῦ συνοικεσίου αὐτοῦ. Πρβλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου (1267-1479)*, 57.

³⁵⁸ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, ἐκδ. Π.ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, 8865-8876. Βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου (1267-1479)*, 60. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτικὴ Ἱστορία τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου*, 320.

στην Κεφαλληνία³⁵⁹. Ο Ριχάρδος Ορσίνι αποφάσισε να παντρεύσει τον γιο και διάδοχο του Ιωάννη με την κόρη του δεσπότη, χωρίς την συγκατάθεση του Νικηφόρου. Ο γάμος πιθανότατα πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 1291³⁶⁰. Ο κόμης πρότεινε συμβιβασμό για να αποφύγει την σύγκρουση με τον Νικηφόρο, ενώ η Άννα Καντακουζηνή, σύμφωνα με τον Ασωνίτη, ενθάρρυνε το συνοικέσιο μεταξύ των δύο οίκων, διαφωνώντας με την ανδευγαυϊκή πολιτική του Νικηφόρου³⁶¹. Εν τέλει, ο Ριχάρδος δήλωσε υποτέλεια στον δεσπότη της Ηπείρου και ως γαμήλιο δώρο παραχώρησε στον Ιωάννη την νήσο της Ιθάκης και πιθανότατα και το κάστρο Κορωνή στο νότιο άκρο της Κεφαλληνίας³⁶².

Ο Νικηφόρος επιθυμούσε την επιστροφή του ζεύγους στην Άρτα, όπου και εγκαταστάθηκαν μέχρι τον θάνατο του Ριχάρδου Ορσίνι το 1303³⁶³. Μετά την ανάληψη της κομητείας από τον Ιωάννη Ορσίνι, λέγεται ότι ο Νικηφόρος, μέσω της Μαρίας, άσκησε περισσότερη πίεση στον γαμπρό του για την παραχώρηση της Λευκάδας και της Ιθάκης σε αυτόν. Το ζήτημα της προίκας διευθετήθηκε κάποια χρόνια αργότερα, με το μεγαλύτερο μέρος από το ήμισυ της περιουσίας του συζύγου της να ανήκει δικαιωματικά στην Μαρία³⁶⁴.

Παράλληλα, το κράτος της Ηπείρου είχε αναπτύξει σχέσεις με το πριγκιπάτο της Αχαΐας. Αυτό συνέβη επειδή, το 1289, ο Κάρολος Β΄ Ανδεγαυός απέκτησε τον τίτλο του βασιλιά της Νεαπόλεως και παρέδωσε το πριγκιπάτο της Αχαΐας στην Ισαβέλλα Βιλλεαρδουίνου, τη νόμιμη κληρονόμο του και κόρη της Άννα της Ηπείρου³⁶⁵. Έτσι

---

³⁵⁹ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, έκδ. Π.ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, παρ. 610-616, σελ. 8821-8876. ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Livre de la conquest*, έκδ. J. LONGNON, παρ. 618, σελ. 246. Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου* 324.

³⁶⁰ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, έκδ. Π.ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, 8865-8876. Βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 60. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 320.

³⁶¹ ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Ν. *Το Νότιο Ιόνιο*, 74.

³⁶² ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Livre de la conquest*, έκδ. J. LONGNON, παρ. 618, σελ. 246, παρ. 649-655, σελ. 260-262. Βλ. PERRAT C. – LOGNON, J., *Actes relatifs*, αρ. 133, 126-127. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, ΣΠ. Ν. *Το Νότιο Ιόνιο*, 81.

³⁶³ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Livre de la conquest*, έκδ. J. LONGNON, παρ. 619, 655-656, σελ. 247, 261-262. Βλ. OSSWALD, B. *L'Épire*, 116-117. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 324.

³⁶⁴ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 63 και υποσ. 41. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 324-325.

³⁶⁵ LONGNON, J., *L'Empire latin*, 252-253. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 56. Η Ισαβέλλα ήταν ανιψιά του Νικηφόρου, καθώς η μητέρα της Άννα, αδελφή του Νικηφόρου είχε παντρευτεί τον Νικόλαο Β΄ Saint Omer.

δημιουργήθηκαν ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί μεταξύ των του κράτους της Ηπείρου και του πριγκιπάτου της Αχαΐας³⁶⁶.

Λίγο πριν τον θάνατο του δεσπότη Νικηφόρου, η Άννα συνόδευσε την κόρη της, στην Ιταλία, με σκοπό να παντρευτεί τον πρίγκιπα του Τάραντα Φίλιππο Ανδεγαυό³⁶⁷. Μετά την τελετή, η Άννα επέστρεψε στην Ήπειρο συνοδευόμενη από τρία πολεμικά σκάφη του Καρόλου Β'³⁶⁸. Σύμφωνα με το Χρονικό του Μορέως, η Άννα διαφωνούσε με τη σύναψη επιγαμίας μεταξύ του γιου του Καρόλου Β', την οποία είχε αποφασίσει ο Νικηφόρος³⁶⁹. Έτσι, πριν από την ολοκλήρωση της ανδευγαυϊκής συμμαχίας, η «βασίλισσα» στράφηκε στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο, με σκοπό τη σύναψη επιγαμίας μεταξύ του Μιχαήλ Θ', υιού του αυτοκράτορα και της κόρης της, Θάμαρ. Αν η τελευταία παντρευόταν τον Μιχαήλ Θ', αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα την επανενσωμάτωση της Ηπείρου στα εδάφη της αυτοκρατορίας. Ωστόσο ο γάμος ήταν αδύνατο να συναφθεί λόγω κωλύματος³⁷⁰. Η Άννα έφτασε σε σημείο να ικετεύει ανεπιτυχώς τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη να παραβλέψουν το κώλυμα νομοκανονικής φύσεως. Οι στόχοι του δεσποτικού ζεύγους ήταν διαφορετικοί για τον καθένα, αλλά επικράτησε τελικά η άποψη του δεσπότη³⁷¹.

Σχετικά με την επιγαμία αυτή, έχουν διατυπωθεί δύο απόψεις. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, οι συζητήσεις για τον γάμο τοποθετούνται μετά τον θάνατο του Νικηφόρου Δούκα, ο οποίος δηλώνει ότι η «βασίλισσα» επέμενε στην επιγαμία ανεπιτυχώς. Η Άννα ήθελε ακόμα να παραδοθεί η ίδια με τον γιο της, Θωμά, στον αυτοκράτορα και να παραδώσει την Ήπειρο στην Κωνσταντινούπολη³⁷². Η Λαΐου σημειώνει ότι το

---

³⁶⁶ MILLER, W., «The Latins in the Levant», 171. LONGNON, J., *L'Empire latin*, 263. NICOL D., *To Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 56. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 318.

³⁶⁷ PLP, 29866.

³⁶⁸ PERRAT C. – LOGNON, J., *Actes relatifs*, αρ. 126, σελ. 120-121, αρ. 135, 140, σελ. 128-129, 131-132.

³⁶⁹ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Livre de la conquest*, έκδ. J. LONGNON, παρ. 657, σελ. 262. Βλ. NICOL D., *To Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 58.

³⁷⁰ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, II, 224-227. Βλ. LAURENT, V., *Les Regestes des Actes du Patriarchat de Constantinople*, αρ. 1564. Βέβαια στο παρελθόν ένα τέτοιο κώλυμα νομοκανονικής φύσεως λόγω συγγένειας είχε ξεπεραστεί στην περίπτωση της γαμήλιας συνένωσης του Δημητρίου- Μιχαήλ Αγγέλου με την κόρη του Μιχαήλ ή Παλαιολόγου, Άννα Παλαιολογίνα, καθώς συνέβαινε συχνά σε ζητήματα αυτοκρατορικών συνοικεσίων.

³⁷¹ ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 327.

³⁷² ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, II, 224-227: «ἀποστέλλειν πρὸς βασιλέα, καὶ λιπαρεῖν μὲν αὐτὸν λιπαρεῖν δὲ πατριάρχην καὶ ἐκκλησίαν παριδεῖν νόμους κειμένους, καὶ τῇ ἀνάγκῃ συγκαταβῆναι ἐχούσῃ μέγα τὸ χρήσιμον, ὥστε τὸν νέον βασιλέα γαμβρὸν ἐκείνη γενέσθαι, καὶ πᾶσαν χώραν καὶ ἑαυτὴν καὶ παῖδα ὡς ἀρχαῖα ἐλλείμματα Ῥωμαῖδος ἐγχειρίζειν χαίρουσαν». Ο Παχυμέρης αναφέρει ότι η Άννα πήρε τη

κείμενο του Παχυμέρη περιέχει ασάφειες και ότι οι συζητήσεις ορίζονται γύρω από το 1288, που σημαίνει ότι ο Νικηφόρος ήταν ακόμα εν ζωή και η Άννα ενήργησε ανεξάρτητα από τις διαπραγματεύσεις του συζύγου της, αναλαμβάνοντας την πρωτοβουλία. Υπάρχει επίσης η πιθανότητα, η Άννα να άρχισε τις συζητήσεις το 1294, παράλληλα με τις διαπραγματεύσεις του Νικηφόρου με τους Ανδεγαυούς. Όμως τα σχέδια της Άννας θα αποτύγχαναν ούτως ή άλλως, επειδή το 1294 ο αυτοκράτορας βρισκόταν ήδη σε διαπραγματεύσεις για τον γάμο του γιου του Μιχαήλ³⁷³. Η Λαΐου επισημαίνει πως η Άννα σκεφτόταν ακόμα ως Βυζαντινή. Αυτό σημαίνει πως θεωρούσε ότι τα εδάφη του κράτους της Ηπείρου ανήκουν δικαιωματικά στον αυτοκράτορα, και το διαπιστώνουμε αυτό από την πρόθεση για εύκολη απόδοση των εδαφών πίσω στο Βυζάντιο, όπως περιγράφει ο Παχυμέρης στο έργο του³⁷⁴. Παράλληλα, ο Nicol που τοποθετεί αργότερα τον θάνατο του Νικηφόρου, υποστηρίζει ότι ο τελευταίος γνώριζε τις διπλωματικές κινήσεις της Άννας³⁷⁵. Ίσως το συνοικέσιο να μην ευοδώθηκε, επειδή ο αυτοκράτορας είχε μεγαλεπήβολες βλέψεις για τον Μιχαήλ, όπως και ο δεσπότης για την κόρη του, Θάμαρ³⁷⁶.

Στα τέλη του 13^{ου} αιώνα απεβίωσε ο δεσπότης της Ηπείρου, Νικηφόρος Α'³⁷⁷. Η Άννα ορίστηκε επικεφαλής του κράτους της Ηπείρου και ανέλαβε την επιτροπεία του ανήλικου γιού της³⁷⁸. Η Άννα ήθελε να συνεχίσει τις διπλωματικές επαφές με τον Βυζάντιο και γι' αυτό υποστήριξε την πρόταση για τη γαμήλια ένωση μεταξύ του Θωμά

πρωτοβουλία να προτείνει το συνοικέσιο μετά την ενθρόνιση του Μιχαήλ Θ'. Βλ. NICOL D., *To Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 65.

³⁷³ ΛΑΙΟΥ, Α., *Constantinople, and the Latins*, 41-43. Ήδη από το 1291 είχαν ξεκινήσει οι διπλωματικές επαφές από τον Νικηφόρο με τον Φίλιππο του Τάραντα για τη σύναψη γάμου με την Θάμαρ. Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 329.

³⁷⁴ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, II, 224- 227. Βλ. ΛΑΙΟΥ, Α., *Constantinople, and the Latins*, 43.

³⁷⁵ NICOL D., *To Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 65.

³⁷⁶ NICOL D., *To Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 65-66. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 327.

³⁷⁷ ΛΑΙΟΥ, Α., *Constantinople, and the Latins*, 41-43. NICOL D., *To Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 69, υποσ. 65. Για τον θάνατο του Νικηφόρου Α', βλ. NICOL D., «The Date of the death of Nikephoros I of Epiros», *RSBS*, 1 (1981): 251-257. Η 3η Σεπτεμβρίου του 1296 αποτελεί terminus post quem για την χρονολόγηση του θανάτου του. Ακριβώς και η 25^η Αυγούστου αποτελεί terminus ante quem επειδή στο έγγραφο φαίνεται ότι ήδη η Άννα ήταν χήρα. Βλ. PERRAT C. – LOGNON, J., *Actes relatifs*, 171-174, αρ. 201. KIESEWETTER, A., «Il Trattato del 18 ottobre 1305 fra Filippo I di Taranto e Giovanni Orsini di Cefalonia per la conquista dell' Epiros», *ASP*, 47 (1994): 177-213, εδώ 187. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, ΣΠ. Ν. *To Νότιο Ιόνιο*, 80.

³⁷⁸ ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 332. NICOL D., *To Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 70.

και της εγγονής του Ανδρόνικου Β΄, Άννας Παλαιολογίνας³⁷⁹. Η περίοδος της αντιβασιλείας της χαρακτηρίζεται ως περίοδος ειρήνης, όπως αναφέρει ο Λάππας. Η Άννα προσπάθησε να διατηρήσει την ειρήνη μέσω διπλωματικών επαφών με το Βυζάντιο, λόγω των συγγενικών της σχέσεων, καθώς και με τη Δύση. Επομένως, η προτεραιότητά της ήταν να αποφύγει οποιαδήποτε σύγκρουση μέχρι και την ενηλικίωση του γιου της, Θωμά³⁸⁰.

Στα 1300 ο Κάρολος Β΄ Ανδευγαυός και ο Ανδρόνικος Β΄ υπέγραψαν ανακωχή, με την οποία ήταν σύμφωνη και η Άννα, καθώς θα ευνοούσε τις σχέσεις της με τους άλλους ηγεμόνες, ενώ θα πετύχαινε και τον στόχο της: να αποφύγει κάθε είδους εχθροπραξία³⁸¹. Οι «σεβαστοκράτορες» της Θεσσαλίας Κωνσταντίνος και Θεόδωρος διαφώνησαν και δεν συνεργάστηκαν. Έτσι, λοιπόν, ο Κάρολος Ανδευγαυός διέταξε τον Γοδεφρείδο του Πόρτ, τοποτηρητή της ανδεγαυικής εξουσίας, να συνδράμει στην άμυνα του κράτους της Ηπείρου, καθώς στα τέλη του 1300 με αρχές του 1301 ξεκίνησαν οι πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ των θεσσαλικών δυνάμεων και της Ηπείρου³⁸².

Όμως, η Άννα είχε αναπτύξει και διατηρήσει φιλικές σχέσεις με την ανδεγαυική εξουσία. Μετά τον θάνατο του Γοδεφρείδου του Πόρτ ανέλαβε ο Ρενιέρ του Μοντεφούσκο, ο οποίος είχε υπερασπιστεί τις κτήσεις της Ηπείρου. Ο τελευταίος ήταν ένας δραστήριος εγγυητής των ανδεγαυικών περιουσιών της Ηπείρου και είχε καλές σχέσεις με την Άννα, η οποία είχε την ανάγκη από στρατιωτικές ανδεγαυικές δυνάμεις κατά τη διακυβέρνησή της. Το καλοκαίρι του 1302, απέστειλε πρεσβεία στη αυλή του Καρόλου Β΄ στην Νεάπολη, με σκοπό να μεταβιβάσει τα αιτήματα που είχε ο πληθυσμός του κράτους της Ηπείρου. Ο Κάρολος αντίστοιχα εκπλήρωσε τα αιτήματα με προθυμία, αφού η Άννα προσέφερε οικονομική συνδρομή για την απελευθέρωση του γιου του και γαμπρού της, Φίλιππου του Τάραντα³⁸³. Το 1302 οι θεσσαλικές

---

³⁷⁹ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 75.

³⁸⁰ ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 332.

³⁸¹ Ο ΙΔΙΟΣ, 332.

³⁸² Βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 71. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 333. Τελικά οι σεβαστοκράτορες υποχρεώθηκαν σε αποχώρηση των στρατευμάτων τους από την Ήπειρο και σε επιστροφή του Αγγελόκαστρου στην ανδεγαυική εξουσία.

³⁸³ ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 334. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 72, 93-96. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, ΣΠ. Ν. *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον όψιμο Μεσαίωνα*, 84. ΛΑΙΟΥ, Α. *Constantinople, and the Latins*, 128. Για τα ανδεγαυικά έγγραφα, βλ. PERRAT C. – LOGNON, J., *Actes relatifs*, 141-143, αρ. 171-180. Η Άννα προσπάθησε με κάθε τρόπο να πετύχει την απελευθέρωση του γαμπρού της, για αυτόν το λόγο ήρθε σε επαφή με τους Βενετούς, πιθανόν μέσω του Βενετού προξένου

δυνάμεις επιτέθηκαν ξανά στα εδάφη της Ηπείρου, αλλά ο Κάρολος έστειλε άμεσα στρατιωτικές δυνάμεις για την πλήρη αντιμετώπισή τους³⁸⁴. Όπως διαπιστώνεται, η οικονομική συνδρομή της Άννας απέδωσε καρπούς στις σχέσεις μεταξύ των Ηπειρωτών και των Ανδεγαυών.

Μια ριζική αλλαγή που επηρέασε το κράτος της Ηπείρου ήταν ο θάνατος των σεβαστοκρατόρων της Θεσσαλίας. Διάδοχός τους ήταν ο ανήλικος γιός του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου και την κηδεμονία του ανέλαβε ο δούκας των Αθηνών, Γκύ Β³⁸⁵. Σύμφωνα με αυτές τις εξελίξεις, ο θεσσαλικός θρόνος θεωρήθηκε αδύναμος και ορισμένοι από το κράτος της Ηπείρου εκμεταλλεύτηκαν την κατάσταση αυτή, με την κατάληψη του κάστρου του Φαναρίου³⁸⁶. Όμως, η «βασίλισσα» Άννα δεν είχε δώσει την έγκρισή της, ούτε είχε ενημερωθεί. Συνεπώς, η αυτονομιστική ενέργεια των Ηπειρωτών έμελλε να οδηγήσει σε διαμάχη, με αρχηγό τον δούκα Γκύ Β΄ των Αθηνών³⁸⁷. Η Άννα είχε πληροφορηθεί για την εκστρατεία του και αμέσως διευθέτησε το ζήτημα με διπλωματικά μέσα. Διημένησε στον δούκα ότι το κάστρο του Φαναρίου θα επιστρεφόταν άμεσα και ο Γκύ θα αποζημιωνόταν με 7.000 υπέρπυρα και 3.000 υπέρπυρα νομίσματα θα δίνονταν στον Νικόλαο του Saint Omer για την έξοδα της εκστρατείας. Έτσι η Άννα χειρίστηκε τη κατάσταση με οικονομικά ανταλλάγματα που αποδέχτηκαν οι στρατηγοί της εκστρατείας³⁸⁸.

Το 1304 διαπιστώθηκε ότι η οικονομική συνεισφορά της Άννας δεν ωφέλησε μακροπρόθεσμα τη σχέση του κράτους της Ηπείρου με το Ανδεγαυικό βασίλειο. Ο

στην Άρτα. Ωστόσο δεν ήταν ευχαριστημένη με την επικυριαρχία των Ανδεγαυών. Ο πληθυσμός της Ηπείρου ζητούσε την εξομάλυνση των σχέσεων της ανδεγαυικής διοίκησης στο κράτος της Ηπείρου, καθώς υπήρχαν πολλά παράπονα για τη διοίκηση.

³⁸⁴ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 72.

³⁸⁵ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Livre de la conquest*, έκδ. J. LONGNON, 873-880. Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 334-335. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 72.

³⁸⁶ TIB, I, 237. Το κάστρο του Φαναρίου βρισκόταν νότια των Τρικάλων και κοντά στο θεσσαλικό άκρο ενός από τα ορεινά περάσματα από την Ήπειρο.

³⁸⁷ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Livre de la conquest*, έκδ. J. LONGNON, 881-903. Κάποια τοπωνύμια στο Χρονικό δίδονται σε παραλλαγμένη μορφή, κάτι που καθιστά δύσκολη την ταύτιση της πορείας των στρατιωτικών δυνάμεων. Επίσης, γίνεται αναφορά σε κάμπο, που ταιριάζει με την περιοχή στην Υπάτη παρά στην Ελασσόνα Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 335-338. Οι στρατιωτικές δυνάμεις του Γκύ Β΄ και του Νικόλαου κατευθύνονταν προς τα Ιωάννινα, περνώντας από τις περιοχές του «Θαλασσινού» των Τρικάλων και των Σταγών. Για την περιοχή αυτή, βλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, Μ.Σ., «Η κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας από της Φράγκους. Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα», *Ιστοριογεωγραφικά*, 1 (1986): 53-194, εδ. 171.

³⁸⁸ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Livre de la conquest*, έκδ. J. LONGNON, παρ. 904-907, 151, Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 336. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 73-74. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, ΣΠ. Ν. *Το Νότιο Ιόνιο*, 84. MILLER, W., «The Latins in the Levant», 286.

Φίλιππος προσπάθησε να αλλάξει το δόγμα της κόρης της Άννας Θάμαρ, χωρίς να έχουν συμφωνηθεί τέτοιου είδους αλλαγές πριν το γάμο τους. Μετά την προσπάθεια αυτή, ο Κάρολος Β΄ έκρινε μετά την απελευθέρωση του γιου του, πως έπρεπε να προωθήσει τις διεκδικήσεις του Φιλίππου στην Ήπειρο. Η Άννα ανησύχησε για την μεταβολή στη στάση του βασιλιά της Νεαπόλεως και οι φόβοι της επαληθεύτηκαν, καθώς ο βασιλιάς επιθυμούσε να αποδοθεί το κράτος της Ηπείρου στον Φίλιππο, καθιστώντας το πλήρως υποτελές στον Κάρολο³⁸⁹. Σύμφωνα με το «Χρονικό του Μορέως», ο Κάρολος Β΄ έγραψε επιστολή στην Άννα, με σκοπό να της υπενθυμίσει τους όρους του γαμήλιου συμβολαίου της κόρης της. Ανέφερε ότι μετά το θάνατο του Νικηφόρου, έπρεπε να παραχωρήσει την Ήπειρο στον Φίλιππο του Τάραντα ή να καταστήσει τον γιο της υποτελή σε αυτόν. Αντίστοιχα, η Άννα απάντησε με ευφύια, υποστηρίζοντας ότι ο Θωμάς είχε λάβει ήδη το 1297 το αξίωμα του δεσπότη από τον Ανδρόνικο Β΄, βυζαντινό αυτοκράτορα. Επομένως, το κράτος της Ηπείρου ήταν κληρονομιά από τον δεσπότη Νικηφόρο προς τον διάδοχό του, Θωμά. Ο Nicol σχολιάζει πως η Άννα είχε δίκιο κατά το βυζαντινό δίκαιο, αλλά άδικο σύμφωνα με το φεουδαρχικό³⁹⁰. Παράλληλα, η Άννα ξεκίνησε επαφές με την Κωνσταντινούπολη λόγω των ανησυχιών της για τους Ανδεγαυούς. Αναζήτησε λοιπόν, την στήριξη του βυζαντινού αυτοκράτορα. Πρότεινε την σύναψη γάμου ανάμεσα στον Θωμά με μια κόρη του συναυτοκράτορα Μιχαήλ Θ΄, με την υπόσχεση ότι θα επέστρεφε τα εδάφη που είχαν παραχωρηθεί στους Ανδεγαυούς. Όμως, ο αυτοκράτορας απέφυγε τέτοιες συμφωνίες για να μην ανοίξει νέο μέτωπο³⁹¹.

Ο Κάρολος ήταν αποφασισμένος να στηρίξει τις διεκδικήσεις του στην Ήπειρο με βάση το φεουδαρχικό δίκαιο, προχωρώντας σε στρατιωτικές επιχειρήσεις κατά των Ηπειρωτών, αρχικά δια θαλάσσης και έπειτα δια ξηράς. Ο Ραϋμόνδος της Καντόλ ανέλαβε την πρώτη επιχείρηση, με στόχο την πολιορκία της Άρτας. Αντίστοιχα, την

---

³⁸⁹ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, II, 450.

³⁹⁰ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Livre de la conquest*, έκδ. J. LONGNON, παρ. 975-976, 381-382. Για περισσότερες πληροφορίες για το φεουδαρχικό νόμο, βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 76-77. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 338-339.

³⁹¹ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 75-76. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 339-340.

υπεράσπιση της Ηπείρου ανέλαβε ο ενηλικιωμένος πλέον δεσπότης Θωμάς, καθώς η Άννα βρήκε καταφύγιο στο κάστρο των Ιωαννίνων³⁹².

Παρά τις ισχυρές τους δυνάμεις οι Ανδεγαυοί δεν κατάφεραν να καταλάβουν την Άρτα. Ο Ραϋμόνδος αποφάσισε να συνεχίσει πιθανότατα την άνοιξη του 1305 την πολιορκία, αλλά αυτή τη φορά με την συμβολή του Φιλίππου της Σαβοΐας και του Νικόλαου του Saint Omer³⁹³. Η Άννα και ο Θωμάς εκμεταλλεύτηκαν την αντιπαλότητα μεταξύ του βασιλιά της Νεαπόλεως και του Φιλίππου της Σαβοΐας³⁹⁴. Έτσι λοιπόν, πρότειναν στον Φίλιππο και στον στρατάρχη του Νικόλαο να απέχουν από την εκστρατεία κατά της Ηπείρου, προσφέροντάς τους ως αντάλλαγμα 10.000 υπέρπυρα³⁹⁵. Η εκστρατεία ματαιώθηκε, αφού χωρίς ενισχύσεις ο Ραϋμόνδος δίστασε να προχωρήσει³⁹⁶.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1306 προέκυψε ξανά ρήξη μεταξύ της Ηπείρου και των Ανδεγαυών. Ο Κάρολος ανέμενε ότι η Ήπειρος θα γινόταν υποτελής στους Ανδεγαυούς, αναγνωρίζοντας την επικυριαρχία του Φίλιππου του Τάραντα³⁹⁷. Αν και το θέμα είχε συζητηθεί, ο Κάρολος Β΄ απέστειλε επικυρωμένη συνθήκη για υπογραφή από τον δεσπότη και τη δέσποινα Άννα, η οποία όμως δεν έγινε δεκτή³⁹⁸.

---

³⁹² Για την συνολική έκταση της επιχείρησης βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 78-80. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 341- 343. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, Ε., *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα (13^{ος} -15^{ος} αι.)*, Ε.Ι.Ε, Αθήνα 2008, 225-226.

³⁹³ ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 342. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 79.

³⁹⁴ Ο Κάρολος Β΄ διακήρυξε ότι η Ισαβέλλα Βιλλεαρδουίνου, σύζυγος του Φιλίππου της Σαβοΐας έχανε τα δικαιώματα της στις κτήσεις του πριγκιπάτου της Αχαΐας, κάτι που σήμαινε ότι ο Φίλιππος θα έπαινε να είναι πρίγκιπας της Αχαΐας. Για αυτόν τον λόγο ο τελευταίος άλλαξε τακτική απέναντι στο Ανδεγαυικό βασίλειο.

³⁹⁵ Σύμφωνα με το ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, η βασίλισσα Άννα προσέλαβε τον ηγούμενο ενός τοπικού μοναστηριού, με σκοπό να μεταφέρει μυστικά το οικονομικό αντάλλαγμα που υποσχέθηκε. Βλ. ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Livre de la conquest*, έκδ. J. LONGNON, παρ 1006, σελ.392. Περιγράφεται ως ηγούμενος της μονής της «la Starne».

³⁹⁶ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Livre de la conquest*, έκδ. J. LONGNON, παρ.1003-1024, σελ. 392-399. Βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 79-80. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 343.

³⁹⁷ Η νέα εκστρατεία του Φίλιππου Α΄ του Τάραντος είχε ως στόχο την ανάκτηση των ανδεγαυικών θέσεων (Βόνιτσας, Ναύπακτου και Βουθρωτού), που είχε καταλάβει ο δεσπότης Θωμάς μετά την άκαρπη επιχείρηση των Ανδεγαυών το 1304. Βλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, Ε., *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο*, 227. Για την εκστρατεία, βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, ΣΠ. Ν. *Το Νότιο Ιόνιο*, 92. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 344-345. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 81-82.

³⁹⁸ Η συμφωνία προέβλεπε επίσης ότι έπρεπε να παραχωρηθούν στον Φίλιππο τα Ιωάννινα και τα κάστρα Βάλτος και Cathoxilli (Κοζύλη ή ίσως η Κατοχή), βλ. KIESEWETTER, A., *Il Trattato*, 203-204, ο οποίος ορίζει την Cathoxilli ως Κοζύλη, ενώ ο ΑΣΩΝΙΤΗΣ, ΣΠ. Ν. *Το Νότιο Ιόνιο*, 87, την ταυτίζει με την Κατοχή.

Η αποτυχία της εκστρατείας οδήγησε σε συμβιβασμό. Συμφωνήθηκε να δοθούν στους Ανδεγαυούς τα κάστρα του Βουθρωτού, της Ναύπακτου και της Βόνιτσας. Ο δεσπότης θα πλήρωνε αποζημίωση για τα έξοδα της εκστρατείας του Φιλίππου του Τάραντα, ενώ εκείνος θα εγκατέλειπε την Ήπειρο. Σε όλες τις διαμάχες αυτές, η Άννα στάθηκε στο πλευρό του γιου της, ακολουθώντας την διπλωματική οδό, αποτρέποντας τις ανδεγαυικές δυνάμεις. Έτσι, το Ανδεγαυικό μέτωπο για το κράτος της Ηπείρου έκλεισε και το επόμενο βήμα ήταν η αναθέρμανση των σχέσεων με την Κωνσταντινούπολη. Η Άννα και ο Θωμάς επεδίωξαν εκ νέου την σύναψη συμμαχίας με την αυτοκρατορική οικογένεια των Παλαιολόγων. Συγκεκριμένα, η Άννα επιδίωξε να παντρεύει τον γιο της με ένα μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας, επιλέγοντας την Άννα, θυγατέρα του συναυτοκράτορα Μιχαήλ Θ΄ και εγγονή του Ανδρόνικου Β΄³⁹⁹. Η ζωή της Άννας Παλαιολογίνας Καντακουζηνής τελειώνει το 1313, με την τελευταία βέβαιη αναφορά της ως «*Domina Anna Christi fidelis Despoina Cumnina Duccissa*»⁴⁰⁰.

i) Αρχαιολογικά τεκμήρια

Ο δεσπότης Νικηφόρος και η σύζυγος του Άννα οικοδόμησαν και διακόσμησαν με ψηφιδωτά τη Μονή της Παναγίας Παρηγορήτισσας (1294-1296)⁴⁰¹. Στον ανάγλυφο διάκοσμο του υπερθύρου βρίσκεται η κτητορική επιγραφή (εικ.15), η οποία δεν σώζεται ολόκληρη. Στην επιγραφή αναφέρονται τα ονόματα των Κομνηνοδουκών, του Νικηφόρου, της Άννας και του γιου τους «Κομνηνοβλαστού» Θωμά, που γεννήθηκε γύρω στα 1288-1289. Η επιγραφή είναι η εξής: «*Κομνηνοδούκας δεσπότης Νι[κηφ]όρος/ Άννα βασίλισσα Κομνην[οδοούκαιν]/ Κομνηνόβλαστος δ[εσπότης Θ]ωμάς*

³⁹⁹ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 283. Ο γάμος του Θωμά της Ηπείρου και της Άννας Παλαιολογίνας, θυγατέρας του Μιχαήλ Θ΄ θα αναλυθεί παρακάτω. Βλ. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 98. ΛΑΪΠΙΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 345. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 106. Ο γάμος τοποθετείται χρονολογικά περίπου στο 1307.

⁴⁰⁰ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 110, 117. Εκτός αυτού του εγγράφου, υπάρχει μια αναφορά σε μια δέσποινα Άννα, που χρονολογείται τον Μάιο και τον Σεπτέμβριο του 1317. Βλ. VALENTINI J. (έκδ.), *Acta Albaniae Veneta*, I, αρ. 31, 34, 35, σελ.13-15.

⁴⁰¹ THEIS, L., *Die Architektur der Kirche der Panagia Paregoretissa in Arta/ Epirus*, Αμστερνταμ, 1991.

μέγας/Κομνην[οὶ Ἑλλάδος ἀϋτάνακτες]/ ἢ /Κομνην[ῶν κ]λάδος ἀγγελωνύμων»⁴⁰². Στη κορυφή του τόξου του ανάγλυφου διακόσμου μέσα στο καθολικό της μονής βρίσκεται η κτητορική επιγραφή με τους Κομνηνοδούκες, όπου παριστάνεται ο δικέφαλος αετός, σύμβολο της αυτοκρατορικής εξουσίας⁴⁰³, ενώ η κάτω ταινία του τόξου διακοσμείται με κρινάνθημα⁴⁰⁴.

Ο Νικηφόρος ήταν επίσης κτήτορας του περιστώου στην Παντάνασσα Φιλιπιάδας, όπου διασώζονται μερικές τοιχογραφίες και επιγραφές με το όνομα της Άννας (εικ. 16), όπως η εξής: «Ἄννα ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ εὐσεβεστάτη/Κομνηνοδοουκὴν ἢ Παλαιολογίνα»⁴⁰⁵. Επιπλέον, άλλη μια επιγραφή αναφέρει (εικ.17): «Κομνηνοδοουκόβλαστος/ἡ συζυγία Σὺν τοῖς νεθοῦσι εὐθαλεστάτοις κλάδοις Ἄμφο κρατοῦντες δεσπότηι κλ...»⁴⁰⁶. Η βασίλισσα Άννα απεικονίζεται σε τοιχογραφία με αυλική ενδυμασία διακοσμημένη με φυτικά μοτίβα και δικέφαλους αετούς⁴⁰⁷.

Η Άννα Παλαιολογίνα- Καντακουζηνή συνδέεται και με την ανέγερση του ναού της Αγίας Σοφίας (Μόκιστα) στην Αιτωλία⁴⁰⁸, η οποία ήταν κοντά στην εκκλησία των Ταξιαρχών και του αγίου Νικολάου. Βρέθηκαν τέσσερις επιγραφές, η μια στην ασίδα στους Ταξιάρχες και οι άλλες τρεις στον περίβολο των εκκλησιών. Το όνομα της Άννας αναφέρεται στην πρώτη επιγραφή σε μια πέτρινη πλάκα από τον περίβολο του ναού της Αγίας Σοφίας. Η επιγραφή είναι η εξής:

⁴⁰² Για την κτητορική επιγραφή και τις παλαιότερες αναγνώσεις της βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α., *Η Παρηγορήτισσα της Άρτης*, Αθήνα, 1963, 153-157, εικ. 106-109. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Β. «Λόγια Στοιχεία», 521-522. Πρβλ. FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 24. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., *Οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας*, 482-483. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ- VERTI, S., *Dedicatory inscriptions, and Donor portraits in thirteen century churches of Greece*, Βιέννη, 1992, 53-54. Ο RHOBY μεταγράφει την επιγραφή αλλάζοντας μια λέξη, αντί για «αγγελώνυμων» γράφει «αοίδιμων», βλ. RHOBY, A. *Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung. Band 3, Teil I: Byzantinische Epigramme auf Stein nebst Addenda zu den Bänden 1 und 2*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Βιέννη, 2014, 141. Για τη νεότερη βιβλιογραφία σχετικά με την επιγραφή βλ. RHOBY, A. *Byzantinische Epigramme*, 141.

⁴⁰³ FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 72, υποσ. 344.

⁴⁰⁴ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α., *Η Παρηγορήτισσα της Άρτης*, 98-99, εικ. 106-108. FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 72.

⁴⁰⁵ ΒΕΛΕΝΗΣ, Γ., «Γραπτές επιγραφές από το περίστωο του ναού της Παντάνασσας στη Φιλιπιάδα», *ΔΧΑΕ*, 29 (2008): 81-85, εδὼ 83-85. FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 24.

⁴⁰⁶ ΒΕΛΕΝΗΣ, Γ., «Γραπτές επιγραφές», 83-85. FUNDIC, L. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Β., «Θεοδώρα Πετραλείφα – Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή», 185-186. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ, C., «12 Donors, Patrons, and Benefactors in Medieval Epirus Between the Great Empires: A Society in Change or Continuity? » στο *Eclecticism in Late Medieval Visual Culture at the Crossroads of the Latin, Greek, and Slavic Traditions*, (επιμ.) Μ. Α. ROSSI & Α. Ι. SULLIVAN, Βερολίνο, 2022: 291-314, εδὼ 298.

⁴⁰⁷ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Π., «Η κτητορική τοιχογραφία», 75, εικ. 2, 4.

⁴⁰⁸ ΤΙΒ III, 208.

«[Ἄν]ναβασιλισ[σα]Καντακουζ[ηνή]/[Παλαιο]λόγου τε...»⁴⁰⁹. Από τις επιγραφές προκύπτει το συμπέρασμα ότι οι κτήτορες των ναών στη Μόκιστα ήταν η βασίλισσα Άννα Παλαιολογίνα μαζί με δύο άλλους αξιωματούχους, τον Κοσμά Ανδριτζοπουλώνυμο και τον Μιχαήλ Ζωριανό⁴¹⁰.

Στην εκκλησία της Παναγίας Βελλάς (Κόκκινη Εκκλησία) στο χωριό Βουλγαρέλι, 56 χιλιόμετρα από την Άρτα⁴¹¹, διασώζεται ένα απόσπασμα από επιγραφή που αναφέρει το δεσποτικό ζεύγος (εικ. 18): «...σκηπτροκρα[τού]ντων τῶν δυτικῶν φρουρίων Νικηφόρου, Ἄννης[τε] Κομνηνοφουῶν δεσποτῶν αἰδοίμων»⁴¹². Σύμφωνα με την επιγραφή, η μονή χτίστηκε και τοιχογραφήθηκε την θ' ινδικτιώνα της ηγεμονίας του δεσπότη της Ηπείρου Νικηφόρου Α' Δούκα και της συζύγου του Άννας Παλαιολογίνας, από τον Θεόδωρο Τζιμισκή και τη σύζυγο του Μαρία⁴¹³.

Η βασίλισσα Άννα επιχείρησε με διάφορους τρόπους να κατοχυρώσει τη νομιμότητα της εξουσίας της και του γιού της. Η ίδια θεωρείται ότι διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη καθιέρωση της λατρείας της αγίας Θεοδώρας που συνιστούσε ιδεολογική βάση για την ηγεμονία της Άννας. Εκτιμούσε ιδιαίτερα την Θεοδώρα, την οποία είχε ως πρότυπο. Σύμφωνα με τον Cvetkovic, η Άννα είχε την πρωτοβουλία για την προσθήκη του νάρθηκα στον ναό της αγίας Θεοδώρας, όπως και για τη συγγραφή του βίου της⁴¹⁴.

⁴⁰⁹ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, Γ., «Βυζαντινά επιγραφαί ἐξ Αἰτωλίας», *Επετηρίδα «Παρνασσού»*, Ζ' (1903): 208-215, ἐδῶ, 215. ΛΑΜΠΡΟΣ, Σ., «Ἄννα ἡ Καντακουζηνή. Βυζαντινὴ ἐπιγραφή ἐξ Αἰτωλίας», *ΝΕΛΛ*, 1 (1904): 37-42, ἐδῶ 37. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α., «Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Αἰτωλοκαρνανίας», *ΑΒΜΕ*, Θ' (1961), 3-112, ἐδῶ 50-51. Πρβλ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, Α.Δ., *Βυζαντινὴ Αἰτωλοκαρνανία. Συμβολὴ στὴ Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ μνημειακὴ τέχνη*, Αθήνα, 1985, 232. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Β. «Λόγια Στοιχεῖα», 520. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ- VERTI, S., *Dedicatory inscriptions*, 59.

⁴¹⁰ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Β. Λόγια Στοιχεῖα, 520-521. FUNDIC, L. *Ἡ μνημειακὴ τέχνη*, 26-27. Ὁ Κοσμάς Ανδριτζοπουλώνυμος ἦταν συγγενὴς τοῦ Νικόλαου Ανδριτζοπουλώνυμου, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀπεσταλμένος ἀπὸ τὸν Νικηφόρο στὸν Κάρολο Ἀνδεγαυό το 1279. Ὁ Μιχαήλ Ζωριανός ἦταν πρωτοστράτωρ καὶ τοῦ Νικηφόρου. Βλ. PLP, 6666. NICOL D., *Τὸ Δεσποτάτο τῆς Ηπείρου (1267-1479)*, 344.

⁴¹¹ ΤΙΒ III, 131.

⁴¹² ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Β. «Λόγια Στοιχεῖα», 524-525. FUNDIC, L. *Ἡ μνημειακὴ τέχνη*, 28. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., *Οἱ τοιχογραφίες τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἄρτας*, 445-446. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ- VERTI, S., *Dedicatory inscriptions*, 54.

⁴¹³ ADASHINSKAYA, A. «Equally worthy of divine providence», 165. Πρβλ. ΚΟΝΤΟΠΑΝΑΓΟΥ, Α., «Donor Portraits in the State of Epirus: Aesthetics, Fashion and Trends in the Late Byzantine Period» στὸ *The Balkans and the Byzantine World Before and After the Captures of Constantinople, 1024 and 1453*, (ἐκδ.) STANKOVIC V., Λονδίνο 2016: 59-68.

⁴¹⁴ CVETKOVIC BR., «Iconography of Female Regency», 405-414.

Όπως προαναφέρθηκε με χορηγία της Άννας λαξεύτηκε πιθανότατα η μαρμάρινη σαρκοφάγος αριστερά της κυρίας εισόδου του ναού. Η παράσταση όμως ταυτίζεται περισσότερο με την αγία Θεοδώρα και τον υιό της, Νικηφόρο. Η Άννα Παλαιολογίνα, πέρα από την γνωστή σαρκοφάγο, συνδέεται άμεσα και με την εικονογράφηση του νάρθηκα στο καθολικό της Μονής Βλαχέρνας στην Άρτα⁴¹⁵. Η σύνδεση αυτή αντανακλά τα γεγονότα που έλαβαν χώρα το 1274 με την Ένωση των Εκκλησιών στη Σύνοδο της Λυών. Η Άννα, μαζί με την αδερφή της Θεοδώρα και τη μητέρα της Ειρήνη-Ευλογία Παλαιολογίνα, αδελφή του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου συμμετείχαν ενεργά στην ανθενωτική κίνηση ενάντια στην Ένωση της Λυών και την πολιτική του Μιχαήλ Η΄. Αυτά τα γεγονότα άσκησαν επιρροή στις εικαστικές συνθέσεις συγκεκριμένων μνημείων της Ηπείρου, όπως εν προκειμένου στον νάρθηκα της Μονής Βλαχέρνας. Αν και η εικονογραφία στη μνημειακή ζωγραφική της Ηπείρου στηρίζεται στην παλαιότερη κομνήνεια παράδοση, η ζωγραφική της μονής Βλαχέρνας, της Κάτω Παναγίας και άλλων ναών παρουσιάζουν ομοιότητες με την τέχνη που έχει καθιερωθεί στην έρευνα ως «τέχνη της Νίκαιας». Ουσιαστικά πρόκειται για την κωνσταντινουπολίτικη τέχνη που συνεχίζει να ακμάζει και σε άλλες περιοχές, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης⁴¹⁶.

Μια από τις σημαντικότερες σκηνές του εικονογραφικού προγράμματος της μονής είναι η Λιτανεία της εικόνας της Παναγίας της Οδηγήτριας (εικ. 19 & 20)⁴¹⁷. Σύμφωνα

---

⁴¹⁵ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., «Η βασίλισσα Άννα Παλαιολογίνα της Άρτας και η μονή της Βλαχέρνας», *Σκουφάς*, τόμος Θ΄ (1992/1): 3-11, εδώ, 4. Η μονή της Παναγίας της Βλαχερνής αποτελεί μια από τις σπουδαιότερες μονές της Άρτας, και εκτός αυτού μασωλείο των Κομνηνοδουκών δεσποτών. Είχε μετατραπεί σε γυναικείο μοναστήρι πριν από το 1230 με συνοδική πράξη του μητροπολίτη της Άρτας και της Ναύπακτου και Άρτας, Ιωάννη Απόκαυκου.

⁴¹⁶ FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 56-57, 215, 223.

⁴¹⁷ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., «Η βασίλισσα Άννα Παλαιολογίνα», 6. Παριστάνεται η Λιτανεία, η οποία πραγματοποιούταν κάθε Τρίτη στη Κωνσταντινούπολη. Η ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ θεωρεί ότι η Ευλογία-Ειρήνη, μετά την αποφυλάκιση της δεν παρέλειψε να πάρει μέρος μαζί με τις θυγατέρες τη στη λιτάνευση της αχειροποίητης εικόνας της Οδηγήτριας του παλλαδίου της Βασιλεύουσας. Ίσως στην ανάμνηση μιας τελετής στην Κωνσταντινούπολη στην οποία μετείχαν και οι τρεις γυναίκες αναφέρεται η τοιχογραφία στη μονή της Βλαχέρνας. Ιδιαίτερη είναι η επιγραφή που υπάρχει στην τοιχογραφία αυτή, όπου καθορίζει το συμβολικό βάρος, είναι η εξής: «Η ΧΑΡΑ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΥ/ ΤΗΣ Ο[ΔΗ]ΓΗΤΡΙΑΣ ΕΝ ΤΗ/ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ». Η σύνθεση αυτή πιθανότατα έγινε μετά την επάνοδο της Άννας στην Άρτα και μάλιστα από ζωγράφο που έφερε μαζί της και είχε εμπειρία της λιτανείας αυτής. Ήθελε με τον τρόπο αυτό να αποθανάτισει τον εορτασμό και να θυμίζει τη συμμετοχή της βασίλισσας καθώς και την καταγωγή της. Για την ανάλυση της επιγραφής, βλ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., «Η βασίλισσα Άννα Παλαιολογίνα», 6- 8. FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 68. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., *Η Βλαχέρνα της Άρτας*, 81-82, 88. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., «Οι τοιχογραφίες του Ιερού και του κυρίου Ναού», 171, 185. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., *Οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας*, 392.

με τις έρευνες της Αχειμάστου-Ποταμιάνου και της Fundic, η σκηνή της λιτανείας απεικονίζει ένα ιστορικό γεγονός: τη συνάντηση τριών γυναικών στην Κωνσταντινούπολη. Το μέγεθος, η ενδυμασία και η επιβλητική τους παρουσία, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες γυναικείες παρουσίες στη δεξιά πλευρά της σκηνής, υποδηλώνουν τη σημαίνουσα θέση και την αριστοκρατική καταγωγή, της Άννας Παλαιολογίνας, της αδελφής της Θεοδώρας Ραούλαινας και της μητέρας της Ειρήνης-Ευλογίας⁴¹⁸. Επιπλέον, απεικονίζονται οι δύο τοπικοί σύνοδοι που συνδέονται με την αποκήρυξη της ενωτικής πολιτικής του Μιχαήλ Η΄: η Σύνοδος των Βλαχερνών το 1283 και η Σύνοδος του Αδραμυτίου το 1284. Συγκεκριμένα, στο αριστερό άκρο της σκηνής απεικονίζονται σε προτομή δύο γυναικείες μορφές ντυμένες με μαφόριο, που ταυτίζονται με την Άννα Παλαιολογίνα και την αδελφή της Θεοδώρα Ραούλαινα. Η παρουσία των γυναικών σε Σύνοδο ήταν ασυνήθιστη, ιδιαίτερα στην απεικόνισή τους στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική. Είναι πιθανό οι κτήτορες της μονής, ο Νικηφόρος και η βασίλισσα Άννα, να επέλεξαν σκόπιμα να ζωγραφιστούν οι παραστάσεις των Συνόδων προκειμένου να αναδειχθεί η ορθοδοξία της πίστης τους⁴¹⁹.

Οι τοιχογραφίες του νάρθηκα της μονής, με τα σύνθετα εικονογραφικά θέματά τους, αποτελούν ένα δείγμα της αυλικής τέχνης της Ηπείρου, ενώ οι καλλιτέχνες που τις φιλοτέχνησαν προέρχονταν από την Κωνσταντινούπολη. Η Άννα, από την αρχή μέχρι και το τέλος της ζωής του συζύγου της, υπογράμμισε τόσο την παλαιολόγεια καταγωγή της, όσο και τη στενή σχέση της με την Βασιλεύουσα⁴²⁰. Αυτή και ο Νικηφόρος φαίνεται πως συνέχισαν την οικοδομική δραστηριότητα του Μιχαήλ Β΄, η οποία ήταν ήδη αρκετά εντυπωσιακή στα μέσα του 13^{ου} αιώνα. Μέσω των χορηγιών τους προώθησαν την πολιτική τους και τις φιλοδοξίες τους για την εξέλιξη του κράτους της Ηπείρου⁴²¹.

Στην εποχή του Νικηφόρου και της Άννας, χρονολογούνται οι τοιχογραφίες της Μονής Παντάνασσας στην Φιλιπιάδα και της Κόκκινης Εκκλησίας, έξω από την

---

⁴¹⁸ FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 68. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., *Η Βλαχέρνα της Άρτας*, 81-82. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Β., «Θεοδώρα Πετραλείφα – Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή», 185-186. Πρβλ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., *Οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας*, 384.

⁴¹⁹ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., «Η βασίλισσα Άννα Παλαιολογίνα», 5. FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 69.

⁴²⁰ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., *Η Βλαχέρνα της Άρτας*, 115-122. FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 71.

⁴²¹ FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 92.

Άρτα. Η Άννα συνέδεσε τη πολιτιστική κληρονομιά της Ηπείρου με την αυτοκρατορική οικογένεια των Παλαιολόγων⁴²².

ii) Τα παιδιά της Άννας Παλαιολογίνας και του Νικηφόρου Δούκα

Όπως αναφέρθηκε, ο Νικηφόρος Α΄ Δούκας και η Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή είχαν κόρη την Θάμαρ⁴²³. Η Θάμαρ ή Ιθάμαρ, έζησε πιθανότατα τα παιδικά της χρόνια στην Ήπειρο, αν και οι πηγές δεν το επιβεβαιώνουν πλήρως. Ο Νικηφόρος επιδίωξε ένα συνοικέσιο με έναν ισχυρό ηγεμονικό οίκο, αυτόν της Νεαπόλεως. Το 1277, ο Νικηφόρος έστειλε πρέσβεις για να αρχίσουν συνομιλίες για μια επίσημη συμμαχία μεταξύ του κράτους της Ηπείρου και του Ανδεγαυϊκού βασιλείου της Νεαπόλεως και Σικελίας. Αν και δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία για τις δραστηριότητες αυτών των πρεσβειών στην Ιταλία, είναι βέβαιο ότι το ζήτημα των διεκδικήσεων του Καρόλου στις περιοχές που είχε λάβει ως προίκα από τον Μανφρέδο, αποτέλεσε κρίσιμο θέμα στο συνοικέσιο της Θάμαρ.

Το 1279 υπογράφηκε ένα προσχέδιο συνθήκης αλλά ο Νικηφόρος παρέμεινε αδρανής μέχρι και το 1291⁴²⁴. Σύμφωνα με ένα ανδεγαυϊκό έγγραφο, ο Κάρολος είχε ήδη δώσει θετική απάντηση στην πρόταση γάμου του Νικηφόρου. Ο Κάρολος έστειλε δύο αντιπροσώπους, τον πρίγκιπα της Αχαΐας, Φλωρέντιο d' Hainaut και τον ιππότη Πέτρο d' Insula, για να ξεκινήσουν οι διαπραγματεύσεις σχετικά με τον γάμο της Θάμαρ με έναν από τους νεότερους γιους του Καρόλου, τον Φίλιππο ή τον Ροβέρτο Ανδεγαυό⁴²⁵. Οι γιοι του Καρόλου δεν είχαν ακόμα ενηλικιωθεί και γι' αυτόν τον λόγο οι συζητήσεις καθυστέρησαν. Παράλληλα, ο Νικηφόρος ίσως ήταν διστακτικός με τις αξιώσεις που προέβαλλε η ανδεγαυϊκή πλευρά και εξέτασε εναλλακτικές λύσεις για τη θυγατέρα του, όπως ήταν το συνοικέσιο ανάμεσα στη Θάμαρ της Ηπείρου και τον

⁴²² FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 92.

⁴²³ PLP, 8152. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 95.

⁴²⁴ NICOL D., «The Relations of Charles of Anjou with Nikephoros of Epiros», *BF*, 4 (1972): 170-194.

⁴²⁵ Για το έγγραφο βλ. PERRAT C. – LOGNON, J., *Actes relatifs*, 39-40, 43, αρ. 21. Πρβλ. ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Livre de la conquest*, έκδ. J. LONGNON, παρ. 657, σελ. 262. BUCHON, J.C.A., *Nouvelles Recherches*, 319- 320. Περαιτέρω βιβλιογραφία βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 57. ΛΑΪΠΙΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 325. KIESEWETTER, A., *Il Trattato*, 181-182. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, ΣΠ. Ν. *Το Νότιο Ιόνιο*, 73. Για την άποψη του Ασωνίτη, βλ. σελ.72, υποσ.357.

νεαρό Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγο⁴²⁶, που υποστήριζε η Άννα. Ωστόσο η σχετική αφήγηση του Παχυμέρη δεν είναι πάντοτε αξιόπιστη λόγω χρονολογικών ανακρίβειών⁴²⁷.

Το διάστημα μεταξύ του 1291 και 1294, οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν για τον γάμο της Θάμαρ με τον Φίλιππο Ανδεγαυό και τελικά ο γάμος πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι ή το φθινόπωρο του 1294⁴²⁸. Τον Μάιο του 1292, ο Κάρολος έστειλε δύο πρεσβευτές στην Ήπειρο για να οριστικοποιηθεί η συμφωνία. Το επόμενο έτος, ο Νικηφόρος έστειλε πρεσβευτή στην αυλή του Καρόλου Β΄ στο Ταρασκόν, στην κοιλάδα του Ροδανού, και τον Ιούνιο, ο ίδιος επέστρεψε μέσω Λομβαρδίας, Τοσκάνης και Απουλίας στην Ήπειρο⁴²⁹.

Τον Ιούλιο του 1294, ο Φίλιππος ανακοίνωσε επισήμως τη σύναψη του γάμου με τη Θάμαρ της Ηπείρου και απεσταλμένοι από το βασίλειό του στάλθηκαν στην Άρτα για την ολοκλήρωση των διακανονισμών και τη σύνταξη των απαραίτητων εγγράφων. Οι απεσταλμένοι, με επικεφαλής τον Ρογήρο, αρχιεπίσκοπο της Santa Severina και τον συνάδελφό του Pierre de L' aisle, συνόδευσαν τον Αύγουστο του 1294 τη Θάμαρ και τη μητέρα της στην Ιταλία⁴³⁰. Οι γονείς της Θάμαρ εκπροσωπούνταν από δύο αντιπροσώπους από την Άρτα, τον «σεβαστό» Ιωάννη Σιγκνορίνο και τον «σεβαστό» Αλέξανδρο Κοσάν. Ο γάμος τελέστηκε τον ίδιο μήνα στην L' Aquila στο Abruzzi, με

---

⁴²⁶ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, II, 226-227. Βλ. OSSWALD, B. *L'Empire*, 118-119.

⁴²⁷ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, II, 224-227. Βλ. NICOL D., *To Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 64-65. ΛΑΙΠΙΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 326. NICOL D., «The Date of the death of Nikephoros I of Epiros», 251-257.

⁴²⁸ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Livre de la conquest*, έκδ. J. LONGNON, παρ. 657, σελ. 262. BUCHON, J.C.A., *Nouvelles Recherches*, 320. Υπήρξαν διπλωματικές αποστολές κατά τη περίοδο εκείνη ανάμεσα στην Ήπειρο και στη Νεάπολη μέχρι την τέλεση των γάμων της Θάμαρ και του Φιλίππου. Βλ. PERRAT C. – LOGNON, J., *Actes relatifs*, αρ. 41, σελ. 53-54, αρ. 60, 64, 65, 68, σελ. 66-68, αρ. 80, 81, σελ. 83-85. Πρβλ. ΛΑΙΠΙΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 329. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, ΣΠ. Ν. *Το Νότιο Ιόνιο*, 75-77. KIESEWETTER, A., II *Trattato*, 183-186. NICOL D., *To Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 64. Ο Κάρολος έδωσε επίσης εντολή σε ευγενείς της Εύβοιας να προετοιμαστούν να δράσουν ως επίτροποι για την ασφάλεια και την περιουσία της βασίλισσας Άννας, την κόρη της και τα κτήματα της, σε περίπτωση που ο Νικηφόρος πέθαινε, προτού οριστικοποιηθεί η συμφωνία.

⁴²⁹ PERRAT C. – LOGNON, J., *Actes relatifs*, αρ. 60, σελ. 66-67 (25 Ιουνίου 1293). αρ. 62, σελ. 67 (28 Ιουνίου 1293), αρ. 64, σελ. 68 (4 Σεπτεμβρίου 1293). FILANGIERI, R. *I Registri*, τ. 44, 291. Ο πρέσβης αποκαλείται «Theoderus Pichridi». Βλ. NICOL D., *To Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 64. NICOL D., *The Byzantine lady*, 27.

⁴³⁰ PERRAT C. – LOGNON, J., *Actes relatifs*, αρ. 105, σελ. 103-104 (12 Ιουλίου 1294). BUCHON, J.C.A., *Nouvelles Recherches*, 321.

τη παρουσία της βασίλισσας Άννας⁴³¹. Το επόμενο έτος, η Άννα επέστρεψε στην Ήπειρο και λίγο αργότερα η Θάμαρ επισκέφτηκε την πατρίδα της⁴³².

Ο Νικηφόρος παραχώρησε στον Φίλιππο του Τάραντα ορισμένα κάστρα και εκτάσεις γης, όπως τη Ναύπακτο, το Blescola (Ευλοχός ή Αχελώος), το Αγγελόκαστρο μαζί με το Αιτωλικό και το φρούριο της Βόνιτσας στον Αμβρακικό κόλπο, γύρω από την Άρτα. Επιπλέον, καθορίστηκε το ποσό των 100.000 υπέρπυρων νομισμάτων ως ετήσια χορηγία από την πλευρά της Θάμαρ και της οικογένειάς της προς τον Φίλιππο⁴³³. Σε περίπτωση θανάτου των γονέων της Θάμαρ και του αδελφού της Θωμά, προβλεπόταν ότι η επικράτεια του δεσπότη της Ηπείρου και ο δεσποτικός τίτλος θα μεταβιβάζονταν στον Φίλιππο⁴³⁴. Αν, ωστόσο, ο Θωμάς παρέμενε εν ζωή, θα συνέχιζε να είναι ο δεσπότης της Ηπείρου, παραχωρώντας στον Φίλιππο την επαρχία της Βαγενετίας με το κάστρο του Αγίου Δονάτου της Φωτικής. Από την άλλη, η Θάμαρ θα αποκτούσε δικαίωμα στο ένα τρίτο της περιουσίας του Φιλίππου και θα μπορούσε να διατηρήσει το ορθόδοξο δόγμα, τόσο η ίδια όσο και όλοι κάτοικοι της επικράτειας της Ηπείρου⁴³⁵. Αργότερα προστέθηκε στη συμφωνία και η παραχώρηση του κάστρου των Ιωαννίνων, αν και τα Ιωάννινα δεν επήλθαν άμεσα στην επικυριαρχία του Φιλίππου.

---

⁴³¹ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, Π, 224-227. ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Livre de la conquest*, έκδ. J. LONGNON, παρ. 658-659, σελ. 263-264. BUCHON, J.C.A., *Nouvelles Recherches*, 324. Βλ. PERRAT C. – LOGNON, J., *Actes relatifs*, αρ. 115, σελ. 112., αρ. 126, σελ. 120-121. NICOL D., *To Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 66. NICOL D., *The Byzantine lady*, 28. KIESEWETTER, A., Π Trattato, 186. OSSWALD, B. *L'Empire*, 123. O OSSWALD, βασιζόμενος στον KIESEWETTER αναφέρει ότι η Θάμαρ με την μητέρα της επισκέφτηκαν την Ιταλία ανάμεσα στις 11 Οκτώβριου και 17 Νοεμβρίου του 1294 και ο γάμος τελέστηκε πιθανότατα στη Νάπολη.

⁴³² PERRAT C. – LOGNON, J., *Actes relatifs*, αρ. 126, σελ. 120-121, αρ.135, σελ. 128-129, αρ. 140, σελ. 131-132.

⁴³³ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Livre de la conquest*, έκδ. J. LONGNON, παρ. 976, σελ. 277. Για τα μέρη αυτά βλ. NICOL D., *To Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 87, υποσ. 56. KIESEWETTER, A., Π Trattato, 183. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, ΣΠ. Ν. *To Νότιο Ιόνιο*, 76.

⁴³⁴ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Livre de la conquest*, έκδ. J. LONGNON, παρ. 658, σελ.262-263. PERRAT C. – LOGNON, J., *Actes relatifs*, αρ.115,117, σελ. 112-115. Παράλληλα, τον Αύγουστο του 1294, ο Φίλιππος, πρίγκιπας του Τάραντα διορίστηκε από τον πατέρα του ηγεμόνας όλων των ανδεγαυϊκών κτήσεων στην Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένων και του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, του Δουκάτου των Αθηνών, του Βασιλείου της Αλβανίας, του νησιού της Κέρκυρας και των κτήσεων στις ακτές της Ηπείρου, οι οποίες άλλοτε ανήκαν στον Μανφρέδο. Βλ. NICOL D., *To Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 67. LONGNON, J., *L'Empire latin*, 272-273. LAIOU, A, *Constantinople, and the Latins*, 42-43. KIESEWETTER, A., Π Trattato, 185. KIESEWETTER, A., «I Principi di Taranto e la Grecia (1294-1373/83)», *ASP*, 54 (2001): 53-100, εδώ 62.

⁴³⁵ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Livre de la conquest*, έκδ. J. LONGNON, παρ. 658, 696, σελ. 262-263, 277. Βλ. KIESEWETTER, A., Π Trattato, 202-203. NICOL D., *To Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 66-67. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 339. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, ΣΠ. Ν. *To Νότιο Ιόνιο*, 75-76.

Μετά την ολοκλήρωση όλων των συμφωνιών, ο Φίλιππος και η Θάμαρ εγκαταστάθηκαν στον Τάραντα της Ιταλίας⁴³⁶.

Αν και η Θάμαρ μπορούσε να κρατήσει το ορθόδοξο δόγμα της, ο Φίλιππος την πίεσε να αλλάξει τόσο το δόγμα, όσο και το όνομα της⁴³⁷. Τελικά, η πριγκίπισσα άλλαξε το όνομά της και έγινε γνωστή ως Αικατερίνη του Τάραντα⁴³⁸. Αυτή η αλλαγή προκάλεσε δυσαρέσκεια και αντιδράσεις στην οικογένεια της Θάμαρ, οδηγώντας τη βασίλισσα Άννα να αναζητήσει υποστήριξη στον εξάδελφό της, τον βυζαντινό αυτοκράτορα, για να αντιμετωπίσει τις απαιτήσεις των Ανδεγαυών⁴³⁹.

Όπως είδαμε, η συνεννόηση με τον βυζαντινό αυτοκράτορα προκάλεσε τις εκστρατείες των Ανδεγαυών στην Ήπειρο. Από το 1304 μέχρι και το 1306, ο Φίλιππος του Τάραντα συγκέντρωσε στρατό και προσπάθησε ανεπιτυχώς να πολιορκήσει την Άρτα. Μετά την ήττα του επέστρεψε στην Ιταλία και κακομεταχειρίστηκε τη σύζυγο του. Ο Φίλιππος εξανάγκασε την Θάμαρ να πουλήσει τα κοσμήματα για να τον αποζημιώσει για την αποτυχημένη εκστρατεία του στην Ήπειρο⁴⁴⁰. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1309 το ζεύγος έκοψε τους δεσμούς του αφού ο Φίλιππος θεωρούσε τη Θάμαρ υπαίτια για την αποτυχία της εκστρατείας καθώς πίστευε ότι βοηθούσε και υποστήριζε την οικογένειά της. Την κατηγορήσε επίσης για μοιχεία με τουλάχιστον 40 μέλη της αυλής του Τάραντα. Ως αποτέλεσμα, η Θάμαρ έχασε τα δικαιώματά της στην περιουσία του Φιλίππου και των παιδιών τους και περιορίστηκε σε μονή, όπου και απεβίωσε λίγα χρόνια αργότερα⁴⁴¹. Η αραγωνική παραλλαγή του Χρονικού του

---

⁴³⁶ KIESEWETTER, A., *Il Trattato*, 202-204. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, ΣΠ., *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον όψιμο Μεσαίωνα*, 76, 87.

⁴³⁷ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, II, 495-496.

⁴³⁸ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, II, 495-496. Βλ. RODD, R. *The Princes of Achaia*, II, 49. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 75. Το 1302 ο βασιλιάς Κάρολος τιτλοφορούσε το Φίλιππο Α΄ Τάραντα και τη σύζυγο του Θάμαρ, (Αικατερίνη) ως δεσπότη και δέσποινα σε ένα έγγραφο. Η χρήση των όρων δεσπότη και δέσποινα γίνεται από τους Ανδεγαυούς με διαφορετικό τρόπο από τους Βυζαντινούς. Βέβαια, οι ίδιοι σε έγγραφό τους δεν αποκαλούν τον Θωμά με τον τίτλο του δεσπότη αλλά μόνο με το όνομα του. Βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, ΣΠ., «Παρατηρήσεις στις πρακτικές πολιτικοϊδεολογικής σύνδεσης Κωνσταντινούπολης και Ηπείρου κατά τον όψιμο Μεσαίωνα» στο *Η Βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου*, (έκδ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, Ε.), Άρτα 12-14 Απριλίου 2002: 141-160, εδώ 150. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 338, υποσ. 1572.

⁴³⁹ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 75-76. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 338.

⁴⁴⁰ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 82. NICOL D., *The Byzantine lady*, 30.

⁴⁴¹ Η μόνη πηγή που αναφέρεται στη μοιχεία της Θάμαρ είναι ο Πτολεμαίος της Lucca, βλ. ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ ΤΟΥ ΛΟΥΚΚΑ, *Ptolemaei Lucensis Historia Ecclesiastica*, (έκδ.) MURATORI L.A., *RIS*, 11, Μιλάνο (1727), στήλη 1232. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 82. NICOL D., *The Byzantine*

Μορέως δεν αναφέρει τίποτα για το διαζύγιο της Θάμαρ και του Φίλιππου, παρά μόνο ότι πέθανε σύντομα μετά την επιστροφή του Φίλιππου, αφήνοντας δύο γιους και τρεις κόρες. Σύμφωνα με το Χρονικό, οι γιοι τους ήταν ο Κάρολος και ο Φίλιππος και οι τρεις κόρες ήταν η Μπλανσέ, η Ιωάννα και η Βεατρίκη⁴⁴².

Ο γάμος της Θάμαρ της Ηπείρου και του Φίλιππου του Τάραντα συνδέεται με ένα έργο μικροτεχνίας, ένα από τα δώρα της πριγκίπισσας προς τον σύζυγό της το 1294. Πρόκειται για μια σμαλτωμένη θήκη σε σχήμα φύλλου κισσού, η οποία σήμερα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό μουσείο Cividale del Friuli της Ιταλίας (εικ. 21)⁴⁴³. Η θήκη ήταν διακοσμημένη με κρινάνθεμα σύμβολα του οίκου των Ανδεγαυών και με δικέφαλους αετούς, σύμβολα των Βυζαντινών. Φαίνεται ότι τότε ο δεσπότης της Ηπείρου χρησιμοποιούσε το ίδιο σύμβολο με τους Παλαιολόγους ως απόδειξη του δικαϊωμάτος του στον αυτοκρατορικό θρόνο⁴⁴⁴. Σύμφωνα με τον Nicol, το δώρο της Θάμαρ συμβόλιζε την ένωση των δύο οίκων και πολιτισμών. Παρόλα αυτά, η ένωση δεν κράτησε πολύ, όπως το φύλλο κισσού όταν διαλύεται από ισχυρό άνεμο⁴⁴⁵.

Φαίνεται ότι ο βίος των δύο σημαντικών πριγκιπισσών της Ηπείρου, της Θάμαρ, κόρης του Νικηφόρου Α΄ Δούκα και της Άννας Παλαιολογίνας Καντακουζηνής, και της Έλενας Δούκαινας, κόρης του Μιχαήλ Β΄ Δούκα και της Θεοδώρας Πετραλείφα, ήταν δυστυχημένος. Και οι δύο ήταν κόρες σημαντικών ηγεμόνων της Ηπείρου, που δόθηκαν ως νύφες σε εχθρούς της Ηπείρου από την Ιταλία με σκοπό την ειρηνική συνύπαρξη των δύο κρατών. Ωστόσο η ζωή τους στην Ιταλία μετά τη σύναψη των

---

lady, 30-32. ΛΑΠΠΙΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 350-351. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, ΣΠ. Ν. *Το Νότιο Ιόνιο*, 93. LONGNON, J., *L'Empire latin*, 302. RODD, R. *The Princes of Achaia*, II, 61. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ν., *Τα βασιλικά συνοικέσια*, 80.

⁴⁴² ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Libro de los Fechos*, έκδ. Α. MOREL-FATIO, παρ. 569-570, σελ. 124-125. Για την ζωή των παιδιών του Φίλιππου και της Θάμαρ βλ. CAGGESE, R., *Roberto d' Angio*, 645-649. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 92, υποσ. 114. LONGNON, J., *L'Empire latin*, 332. Ο Κάρολος πριν παντρευτεί την Ματίλδα, χήρα του Γκύ Β΄ Δούκα των Αθηνών, απεβίωσε το 1315. Ο Φίλιππος παντρεύτηκε την Βεατρίκη του Μπούρμωον-Κλερμόν και την Violante της Αραγωνίας και απεβίωσε το 1331. Η Μπλανσέ παντρεύτηκε τον Raymond Berengar, αδελφό του Πέτρου Γ΄ της Αραγωνίας και πέθανε το 1328. Η Ιωάννα παντρεύτηκε τον Walter Β΄ της Βρυέννης το 1325.

⁴⁴³ BERGAMINI, G. AND C. GABERSCEK, *Ori e tesori D' Europa: Mille anni di oreficeria nel Friuli-Venezia Giulia*, Μιλάνο, 1992.

⁴⁴⁴ BABUIN, A. «Σημείες της παλαιολογίας περιόδου», *AE*, 149 (2010): 109-143, εδώ 140-141. Πρβλ. CHOTZAKOGLU, C. «Die Palaiologen und das früheste Auftreten des byzantinischen Doppeladlers», *Byzantinoslavica*, 57.1 (1996): 60-68, εδώ 64. Ο Χοτζάκογλου για να εξηγήσει την παρουσία του δικέφαλου αετού, τονίζει ότι η Θάμαρ δεν ήταν μόνο μια Κομνηνή, αλλά και μια Παλαιολογίνα. Πρβλ. FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 72. FUNDIC, L. *Art, Power, and Patronage*, 113.

⁴⁴⁵ NICOL D., *The Byzantine lady*, 28.

γάμων τους ήταν δυστυχημένη. Για τους Δυτικούς, το σημαντικότερο ήταν η προίκα και όχι οι ίδιες, οι οποίες απλώς χρησίμευσαν ως πιόνια στο διπλωματικό παιχνίδι της Ηπείρου και της Δύσης. Τα παιδιά της Θάμαρ, όπως και τα παιδιά της Έλενας Δούκαινας, δεν γνώρισαν τις ρίζες τους στην Ήπειρο και συμμετείχαν και αυτά στη δυναστική πολιτική⁴⁴⁶.

iii) Θωμάς και Άννα Παλαιολογίνα: οι τελευταίοι ηγεμόνες του κράτους της Ηπείρου (1296-1318)

Ο Θωμάς Κομνηνός Δούκας παντρεύτηκε την Άννα Παλαιολογίνα, κόρη του συναυτοκράτορα Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγου και εγγονή του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου⁴⁴⁷. Ο γάμος αυτός ήταν μια σημαντική πολιτική συμμαχία ανάμεσα στο «δεσποτάτο» και την αυτοκρατορική οικογένεια, με την μητέρα του Θωμά, Άννα να διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στη σύναψη του συνοικέσιου αυτού. Η τελετή του γάμου πραγματοποιήθηκε πιθανότατα το 1307 στην Ήπειρο, καθώς το επόμενο έτος η μικρότερη αδερφή της Άννας νυμφεύτηκε τον Σβιετοσλάβο της Βουλγαρίας. Η μητέρα του Θωμά είχε προτείνει από το 1303 τη σύναψη συνοικεσίου, λόγω της πολιτικής κατάστασης και της συμπεριφοράς των Ανδευγαυών απέναντι στην αδερφή του⁴⁴⁸. Δεδομένου ότι η Άννα Παλαιολογίνα ήταν η μεγαλύτερη κόρη του Μιχαήλ Θ΄, ήταν λογικό να παντρευτεί εκείνη πρώτη. Οι πηγές τοποθετούν την τελετή το 1307, σε συνδυασμό με τον γάμο της μικρότερης αδελφής της Άννας με τον Σβιετοσλάβο της Βουλγαρίας το 1308⁴⁴⁹. Παρόλα αυτά, οι νεότεροι μελετητές, όπως ο Nicol και ο

---

⁴⁴⁶ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 82. Ο ΙΔΙΟΣ, *The Byzantine lady*, 32.

⁴⁴⁷ PLP, 21344.

⁴⁴⁸ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 106.

⁴⁴⁹ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 283. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, *Ioannes Cantacuzeni eximperatoris Historiarum, Libri IV*, έκδ. L. SCHOPEN, I-III, 1828-1832, εδώ I, 13. Βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 115, υποσ. 43. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 345. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, ΣΠ. Ν. *Το Νότιο Ιόνιο*, 93, όπου τοποθετεί τον γάμο λίγο μετά το 1310.

Πολέμης προτείνουν το 1313 ως πιθανή χρονολογία του γάμου, χωρίς όμως επαρκή τεκμηρίωση⁴⁵⁰.

Ο δεσπότης Θωμάς μετά τη διάλυση της συμμαχίας του με τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄, εξελίχθηκε σε εχθρό της αυτοκρατορίας⁴⁵¹. Η δυσμενής αυτή εξέλιξη επηρέασε τη σχέση του με την σύζυγό του Άννα, την οποία φυλάκισε. Οι Βενετοί της Άρτας, οι οποίοι προσπαθούσαν να διατηρήσουν καλές σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη, έσπευσαν να βοηθήσουν την Άννα. Ο Pietro Moro, πλούσιο μέλος της οικογένειας Νικκολό της δάνεισε 500 υπέρπυρα, ενώ η ίδια δανείστηκε επιπλέον 1.500 υπέρπυρα από την οικογένεια των Κονταρίνι⁴⁵². Σε προσωπική επιστολή της προς τον Pietro Moro, η Άννα εξέφρασε την ανησυχία της για την αδυναμία της αποπληρώσει το δάνειο, ενώ το 1317 απευθύνθηκε και στον δόγη της Βενετίας για βοήθεια⁴⁵³.

Στο μεταξύ, ο Θωμάς, αναζητώντας έναν ισχυρό σύμμαχο, σύναψε συνθήκη με τον Φίλιππο του Τάραντα. Ωστόσο, πριν την επισφράγιση της, ο δεσπότης δολοφονήθηκε το 1318 από τον ανιψιό του Νικόλαο Ορσίνι, κόμητα της Κεφαλληνίας⁴⁵⁴. Μετά τον θάνατο του Θωμά, ο Νικόλαος Ορσίνι νυμφεύτηκε την χήρα του Θωμά, Άννα Παλαιολογίνα⁴⁵⁵, γεγονός που έχει οδηγήσει σε υποθέσεις περί πιθανής συμμετοχής της Άννας στην δολοφονία του συζύγου της⁴⁵⁶. Δύο χρόνια αργότερα, το 1320, η Άννα

---

⁴⁵⁰ NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 106. POLEMIS, D.I. *The Doukai*, 98. PLP, αρ.197. Πρβλ. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ν., *Τα βασιλικά συνοικέσια*, 80.

⁴⁵¹ Για τον λόγο που ο Θωμάς έγινε εχθρός της Αυτοκρατορίας βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 348-349. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 107-109.

⁴⁵² NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 109.

⁴⁵³ Στην έρευνα υπάρχει μια ασάφεια ότι η Άννα ήταν η μητέρα του Ιωάννη Β΄ της Θεσσαλίας, αλλά υπάρχει και η πιθανότητα να αναφέρονται τα έγγραφα στη μητέρα του δεσπότη Θωμά, βασίλισσα Άννα. Βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 116, υποσ. 51, 117, υποσ. 57.

⁴⁵⁴ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 283. ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Libro de los Fechos*, έκδ. Α. MOREL-FATIO, παρ. 628, σελ. 138. ΠΑΠΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΒ΄, *Lettres secretes et curiales du pape Jean XXII (1316-1334)*, (έκδ.) CONLON A, Παρίσι, 1900, σειρά 669-670, αρ. 772 (29 Νοεμβρίου 1318). Βλ. ΛΑΠΠΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, 350. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 110-111, 119. Ο Νικόλαος Ορσίνι είχε διαδεχθεί τον πατέρα του, Ιωάννη Α΄ Ορσίνι ως κόμης της Κεφαλλονιάς το 1317. Το κίνητρο του Νικόλαου να προβεί στη δολοφονία του δεσπότη Θωμά ήταν πολιτικό, αλλά και προσωπικό. Ο Θωμάς δεν είχε επιτρέψει στην αδερφή του Μαρία Κομνηνή Δούκαινα, μητέρα του Νικόλαου Ορσίνι, να έχει δικαιώματα στην περιοχή της Ηπείρου.

⁴⁵⁵ Παρόλο που ήταν θεία του Νικόλαου, δεν φαίνεται η εκκλησία να επέβαλε ποινές για την ένωση αυτή. Ο Νικόλαος υιοθέτησε την ορθόδοξη πίστη. Βλ. NICOL D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479)*, 121.

⁴⁵⁶ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 283. ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, *Libro de los Fechos*, έκδ. Α. MOREL-FATIO, παρ. 628, σελ. 138.

Παλαιολογίνα απεβίωσε, λίγο πριν τον θάνατο του πατέρα της Μιχαήλ Θ⁴⁵⁷. Πάντως δεν υπάρχουν διαθέσιμες πληροφορίες για τον γάμο της με τον Νικόλαο Ορσίνι. Η Άννα δεν απέκτησε παιδιά ούτε με τον δεσπότη Θωμά ούτε με τον Νικόλαο Ορσίνι, με αποτέλεσμα να διακοπεί και η δυναστική συνέχεια των Κομνηνοδουκών και των Παλαιολόγων στο κράτος της Ηπείρου. Με τον θάνατο της Άννας Παλαιολογίνας ολοκληρώνεται η παρουσία των γυναικών που μεγάλωσαν και έδρασαν στο κράτος της Ηπείρου.

---

⁴⁵⁷ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, I, 13-14. CHRONICA BYZANTINA BREVIORA, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, (έκδ.) SCHREINER, R, (CFHB XII), 3 vol, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Βιέννη, 1975-1979, I, n.8/11, 9/2, 49/2, II, 227. LAPPAS-ZIZIKAS, E. «Un chrysobulle inconnu en faveur du monastere des Saints- Anargyres de Kosmidion», *TM*, 8 (1981): 253-268, εδώ, 262.

Συμπεράσματα

Μελετώντας τις γυναικείες προσωπικότητες του κράτους της Ηπείρου μπορούμε να εξάγουμε ορισμένα συμπεράσματα. Αρχικά διακρίνουμε 26 περιπτώσεις γυναικών, η καθεμία από τις οποίες διαδραμάτισε είτε μηδαμινό ή αξιοσημείωτο ρόλο στη κοινωνία της Ηπείρου. Οι γυναίκες αυτές κατηγοριοποιούνται σε: α) συζύγους των ηγεμόνων/δεσποτών και β) θυγατέρες των ηγεμόνων/δεσποτών από την εποχή του Μιχαήλ Α΄ Κομνηνό Δούκα έως και τον Θωμά Δούκα (1204-1318). Δυστυχώς, η αποσπασματικότητα των πηγών περιορίζει την δυνατότητα να έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα για όλες τις περιπτώσεις αυτές.

Ξεχωρίζουμε όμως μερικές γυναίκες με σημαντικό ρόλο ως προς τη θέση αλλά και τα επιτεύγματά τους. Η Μαρία Δούκαινα διακρίνεται για την πρωτοβουλία της να μετατραπεί η μονή της Βλαχέρνας από ανδρική σε γυναικεία, ένα πρωτοφανές γεγονός για την Ήπειρο του 13^{ου} αιώνα. Εκείνη την εποχή δεν υπήρχαν γυναικείες μονές στο κράτος της Ηπείρου, οι οποίες άρχισαν να ενισχύονται με την πρωτοβουλία της Μαρίας.

Μια ακόμη σημαντική γυναίκα, που έφερε τομή στην πολιτική ιστορία του κράτους της Ηπείρου και ήταν η μόνη που ακολούθησε τον μοναχισμό, ήταν η Θεοδώρα Πετραλείφα. Η ίδια αποτέλεσε κατά κάποιο τρόπο πρότυπο γυναικείας μορφής λόγω των χριστιανικών ηθών της, αλλά και της δεσποτικής της θέσης. Μια από τις δραστηριότητες της Θεοδώρας ήταν η ίδρυση μονών, ενώ η ίδια αποσύρθηκε σε μοναστήρι γύρω στα 1267/68. Τήρησε την ανάλογη στάση ως μοναχή, αλλά εκτός αυτών η ίδια έκανε θαύματα και γι' αυτόν τον λόγο ανακηρύχθηκε αγία⁴⁵⁸. Η Θεοδώρα είχε αποκτήσει σημαντική θέση στο πλευρό του Μιχαήλ Β΄. Η ίδια είχε εμπλακεί σε διπλωματικές αποφάσεις, επεμβαίνοντας στην επιλογή συζύγου για τα παιδιά της και πραγματοποίησε διπλωματικά ταξίδια προς την Πόλη, έχοντας τον ρόλο του πρεσβευτή. Η Θεοδώρα ενέπνευσε άλλες γυναίκες, όπως την Άννα Παλαιολογίνα-Καντακουζηνή. Ιδιαίτερη σημασία αποκτά η εικονογραφική αποτύπωση των δεσποσύνων, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την ανάγλυφη σαρκοφάγο της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα. Η Θεοδώρα, ως επιφανής γυναίκα, ανέδειξε την Άρτα ως σημείο

---

⁴⁵⁸ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, έκδ. ΜΟΥΣΤΟΕΥΔΗΣ, 47.

αναφοράς για τις ηγεμονικές οικογένειες της Ηπείρου. Η βυζαντινή Άρτα, επομένως, υπήρξε πεδίο ηγεμονικής δράσης ανδρών και γυναικών.

Η Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή, σύζυγος του Νικηφόρου Α΄, είχε αξιοσημείωτο ρόλο καθώς πρωτοστάτησε στα της συνόδου της Λυών μαζί με την οικογένειά της. Αναφέρεται στις πηγές ως «βασίλισσα της Ηπείρου», σε αντίθεση με άλλες που δεν φέρουν τον συγκεκριμένο τίτλο. Η Άννα παρέμενε στο πλευρό του δεσπότη, συμβούλευε και προσδοκούσε τη βελτίωση των σχέσεων ανάμεσα στην οικογένεια της με αυτήν της Ηπείρου, ακολουθώντας βέβαια μια φιλοβυζαντινή στάση με στόχο την υποταγή του «Δεσποτάτου» στο Βυζάντιο. Λίγες γυναίκες είχαν την δυνατότητα να παραστούν και να συμμετάσχουν σε συνόδους, και ειδικά σε εκκλησιαστικές, όπως η Άννα. Η γυναίκα αυτή αποτέλεσε το συνδετικό κρίκο ανάμεσα στις διαπραγματεύσεις της Ηπείρου και του Βυζαντίου. Μέσα σε όλα αυτά, πραγματοποίησε ταξίδια προς την Κωνσταντινούπολη, αλλά και την Ιταλία. Η Άννα φαίνεται ότι είχε ως πρότυπο την Θεοδώρα, αφού συνέβαλε στη διακόσμηση του ναού της. Από την οικογένεια των Παλαιολόγων, μόνο η Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή αναφέρεται στις πηγές για τον ρόλο της και τον βίο της στο πλευρό του δεσπότη. Για τις υπόλοιπες γυναίκες, παρόλο που γνωρίζουμε για τους γάμους τους, παραμένουν στην ουσία άγνωστες.

Από τις γυναίκες της Θεσσαλίας ξεχωρίζουμε την Υπομονή Δούκαινα, που πρωτοστάτησε στη ίδρυση της μονής Λυκουσάδας και στη διεκδίκηση περιουσιών. Το μοναστήρι της Λυκουσάδας αναγέρθηκε από την ίδια την Υπομονή Δούκαινα, με εξαιρετική μεγάλη περιουσία. Οι επιγαμίες της ηγεμονίας Θεσσαλίας με ηγεμόνες από τη Σερβία, τη Βουλγαρία, τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και τους Δυτικούς αποδεικνύουν ότι εκεί οι γυναίκες αξιοποιήθηκαν κυρίως ως διπλωματικά εργαλεία.

Παρατηρείται επίσης ότι οι πηγές της εποχής αναφέρουν σπανίως γυναίκες με το μικρό τους όνομα ή τις ονομάζουν λανθασμένα. Συνήθως καταγράφονται με το όνομα των συζύγων και συχνά με το όνομα ή επώνυμο του πατέρα τους ή του αδελφού τους⁴⁵⁹. Στο α΄ μισό του 13^{ου} αιώνα, καταγράφουμε συνολικά τέσσερις περιπτώσεις αγνώστων γυναικών στο κράτος της Ηπείρου, επί της ηγεμονίας του Μιχαήλ Α΄ Δούκα. Για την περίοδο αυτή, οι πηγές και οι αναφορές σε ονόματα είναι ελλιπείς ιδίως σε σύγκριση με το β΄ μισό του 13^{ου} αιώνα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ήταν οι δύο σύζυγοι του

---

⁴⁵⁹ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ο θεσμός της οικογένειας*, 14.

Μιχαήλ Α΄ Δούκα: η πρώτη αποκαλείται *Μελισσηνή/ Μαλιασηνή*⁴⁶⁰ και η δεύτερη, αποκαλείται *χήρα του Σεναχερείμ*⁴⁶¹. Και στις δύο περιπτώσεις, η ταύτιση γίνεται μέσω του οικογενειακού ονόματος ή του συζύγου. Αντίστοιχη πρακτική παρατηρείται και στις θυγατέρες, με χρήση του επώνυμου των πατέρων τους. Ενδεχομένως, η ελλιπής καταγραφή στις πηγές μπορεί να σχετίζεται με την κοινωνική λειτουργία του οικογενειακού ονόματος κατά την εποχή αυτή, αφού τα επώνυμα των Μελισσηνών και Σεναχερείμ είχαν σημαντική παρουσία στην περιοχή της Ηπείρου και της Θεσσαλίας⁴⁶².

Αξίζει να σημειωθεί ακόμη ότι ένας από τους βασικούς μηχανισμούς μέσω των οποίων οι γυναίκες της Ηπείρου συμμετείχαν στην πολιτική ζωή, ήταν οι επιγαμίες. Αυτή η πρακτική της βυζαντινής διπλωματίας αξιοποιήθηκε και από το κράτος της Ηπείρου, το οποίο διατηρούσε διπλωματικές σχέσεις με κράτη αλλά και μεγάλες οικογένειες που κυβερνούσαν αυτόνομα ή ήταν εξαρτημένες από άλλες ηγεμονίες, όπως η Σερβία, η Βουλγαρία, η αυτοκρατορία της Νίκαιας και κατόπιν η Βυζαντινή Αυτοκρατορία και το ανδευγαυικό βασίλειο της Σικελίας. Είχε ακόμη επαφές και με οικογένειες, όπως η οικογένεια Ορσίνι της κομητείας της Κεφαλληνίας και η οικογένεια Saint Omer.

Η προτίμηση των ηγεμόνων να συνάψουν επιγαμίες καθοριζόταν από τις εκάστοτε πολιτικές συγκυρίες. Διαπιστώνουμε ότι ο μεγαλύτερος αριθμός επιγαμιών, 9, ήταν με τους Δυτικούς, όπως η οικογένεια των Ανδεγαυών του βασιλείου της Σικελίας, η οικογένεια Ορσίνι της κομητείας της Κεφαλληνίας, η οικογένεια των Βιλλεαρδουίνων και η φλαμανδική οικογένεια των Saint Omer του πριγκιπάτου της Αχαΐας. Στη συνέχεια, 8 γάμοι ήταν με βυζαντινές οικογένειες είτε αυτές ήταν αυτοκρατορικές, όπως οι Παλαιολόγοι και Λασκαρίδες, ή άλλες κωνσταντινουπολίτικες, όπως οι οικογένειες Τορνίκη, Ταρχανειώτη και Ραούλ. Ακολουθούν επιγαμίες με τοπικές οικογένειες, με τους Μαλιασηνούς, τους Πετραλείφες, των Σεναχερείμ και τους Ταρωνά. Οι πιο λίγοι γάμοι και ανεπιτυχείς, 4, πραγματοποιήθηκαν με τα λοιπά

⁴⁶⁰ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, (έκδ.) ΜΟΥΣΤΟΕΥΔΗΣ, 49.

⁴⁶¹ ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, (έκδ.) ΜΟΥΣΤΟΕΥΔΗΣ, 43: «λαμβάνει δὲ τὴν ἐκείνου γυναῖκα Μελισσηνήν (Ζ): ἔφθασε καὶ γὰρ τὴν ἰδίαν γυναῖκα νόμῳ θανάτου ἀποβαλέσθαι». GEOFFROI DE VILLEHARDOUIN, *Conquête de Constantinople*, παρ. 301.

⁴⁶² ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Ο θεσμός της οικογένειας*, 14-15.

βαλκανικά κράτη, όπως με την οικογένεια των Ασάν της Βουλγαρίας και των Nemanja της Σερβίας.

Παρατηρούμε ότι οι ηγεμόνες της Ηπείρου έχουν μια εμφανή προτίμηση προς τους Δυτικούς παρά με τους ηγεμόνες των Βαλκανίων. Αυτό συμβαίνει επειδή οι επιγαμίες εντάσσονταν σε μια στρατηγική συμμαχιών με ισχυρούς γείτονες. Στόχος αυτών των ενώσεων ήταν η εξασφάλιση στρατηγικής υποστήριξης και η δημιουργία μιας αντικαϊκής συμμαχίας με στόχο τη διεκδίκηση της Κωνσταντινούπολης. Εξάλλου μέσω των συγγενικών δεσμών προσπάθησαν να αποτρέψουν τις ενδεχόμενες επιθέσεις. Οι επιγαμίες με τα βαλκανικά κράτη ήταν λίγες ενδεχομένως λόγω της αβεβαιότητας της πολιτικής σκηνής στα κράτη αυτά σε σύγκριση με τα δυτικά. Παράλληλα, οι γάμοι με τοπικές οικογένειες, αποσκοπούσαν στη διατήρηση της εσωτερικής συνοχής και την εξουδετέρωση πιθανών εσωτερικών απειλών.

Ιδιαίτερα σημαντικές ήταν οι επιγαμίες με την Βυζαντινή αυτοκρατορία, ιδίως από την εποχή των Λασκαριδών της Νίκαιας. Παρόλο που οι σχέσεις τους χαρακτηρίζονταν από συνεχείς αντιπαραθέσεις, συνάφθηκαν γάμοι, με αιώτερους σκοπούς. Την εποχή διακυβέρνησης του Μιχαήλ Β΄ Δούκα της Ηπείρου ξεκίνησαν οι έντονες διπλωματικές επαφές με το Βυζάντιο, αλλά οι επιγαμίες εφαρμόστηκαν κυρίως από την εποχή του γιου του, Νικηφόρου Α΄. Οι συμμαχίες αυτές ανέδειξαν τέσσερις γυναικείες προσωπικότητες, την Μαρία Λάσκαρη, την Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή, την Άννα Παλαιολογίνα, κόρη του Μιχαήλ Η΄, και την Άννα Παλαιολογίνα, κόρη του Μιχαήλ Θ΄. Βέβαια, η πρώτη απεβίωσε λίγο μετά από τον γάμο της.

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι ο μεγαλύτερος αριθμός συνοικεσίων σημειώθηκε την εποχή διακυβέρνησης του Μιχαήλ Β΄ Δούκα. Τρεις πολιτικές επιγαμίες πραγματοποιήθηκαν μέσα σε μόλις τρία χρόνια. Αξιοσημείωτο είναι ότι, οι θυγατέρες των ηγεμόνων της Ηπείρου τελούσαν γάμους με ξένους ηγεμόνες, ακόμη και διαφορετικού θρησκευματος. Αντίστοιχα, το ίδιο ίσχυε και για τους γιους τους, γεγονός που υποδηλώνει μια σχετική ευελιξία στα συνοικέσια. Έχουμε μια τρανταχτή περίπτωση συνοικεσίου, αυτού της Θάμαρ της Ηπείρου με τον Φίλιππο Ανδεγαυό του Τάραντα, κατά το οποίο η Θάμαρ υποχρεώθηκε να αλλάξει τόσο το δόγμα της όσο και το όνομά της. Η περίπτωση αυτή ξεχωρίζει, καθώς αποτελεί μια από τις δυο γνωστές περιπτώσεις, όπου μια Ηπειρώτισσα γυναίκα προέβη σε τόσο ριζική μεταβολή της ταυτότητάς της στο πλαίσιο ενός μικτού γάμου στην Ήπειρο. Η άλλη γυναίκα που

προέβη σε ανάλογη αλλαγή ήταν η Άννα, κόρη του Μιχαήλ Β΄, η οποία μετονομάστηκε σε Αγνή.

Καταλήγοντας, καθίσταται σαφές, ότι στην Ήπειρο έδρασαν εξέχουσες γυναικείες προσωπικότητες, είτε ανώνυμες είτε επώνυμες. Όλες αυτές άφησαν το στίγμα τους στην πολιτική και κοινωνική ζωή της Ηπείρου. Ιδιαίτερα, οι πιο δραστήριες, όπως λόγου χάρη η Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή, αναδείχθηκαν σε σημαντικές πολιτικές προσωπικότητες ξεδιπλώνοντας μια άλλη πτυχή της γυναικείας παρουσίας πέρα από τον οίκο της.

Βιβλιογραφία

ΠΗΓΕΣ-ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΠΗΓΩΝ

ALBRICUS TRIUM FONTIUM, *Chronica Monachi Albrici Trium Fontium*, (έκδ.) P. SCHEFFER-BOICHORST, M.G.H. SS. 23: 631- 950.

ANDREA DANDOLO, *Chronicon Venetum*, RIS, 12: 1-523.

ANONYMOUS TRANENSIS, (έκδ.) FORGES-DAVANZATI, *Dissertazione sulla seconda Moglie di Re Manfredi e su' loro figliuolo i di Domenico Forges Davanzati patrizio tranese e prevosto della regal chiesa di Canosa*, Νάπολη, 1791.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, *Georgii Acropolitae, Opera*, I', (έκδ.) A. HEISENBERG, Λειψία, 1903 (επανέκδ. P. WIRTH, Στουτγάρδη, 1978).

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Georgii Pachymeris de Michaelae et Andronico Palaeologis libri tredecim*, vol.2 (έκδ. I. BEKKER), [C.S.H.B, Βόννη, Weber, 1835], σσ. 3-325/*Georges Pachymères, Relations Historiques*, (έκδ.) A., FAILLER, [C.F.H.B. Series Parisiensis XXIV\1-2, Παρίσι, Les Belles Lettres] 1984, 1: 3-325, 2: 329-667.

CHRONICA BYZANTINA BREVIORA, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, (έκδ.) SCHREINER, R, (CFHB XII), 3 vol, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Βιέννη, 1975-1979.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Gregorius Nazianzenus*, PG: 35- 38.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΩΜΑΤΗΝΟΣ, *Demetrii Chomateni Ponemata diaphora*, (έκδ.) G. PRINZING, (C.F.H.B. 38), Βερολίνο, 2002.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΨΑΡΙΑΝΟΣ, *Μητροπολίτης Σερβίων και Κοζάνης, Ακολουθία της οσίας μητρός ημών Θεοδόρας βασιλίσσης Άρτης*, Αθήνα, 1965.

ΔΩΡΟΘΕΟΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ, (έκδ.) BUCHON J. A, *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle / publiées pour la première fois*, σσ. XVIII-XLIII, Παρίσι, 1841.

ΕΦΡΑΙΜ, Ephraemi Chronographi Caesares a Julio Caesare ad Michaellem Paleologum, PG 143, στήλ. 11-349.

ERNOUL, *Chronique d' Ernoul et de Bernard le Tresorier*, (έκδ.) M.L. de Mas Latrie, Societe de l' Histoire de France, Παρίσι, 1871.

HENRI DE VALENCIENNES, *Histoire de l'empereur Henri de Constantinople*, (έκδ.) J. A. BUCHON, Recherches et Matériaux pour servir à une histoire de la domination française dans les provinces démembrées de l' Empire grec, 2 vol. en un tome, Παρίσι, A. Desrez, 1840, t. II, pp. 171-213, (έκδ.) J. LONGNON, Παρίσι, 1948 (Documents 588 relatifs à l'histoire des Croisades, publiés par l' Académie des Inscriptions et Belles Lettres, II).

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΕΤΟΧΙΤΗΣ, *Εκθεσις περί της εις Σερβίαν αποστολής*, (έκδ.) Κ. ΣΑΘΑΣ, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, I, 154-193.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΚΟΥΤΑΡΙΩΤΗΣ, *Ανωνύμου Σύνομις Χρονική*, (έκδ.) Κ. ΣΑΘΑΣ, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, τομ. VII (1894): 1-556.

GEOFFROI DE VILLEHARDOUIN, *Conquête de Constantinople*, II, (έκδ.) E. FARAL, Παρίσι, Belles Lettres, 1961.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *Epirotica Saeculi XIII*, (έκδ.) V.G. VASILIEVSKY, *IV*, III (1896): 233-299.

-----, «Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits», (έκδ.) Petridès, *Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v Konstantinopole*, 14 (1909): 69-100.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, *Ioannes Cantacuzeni eximperatoris Historiarum*, Libri IV, (έκδ.) L. SCHOPEN, I-III, 1828-1832.

ΙΩΒ ΜΕΛΙΑΣ, *Βίος Οσίας Θεοδώρας (Job Monachus, Vita Sanctae Theodoraе Reginae)*, PG 127, στήλες 903-908.

-----, *Βίος της οσίας Θεοδώρας υπό Ιώβ*, (έκδ.) ΜΟΥΣΤΟΕΥΔΗΣ, Α., Ελληνομνήμων, φύλλο Α' (1843).

-----, *Nouvelles Recherches historiques sur la principauté française de la Morée et ses hautes baronnies à la suite de la 4me Croisade*, (έκδ.) BUCHON J.A, I-II, Παρίσι, 1843.

- LAURENT, V., *Les Regestes des Actes du Patriarchat de Constantinople*, τόμ. I: Les actes de Patriarches, Fasc. IV (Les regestes de 1208 á 1309), Παρίσι, 1971.
- ΜΑΝΟΥΗΛ ΦΙΛΗΣ, *Manuelis Philae Carminam* I-II, (έκδ.) E. MILLER, Παρίσι, 1855-1857/ Martini Manuelis Philae Carmina Inedita, (έκδ.) A. MARTINI, Νεάπολη, 1900.
- ΜΙΚΛΟΣΙΧ, F. & ΜÜLLER, J. *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τόμοι 6, Βιέννη, 1860-1890.
- ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική Διήγησις*, (έκδ.) VAN DIETEN, Nicetae Choniatae Historia (CFHB, XI/I 1-2,) Βερολίνο, 1975.
- ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΛΕΜΜΥΔΗΣ, Nicephoros Blemmydes *Διήγησις Μερική*, (Curriculum vitae et carmina), (έκδ.) A. HEISENBERG, Λειψία, 1896.
- , Nicephori Blemmydae, Autobiographia (Curriculum Vitae) necnon Epistula Universalior, (έκδ.) J.A. MUNITIZ, 11 Corpus Christianorum, Series Graeca 13, Λέβεν, 1984.
- ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας λόγοι*, (έκδ.) L. SCHOPEN, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, I-II, [C.S.H.B] Βόννη, 1829-1830, (έκδ.) I. BEKKER, *Nicephori Gregorae Historiae Byzantinae libri postremi*, III, [C.S.H.B], Βόννη, 1855.
- , *Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte, Historia Rhomaike*, übersetzt und erläutert von J.L. VAN DIETEN, vol. I-III, Στουτγάρδη, 1973-1988.
- ΠΑΡΑΔΟΡΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Α. - TREU Κ. *Noctes Petropolitanae: сборникъ византийскихъ текстовъ XII-XIII*, Πίτερσμπουργκ, 1913.
- ΠΑΠΑΣ ΙΝΝΟΚΕΝΤΙΟΣ Γ΄, Innocentii III, Opera omnia, P.L 215 & 216.
- ΠΑΠΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΒ΄, *Lettres secretes et curiales du pape Jean XXII (1316-1334)*, (έκδ.) CONLON A, Παρίσι, 1900.
- PHILIPPE MOUSKES, *Chronique Rimée*, (έκδ.) REIFFENBERG, Collection de chroniques, 2 vol., Βρυξέλλες, 1836-1838.
- ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ ΤΟΥ ΛΟΥΚΚΑ, *Ptolemaei Lucensis Historia Ecclesiastica*, (έκδ.) MURATORI L.A, *Rerum Italicarum Scriptores*, XI, Μιλάνο (1727), στήλη 1232.
- TEODOSIJE, LIFE OF SAVA, (έκδ.) Đ. DANIČIĆ, Domentijan (sic!), Život svetoga Save. Βελιγράδι, 1860.

ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΟΡΕΩΣ, (έκδ.) Π.ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, Αθήνα, 1940.

-----, *Libro de los Fechos et conquistas del principado de la Morea, red. Fr. Juan fernandez de Heredia*, (έκδ.) Α. MOREL-FATIO, Societe de l'Orient Latin, Γένοβα, 1885.

-----, *Livre de la conquete de la princée de l'Amorée. Chronique de Morée (1204-1305)*, (έκδ.) J. LONGNON, Παρίσι, 1911.

ΧΡΟΝΙΚΟ ΓΑΛΑΞΕΙΔΙΟΥ, (έκδ.) Κ. ΣΑΘΑΣ, Αθήνα 1895.

- , Ευθυμίου ιερομονάχου, *Χρονικό του Γαλαξειδίου*, (επιμ. έκδ.) Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ, Αθήνα, 1985.

VALENTINI J. (έκδ.), *Acta Albaniae Veneta, saeculorum XIV et XV*, Part I, vols. 1-7: Saeculum XIV complectens, annum MCCCLXXXIV (=1384), Παλέρμο-Ρώμη-Μόναχο, 1967.

ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ACHIMASTOU-ΡΟΤΑΜΙΑΝΟΥ Μ., «The Basilissa Anna Palaiologina of Arta and the monastery of Vlacherna, des femmes et la monachisme byzantine» στο *Women and Byzantine Monasticism. Actes du Symposium d' Athènes, Mars 1988*, Αθήνα, 1991: 43-49.

ADASHINSKAYA, A. «Equally worthy of divine providence: Women as Sponsors of Monasteries and Independent Social Agents in Epirus», 1204–1393, *Hiperboreea*, 9.2 (2022): 159-182.

ANGELOMATIS- ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΙΣ, Η. Ν., «Women in the society of the Despotate of Epirus», *JÖB*, 32.2 (1982): 473-480.

ANGOLD, M. «Η Βυζαντινή Εκκλησία και τα προβλήματα του γάμου: η συμβολή του Ιωάννου Απόκαυκου μητροπολίτου της Ναυπάκτου», *Δωδώνη*, 17 (1988): 179-194.

ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Π. *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε όμορων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών*, I-II, Αθήνα 1856 (επανεκδ. Αθήνα, 1969).

ΑΣΩΝΙΤΗΣ, ΣΠ. Ν. *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον όψιμο Μεσαίωνα (Κομητεία Κεφαλληνίας, Δουκάτο Λευκάδας, Αιτωλοακαρνανία)*, Αθήνα 2005.

-----, «Παρατηρήσεις στις πρακτικές πολιτικοϊδεολογικής σύνδεσης Κωνσταντινούπολης και Ηπείρου κατά τον όψιμο Μεσαίωνα», *Η Βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου*, (έκδ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, Ε.), Άρτα 12-14 Απριλίου 2002: 141-160.

ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., *Η Βλαχέρνα της Άρτας, Τοιχογραφίες*, Αθήνα, 2009.

-----, «Οι τοιχογραφίες του Ιερού και του κυρίως Ναού» στο *Η Βλαχέρνα της Άρτας*, (επιμ. Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ), Εφορεία Αρχαιοτήτων Άρτας, Άρτα (2015): 139-188.

-----, «Η ταυτότητα βασίλισσας και δεσπότη στην ταφική πλάκα του ναού της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα», *ΔΧΑΕ*, 38 (2017): 275-286.

-----, «Η βασίλισσα Άννα Παλαιολογίνα της Άρτας και η μονή της Βλαχέρνας», *Σκουφάς*, τόμ. Θ΄ (1992/1): 3-11.

BABUIN, A., «Σημαίες της παλαιολόγιας περιόδου», *ΑΕ*, 149 (2010): 109-143.

ΒΑΡΖΟΣ, Κ., *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, τόμοι 2 (*Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 20*), Θεσσαλονίκη, 1984.

BARISIC, F., «L'anneau nuptial du kralevic Stefan Doukas (Radoslav Nemanic) », *ZRVI*, 18 (1978): 257-269.

ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ν., *Τα βασιλικά συνοικέσια κατά την εποχή των Παλαιολόγων (1258-1453): πολιτικές προσεγγίσεις*, Δ.δ, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2015.

BERG, B., «Manfred of Sicily, and the Greek East», *Βυζαντινά*, 14 (1988): 263-289.

BERGAMINI, G. AND C. GABERSCEK, *Ori e tesori D' Europa: Mille anni di oreficeria nel Friuli-Venezia Giulia*, Μιλάνο, 1992.

BERTELÉ, T., «Una Moneta dei Despoti di Epiro. (Con 1 tavola) », *B.Z.*, 44, no. 1-2 (1951): 25-26.

- BEES, N.A., «Unedierte Schriftstücke aus der Kauzlel des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetoliën)», *BNJ*, 21 (1976): 55-160.
- , «Ein politisches Treubekenntnis von Benedictus dem römisch-Katholischen Bischof von Kefalonia (1228)», *BNJ*, 3 (1922): 165-176.
- ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΑΗ, Ε., «Προσθήκαι και Παρατηρήσεις, Aus dem Nachlass von N.A. Bees», *BNJ*, 21 (1976): 161-247.
- ΒΕΛΕΝΗΣ, Γ., «Γραπτές επιγραφές από το περίστωο του ναού της Παντάνασσας στη Φιλιπιάδα», *ΔΧΑΕ*, 29 (2008): 81-85.
- , «Οι ταφικές επιγραφές του Ναού της Βλαχέρνας» στο *Η Βλαχέρνα της Άρτας*, (επιμ. Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ), Άρτα (2015): 119-138.
- BENSAMMAR, E. «La titulature de l'impératrice et sa signification», *Byz.*, 46.2 (1976): 243-291.
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Π., «Η τέχνη στην εποχή του Δεσποτάτου» στο *Ήπειρος, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα (1997): 224-237.
- , «Η κτιτορική τοιχογραφία στο περίστωο της Παντανάσσης Φιλιπιάδος», *ΔΧΑΕ*, 29 (2008): 73-79.
- BON A., «Dalle funéraire d'une princesse de Morée (XIIIe siècle) », *MonPiot.*, 49 (1975): 129-139.
- , *La Morée franque*, Παρίσι, 1969.
- ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, Λ. *Χρονικά της μεσαιωνικής και τουρκοκρατούμενης Ηπείρου. Εκδόσεις και χειρόγραφα*, Ιωάννινα, 1962.
- BREDENKAMP, F. *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224-1242)*, Θεσσαλονίκη 1996.
- BURY, J.B., «Inedita Nicephori Blemmydae», *B.Z.*, 6 (1897): 526-537.
- BUCHON, J.C.A., *Nouvelles Recherches historiques sur la principauté française de la Morée et ses hautes baronnies à la suite de la 12 4me Croisade*, I-II, Παρίσι, 1843.
- CAGGESE, R., *Roberto d' Angio e I suoi tempi*, I, Φλωρεντία, 1922.
- CARR, A. W., «Portrait of a lady» στο *The Eloquence of Art*, Λονδίνο, 2020: 71-90.

ΓΑΡΙΔΗΣ Μ., «Η εξωτερική ζωγραφική διακόσμηση στην Άρτα. Ναός Αγίας Θεοδώρας», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990), Άρτα 1992: 401-407.

ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., *Οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας κατά την περίοδο του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, δ.δ, Ιωάννινα, 2007.

- , *Η Αγία Θεοδώρα η βασίλισσα της Άρτης*, Άρτα 2001.

CHOTZAKOGLU, C. «Die Palaiologen und das früheste Auftreten des byzantinischen Doppeladlers», *Byzantinoslavica*, 57.1 (1996): 60-68.

CVETKOVIC BR., «The Investiture Relief in Arta, Epiros», *ZRVI*, 33 (1994): 103-112.

- , «Iconography of Female Regency: An Issue of Methodology», *Nis I Vizantija*, 10 (2011): 405-414.

ΔΕΝΔΙΑΣ, Μ., «Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα βασίλισσα Σικελίας και Νεαπόλεως», *HX*, 1 (1926): 219-294.

DENISOV, S. *Политическая элита Эпирского царства в 1205- 1261 гг.* — М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2017 (*Political Elite in the Principality of Epirus in 1205-1261* (MEDIAEVALIA [series minor])).

ΔΟΑΝΙΔΟΥ, Σ.Ι., *Το Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1205-1460)*, Αθήνα, 1989.

DÖLGER, F. & WIRTH, P., *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 bis 1453*, 3 Teil erweiterte und verbesserte Auflage, Μόναχο, 1977.

DRPIĆ, I. *Epigram, Art, and Devotion in Later Byzantium*, Κέμπριτζ, 2016.

DUCELIER, A., *La Façade Maritime de l' Alabanie au Moye nage durazzo et Valona de Xie au XVe siecle*, Θεσσαλονίκη, 1981.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Σ., *Αγιολόγιον της Ορθοδόξου Εκκλησίας*. Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, 1961.

FAILLER, A., «Le projet de mariage d'Anne Palaiologina avec Milutin de Serbie», *RSBS*, 1 (1981): 239-249.

-----, «Chronologie et composition dans l' Histoire de Georges Pachymère», *REB*, 39 (1981): 145-249.

- FASSOULAKIS, S., *The Byzantine Family of Raoul-Ral(l)es*, Αθήνα, 1973.
- FERJANČIĆ, B., «*O despotskim poveljama*», *ZRVI*, 4 (1956): 89-114.
- , «*Posedi Porodice Maliasina u Tesaliji*», *ZRVI*, 9 (1966): 33-48.
- , «*La Serbie et la monde byzantin durant la premiere moitié du XIIIe siècle*», *ZRVI*, 27- 28 (1989): 103-148.
- ΦΕΡΟΥΣΗΣ, Δ., *Θεοδώρα Κομνηνή, Βασίλισσα και Μοναχή*, Αθήνα 1999.
- FILANGIERI, R. *I Registri della cancelleria Angioina, ricostruiti da Riccardo Filangieri con la collaborazione degli Archivisti Napoletani*, Νάπολη, 1950-1987.
- FÖGEN, M. T., «*Horror iuris. Byzantinische Rechtsgelehrte disziplinieren ihren Metropoliten*» στο *Cupido Legum*, (έκδ.) BURGMANN L, FÖGEN, M. T. & SCHMINCK A., Φρανκφούρτη (1985): 47-71.
- FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη του δεσποτάτου της Ηπείρου την περίοδο της δυναστείας των Κομνηνών Αγγέλων (1204-1318)*, δ.δ., Θεσσαλονίκη 2013.
- , «*Art and Political Ideology in the State of Epiros during the Reign of Theodore Doukas (1215-1230)*», *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 23 (2013): 217–250.
- , *Art, Power, and Patronage in the Principality of Epirus, 1204-1318*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, 2022.
- GARDNER, A. *The Laskarids of Nicaea. The Story of an empire in exile*, Λονδίνο, 1912.
- GEANAKOPOLOS, D.J., *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282: A Study in Byzantine-Latin Relations*, Κέμπριτζ- Μασαχουσέτη, 1959.
- , «*Greco-Latin Relations on the eve of the Byzantine restoration: The battle of Pelagonia-1259*», *DOP*, 7 (1953): 99-141.
- , «*The Byzantine Princesses in Bulgaria*», *Byzantinobulgarica*, 9 (1995): 163-201.
- GEORGIEVA, S., «*Female Politicians in the Second Bulgarian Tsardom*», *Bulgaria Mediaevalis* 1.1 (2010): 113-136.
- , «*Diplomatic Marriages in Medieval Bulgarian Foreign Policy*», *Bulgarian Historical Review/Revue Bulgare d'Histoire* 1 (1993): 116-126.

GERSTEL, S.E.J, & M. KAPPAS., «Locating monumental painting from the Peloponnese» στο *Cross-Cultural Interaction Between Byzantium and the West, 1204–1669: Whose Mediterranean Is It Anyway?*, LYMBEROPOULOU, A. (έκδ.), (1st ed.) Λονδίνο, 2018: 175-202.

GIARENIS, I. «Sava Nemanjic and Nicaea», *Church Studies*, 1.16 (2019): 193-212.

GIUDICE, G. DEL., «La famiglia di Re Manfredi», *Archivio storico per le province napoletane* 3 (1878): 3-80/ 4 (1879), 35- 291/ 5 (1880), 21, 470.

HAINES, J., «The Songbook for William of Villehardouin, Prince of the Morea (Paris, Bibliothke nationale de France, fonds francais 844): A Crucial Case in the History of Vernacular Song Collections» στο *Viewing the Morea: Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, (έκδ. SHARON E. & J. GERSTEL), Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia, Ουάσινγκτον, 2013: 57-110.

HEICHELHEIM F. M. – HICKL- SZABO H.A., «A Serbo-Byzantine Betrothal Ring», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. 28.1 (1965): 317-319.

HENDRICKX, B., «Regestes des empereurs latins de Constantinople (1204-1261/1272)», *Βυζαντινά*, 14 (1988): 7-220.

HOECK J. – LOENERTZ R.J., «Nikolaos-Nektarios von Otranto Abt von Casole», *Studia Patristica et Byzantina*, XI, Έπταλ, 1965.

JIRECEK, K. *Geschichte der Serben*, 2 vol., Gotha, Perthes, 1911-1918.

KALOPISSI- VERTI, S., *Dedicatory inscriptions, and Donor portraits in thirteen century churches of Greece*, Βιέννη, 1992.

KAPPAS, M., «Cultural Interactions Between East and West. The Testimony of Three Orthodox Monasteries in Thirteenth-Century Frankish Messenia» στο *Intercultural Encounters in Medieval Greece after 1204: The Evidence of Art and Material Culture*, (έκδ. FOSKOLOU V. & KALOPISSI- VERTI S.), Βέλγιο, 2022: 361-393.

ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, Α., *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τόμος Γ' (11^{ος}-12^{ος} αι.), Αθήνα, 2009/ τόμος Δ' (13^{ος}-15^{ος} αι.), Αθήνα, 2015.

KARPOZILOS, A.D., *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea, and the Principality of Epiros (1217-1233)*, (*Βυζαντινά κείμενα και Μελέται 7*), Θεσσαλονίκη, 1973.

ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Β. «Λόγια Στοιχεία στην Επιγραφική του «Δεσποτάτου». Λόγιοι και διανοούμενοι κατά τον 13ο αι. στην Ήπειρο με βάση της έμμετρης επιγραφές του χώρου», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*. Άρτα 27-31 Μαΐου 1990 (εκδ. Ε. ΧΡΥΣΟΣ), Άρτα 1992: 517-544.

-----, «Ο Ιωάννης Απόκαυκος και η σχέση του με την επισκοπή Ιωαννίνων κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του», *Μεσαιωνική Ήπειρος*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Ιωάννινα 17-19 Σεπτεμβρίου 1999, (εκδ. Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ), Ιωάννινα 2001: 123-149.

KIESEWETTER, A. «Preludio alla Quarta Crociata? Megareites di Brindisi, Maio di Cefalonia e la signoria sulle isole ionie (1185-1250) » στο *Quarta crociata, Venezia–Bisanzio–Impero Latino 2*, (έκδ.) ORTALLI, G., G. RAVEGNANI, & P. SCHREINER, Βενετία, 2006: 317-358.

- , «Il Trattato del 18 ottobre 1305 fra Filippo I di Taranto e Giovanni Orsini di Cefalonia per la conquista dell' Epiro», *ASP*, 47 (1994): 177- 213.

- , «I Principi di Taranto e la Grecia (1294-1373/83) », *A.S.P.*, 54 (2001): 53-100.

ΚΙΣΣΑΣ, Κ., «Όσιος Ανδρέας ο ερημίτης ο εκ Μονοδένδρου. Ιστορία, λατρεία, τέχνη» *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*. Άρτα 27-31 Μαΐου 1990 (εκδ. Ε. ΧΡΥΣΟΣ), Άρτα, 1992: 205-237.

KISSAS, K. «O vremenu sklapanja braka Stefana Radoslava sa Anom Komninom» (Concerning the date of the marriage of Stephen Radoslav and Anna Comnena)», *ZRVI*, 18 (1978): 131-138.

ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α., *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο κατά τον 13^ο αιώνα*, Αθήνα, 1990.

KODER, J. & HILD, F., *Hellas und Thessalia* [TIB I], Βιέννη, 1976.

ΚΟΝΤΟΠΑΝΑΓΟΥ, Α., «Donor Portraits in the State of Epirus: Aesthetics, Fashion and Trends in the Late Byzantine Period» στο *The Balkans and the Byzantine World Before*

- and After the Captures of Constantinople, 1024 and 1453*, (έκδ.) STANKOVIC V., Λονδίνο, 2016: 59-68.
- ΚΟΡΔΩΣΗΣ, Μ.Σ., «Η κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας από της Φράγκους. Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα», *Ιστοριογεωγραφικά*, 1 (1986): 53-194.
- ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Φ., *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Α' - ΣΤ', Αθήνα, 1948-1957.
- ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, Ν., «Summit Diplomacy with a Female Face: Women as Diplomatic Actors in Byzantium from the 11th to the 15th Century» στο *La diplomatie byzantine, de l'Empire romain aux confins de l'Europe (Ve-XVe s.)*, (έκδ.) DROCOURT N. & MALAMUT E., Λέιντεν, 2020: 333-378.
- ΚΥΡΙΤΣΕΣ D., *The Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, Κέιμπριτζ- Μασαχουσέτη, 1997.
- ΚΥΡΡΙΣ, C. S., «Le rôle de la femme dans la société byzantine particulièrement pendant les derniers siècles», *JÖB*, 32.2 (1982): 463-472.
- ΛΑΙΟΥ, Α., *Constantinople, and the Latins. The foreign policy of Andronicus II, 1282-1328*, [Harvard Hist. Studies, 88], Κέιμπριτζ, 1972.
- , *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, Hampshire, Brookfield, Vt. Variorum 1992.
- , «Addendum to the report on the role of women in Byzantine society», *JÖB*, 32.1 (1982): 198-204.
- , «Observations on the Life and Ideology of Byzantine Women», *BF*, 9 (1985): 84-114.
- , «Contribution à l'étude de l'institution familiale en Epire au XIIIe siècle», *Fontes Minores*, 6 (1984): 275-323.
- , *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe-XIIIe siècles*, Παρίσι 1992.
- ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Κ., *Ιωάννης Απόκαυκος. Συμβολή στην έρευνα του Βίου και του συγγραφικού έργου του*, Αθήνα, 1988.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, Σ., «Άννα η Καντακουζηνή. Βυζαντινή επιγραφή εξ Αιτωλίας», *Νέος Ελληνομνημών*, 1 (1904): 37-42.

- ΛΑΠΠΙΑΣ, Ν. *Πολιτική Ιστορία του κράτους της Ηπείρου κατά τον 13^ο αι.*, δ.δ., Θεσσαλονίκη, 2007.
- LAPPA- ZIZIKAS, E. «Un chrysobulle inconnu en faveur du monastere des Saints-Anargyres de Kosmidion», *TM*, 8 (1981): 253-268.
- LASKARIS, M. *Vizantiske princeze u srednjovekovnoj Srbji*, Βελιγράδι, 1926.
- LEMERLE, P. «Trois actes du despote d'Épire Michel II concernant Corfu, connus et traduction latine», *Προσφορά εις Στίλπωνα Π. Κυριακίδη*, Θεσσαλονίκη, 1953: 405-426.
- LEONTIADES, G.I, *Die Tarchaneiotai: Eine prosopographisch-sigillographische Studie*, (*Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται* 27), Θεσσαλονίκη 1998.
- ΛΙΑΡΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Α., «Ἐκκλησιαστικοὶ θεσμοὶ καὶ νομικὴ φιλολογία στὸ «Δεσποτάτο» τῆς Ἡπείρου», *Βυζαντικά*, 35 (2018-2019): 131-170.
- LOENERTZ, R.J. «Aux origines du despotat d'Épire et la principauté d'Achaïe», *Byz.* 43 (1973): 360-394.
- LONGNON, J., *L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Παρίσι, 1949.
- MAGDALINO, P., *The History of Thessaly, 1266-1393*, Δ.δ., Οξφόρδη, 1976.
- , «Between Romaniae. Thessaly and Epirus in the Later Middle Ages» στο *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, (έκδ.) B. ARBEL, B.HAMILTON, D. JACOBY, Λονδίνο, 1989: 87-110.
- ΜΑΚΣΙΜΟΒΙΤΣ, L. «Serbia's View of the Byzantine World (1204–1261)» στο *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, (έκδ.) HERRIN J. & SAINT-GUILLAIN, G., Λονδίνο, 2016: 139-150.
- , « War Simonis Palaiologina die fünfte Gemahlin von König Milutin?» στο *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, (έκδ.) W. SEIBT, Βιέννη, 1996: 115-120.
- ΜΑΡΓΑΡΟΥ, Ε. *Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικών στο Βυζάντιο: συμβολή στη μελέτη για τη θέση της γυναίκας στη Βυζαντινή κοινωνία*. Δ.δ, Θεσσαλονίκη, 2000.
- ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΝΟΥΔΟΣ ΤΟΡΣΕΛΛΟ, *Ιστορία της Ρωμανίας*, Εισαγωγή, Έκδοση-Μετάφραση, Σχόλια: Ε. Η. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα, 2000.

- MARCOVICH, M., «Three Notes on Byzantine Epigraphy», *ZPE*, 54 (1984): 207–219.
- ΜΠΑΛΤΟΓΙΑΝΝΗ, Χ., *Συνομιλία το Θείου. Εικόνες από το Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών (9^{ος}-15^{ος} αι.)*, Αθήνα, 1998.
- ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, Α., *Ιστορία του Βασιλείου της Νίκαιας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, Αθήνα, 1898.
- MELICHAR, P. «Imperial Women as Emissaries, Intermediaries, and Conciliators in the Palaiologan Era», *JÖB*, 67 (2018): 103-128.
- MILLER, W., *The Latins in the Levant. A history of Frankish Greece (1204-1566)*, Νέα Υόρκη, 1908.
- MISSIOU, D., «Über die institutionelle Rolle der Byzantinischen Kaiserin», *JÖB*, 32.2 (1982): 489- 498.
- MLADJOV, IAN SR., «The children of Ivan Asen II and Eirēnē Komnēnē: contribution to the prosopography of medieval Bulgaria», *Bulgaria Mediaevalis* 3.1 (2012): 485-500.
- MORAVCSIK, G. «Zur Quellenfrage der Helenaepisode in Goethes Faust», *BNJ*, 8 (1931): 41-56.
- MURALT, E., *Esaii de Chronographie byzantine 1057-1453*, 2 vol., 1871-1873.
- NICOL D., «The Prosopography of the Byzantine Aristocracy» στο *Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, (έκδ.) Μ. ANGOLD (BAR International Series 221), Οξφόρδη (1984): 79-91.
- , *The Despotate of Epirus*, Οξφόρδη, 1957.
- , *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479). Μία συνεισφορά στην Ελληνική ιστορία κατά τον Μεσαίωνα*, Αθήνα, 1991.
- , *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, μτφ. Π. ΛΕΥΚΑ, Ανάτυπον εκ της «Ηπειρ. Εστίας», Ιωάννινα, 1974.
- , *The Byzantine lady: ten portraits, 1250-1500*, Κέμπριτζ, 1994.
- , «Ecclesiastical Relations between the Despotate of Epirus and the Kingdom of Nicaea», *Byz*, 22 (1952): 207-228.

- , *The Byzantine Family of Kantakouzenos (1100-1460)*, Ουάσινγκτον, 1968.
- , «Symbiosis and Integration. Some Greco-Latin Families in Byzantium in the 11th to 13th Centuries» στο *Studies in late Byzantine history and prosopography: Variorum collected studies series*. (1986): 113-135.
- , «The Relations of Charles of Anjou with Nikephoros of Epiros», *BF*, 4 (1972): 170-194.
- , «The Date of the death of Nikephoros I of Epiros», *RSBS*, 1 (1981): 251-257.
- . «Πρόσφατες έρευνες για τις απαρχές του Δεσποτάτου της Ηπείρου», *H.X.*, 22 (1980): 39-48.
- , «Thomas Despot of Epiros and the foundation Date of the Paregoritissa at Arta», *Βυζαντινά*, 13.2 (1985): 751-758.
- , «Mixed marriages in Byzantium in the thirteenth century», *Studies in church history*, 1 (1964): 160-172.
- , «Η Ήπειρος ως ανεξάρτητη ηγεμονία. Το «δεσποτάτο» της Ηπείρου» στο *Ήπειρος, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα (1997): 198-217.
- ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΑΙΚ., *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή: κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα*, ΕΙΕ, Αθήνα, 2008.
- , *Η θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία*, Αθήνα, 2008.
- ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΑΙΚ. & ΧΡΗΣΤΟΥ, Ε., «Οι αντιλήψεις των Βυζαντινών για την άσκηση της εξουσίας από γυναίκες (780-1056)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 13 (1999): 49-67.
- ΝΤΑΜΠΛΙΑΣ, Χ., *Η ιστορία της Θεσσαλίας τον 13ο αιώνα*, Δ.δ. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Θεσσαλονίκη, 2000.
- ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Μ., «Γράμμα του ιερέως και νομικοῦ τῶν Παλατίων Νικήτα Καρανηνοῦ πρὸς τὸν ἡγούμενον τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (1256)» στο *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλανδον*, II (1966): 286-308.
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. Κ. *Η μονή Βαρνάκοβας*, Αθήνα, 1922.
- , «Ο τάφος της Αγίας Θεοδώρας», *ABME*, Β' (1936): 105-115.
- , «Η Αγία Θεοδώρα της Ἄρτης», *ABME*, Β' (1936): 88-115.

- , «Η μονή της Κάτω Παναγιάς», *ABME*, Β' (1936): 70-87.
- , *Η Παρηγορήτισσα της Άρτης*, Αθήνα, 1963.
- , «Βυζαντινά μνημεία της Αιτωλοκαρνανίας», *ABME*, Θ' (1961): 3-112.
- OSSWALD, B. *L'Épire du treizième au quinzième siècle: autonomie et hétérogénéité d'une région balkanique. Archéologie et Préhistoire*. Université Toulouse le Mirail – Τουλούζη, 2011.
- ΠΑΖΑΡΑΣ Θ., *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1988.
- PALADINO G., *Bartholomaei de Neocastro Historia Sicula, Frammenti di storia vicentina (AA.1250- 1293), (Rerum Italicarum scriptores, 13.2)*, Μπολόνια, 1922.
- ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, Α.Δ., *Βυζαντινή Αιτωλοκαρνανία. Συμβολή στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*, Αθήνα, 1985.
- PAPADOPOULOS, A., *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453*, Άμστερνταμ, 1962.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Α (έκδ.), «Συνοδικά γράμματα Ιωάννου του Απόκαυκου», *Βυζαντίς*, 1 (1909): 3-30.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Β., *Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα, 2002.
- , «Το βυζαντινό τέμπλο του ναού της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα», *ΔΧΑΕ*, 29 (2011): 233-246.
- , «Επιτύμβια παράσταση στο ναό της Παναγίας Παρηγορήτισσας στην Άρτα», *ΔΧΑΕ*, 25 (2004): 141-153.
- , (επιμ.), *Η Βλαχέρνα της Άρτας*, Εφορεία Αρχαιοτήτων Άρτας, Άρτα, 2015.
- , «Θεοδώρα Πετραλείφα – Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή. Δύο βυζαντινές βασίλισσες στην αυλή του Δεσποτάτου της Ηπείρου», *ΔΧΑΕ*, 42 (2021): 169-187.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Β., & ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ Α. (επιμ.), *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Ηπείρου*, Υπουργείο Πολιτισμού - 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ιωάννινα, 2008.

- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Α., *Οι Μελισσηνοί της Δημητριάδας. Κτήτορες Ι. Μονών*, Αθήνα, 1989.
- PARKS, A., «Thy Father's Valiancy Has Proved No Boon: The Fates of Helena Angelina Doukaina and Her Children» στο *Medieval Hostageship c. 700-c. 1500: Hostage, Captive, Prisoner of War, Guarantee, Peacemaker*, (έκδ.) BENNETT M. & WEIKERT K., Νέα Υόρκη & Λονδίνο, 2016: 140-157.
- RATLAGEAN, E., «Une sainte souveraine grecque Theodora impératrice d'Épire», *Byzantinoslavica*, 56 (1995): 453-460.
- ΠΕΡΑΝΘΗΣ, Ο., *Η Αγία Θεοδώρα, Βασίλισσα της Άρτας*, Άρτα, 1960.
- PERRAT C. – LOGNON, J., *Actes relatifs à la principauté de Morée (1289-1300)*, Παρίσι, 1967.
- PETRIDES. S., «Le moine Job», *EO*, 15 (1912): 40-48.
- ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Κ. Γ., *Το κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας εβδόμου βαθμού εξ αίματος στο βυζαντινό δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985.
- , «Ζητήματα κωλυμάτων γάμου από τη νομολογία και την πρακτική του «δεσποτάτου» της Ηπείρου» στο *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*. Άρτα 27-31 Μαΐου 1990, (έκδ. Ε. ΧΡΥΣΟΣ), Άρτα 1992: 355-374.
- POLEMIS, D.I. *The Doukai, A contribution to Byzantine Prosopography*, Λονδίνο, 1968.
- PRINZING, G., «Sozialgeschichte der Frau im Spiegel der Chomatenos-Akten», *JÖB*, 32.2 (1982): 453-462.
- , «Epiros 1204-1261: Historical Outline-Sources-Prosopography», στο *Identities and Alliances in the Eastern Mediterranean after 1204*, (έκδ.) J. HERRIN- G. SAINT GUILLAIN, Λονδίνο, 2016: 81-92.
- RHOBY, A. *Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung. Band 3, Teil I: Byzantinische Epigramme auf Stein nebst Addenda zu den Bänden 1 und 2*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Βιέννη, 2014.
- RODD, R. *The Princes of Achaia and the Chronicles of Morea. A Study of Greece in The Middle Ages*, I-II, Λονδίνο, 1957.

RUNCIMAN, S., *The Sicilian vespers: a history of the Mediterranean world in the later thirteenth century*, Κέιμπριτζ, 2000.

ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Γ.Κ.Α., *Υστεροβυζαντινή και πρώιμη οθωμανική Θεσσαλία*, Αθήνα, 2022.

-----, *Για ένα νέο βιογραφικό λεξικό του Βυζαντίου. Εισαγωγική συμβολή*, (τόμος Α'), Αθήνα 2022.

SAVVIDES, A. G. C., «Splintered medieval Hellenism: The semi-autonomous state of Thessaly (AD 1213/1222 to 1454/1470) and its place in history», *Byz.*, 68.2 (1998): 406-418.

ΣΕΡΑΦΕΙΜ, (Σεραφεΐμ ο Βυζάντιος, Μητροπολίτης Άρτης), *Δοκίμιον Ιστορικής τινος περιλήψεως τῆς ποτε ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου Ἑπειρωτικῆς πόλεως Ἄτης καὶ τῆς ὠσαύτως... Πρεβέζης*, Αθήνα, 1884.

SOUSTAL P. & KODER, J., *Nikopolis Kephallenia* [TIB III], Βιέννη, 1981.

ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., «Τα υπέρ της Μονής της Παναγίας της Λυκουσάδος του Φαναρίου Καρίτσας. Παλαιά Βυζαντινά (ΙΓ' και ΙΔ' Αι.) Έγγραφα (χρυσόβουλλα κ.α), *ΕΕΒΣ*, 52 (2004-2006): 479-528.

ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α. *Νίκαια και Ἑπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθεια τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη, 1991.

- , «Τα Ιόνια νησιά κατά το πρώτο μισό του 13ου αι.» στο *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου*, (Β' τόμος), Ζάκυνθος 3-27 Σεπτεμβρίου 1997: 41-52.

-----, «Το αξίωμα του «Δεσπότη» και τα Δεσποτικά έγγραφα της Ηπείρου» στο *Μεσαιωνική Ἑπειρος*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Ιωάννινα 17-19 Σεπτεμβρίου 1999, (έκδ. Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ), Ιωάννινα 2001: 73-96.

-----, «Η Αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης επί Μανουήλ Δούκα (1230-1237). Η εξωτερική πολιτική», *ΙΓ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (29-31 Μαΐου 1992) Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη, 1993: 157-178.

- , «Συμβολή στο ζήτημα της αναγόρευσης του Θεόδωρου Δούκα» στο *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριάρα*, Θεσσαλονίκη, 1988: 37-62.

-----, «Πολιτική Ιδεολογία του κράτους της Ηπείρου», *Βυζαντιακά*, 31 (2014): 155-178.

STAVRAKOS, C., «12 Donors, Patrons, and Benefactors in Medieval Epirus Between the Great Empires: A Society in Change or Continuity?» στο *Eclecticism in Late Medieval Visual Culture at the Crossroads of the Latin, Greek, and Slavic Traditions*, (επιμ.) Μ. A. ROSSI & A. I. SULLIVAN, Βερολίνο, 2022: 291-314.

STIERNON, L., «Les Origines du Despotat d'Épire. A propos d'un livre recent», *REB*, 17 (1959): 90-126.

ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, Ε., «Γυναικείες παρουσίες στη Βυζαντινή Άρτα», *Σκουφάς*, 86- 87 (1996-1997): 123-131.

----, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα (13^{ος} -15^{ος} αι.)*, Ε.Ι.Ε, Αθήνα, 2008.

-----, «Πολιτική ιστορία του κράτους της Ηπείρου (13^{ος}-15^{ος} αι.)» στο *Βυζάντιο. Ιστορία και πολιτισμός. Ερευνητικά πορίσματα*, Τόμος Ζ'. Η αποσύνθεση και η παρακμή, (επιμ.) Τ. ΛΟΥΓΓΗΣ- Δ. ΛΑΜΠΑΔΑ, Αθήνα 2022: 341-370.

SYGKELLOY, E. & ATHANASOPOULOS, A. & TSATSOULIS, CH., «Medieval Epirus: aspects of history and prosopography», *Proceedings of the International Symposium «Nis and Byzantium» XX: In Memory of His Holiness Serbian Patriarch Irinej, University of Nis, 3-5 June 2021*, Νις, 2022: 231-240.

SUBOTIC, G., «Portret nepoznate bugarske carise», *Zograf*, 27 (1998-1999): 93-102.

ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, Γ., «Βυζαντινά επιγραφαί εξ Αιτωλίας», *Επετηρίδα «Παρνασσού»*, Ζ'(1903): 208-215.

TALBOT, A. M. (εκδ.), *Holy women of Byzantium: ten saints' lives in English translation*. Vol. 1, Ουάσινγκτον, 1996.

-----, «Affirmative Action in the 13th Century: An Act of John Apokaukos concerning the Blachernitissa Monastery in Arta» στο *ΦΙΛΕΛΛΗΝ: Studies in Honour of Robert Browning*, ed. CN Constantinides et al, Βενετία, 1997: 399-409.

ΤΕΡΕΖΑΚΗΣ, Γ. Ε., *Η Θεσσαλική κοινωνία (12ος-15ος αιώνες). Ιστορικές παράμετροι της σύνθεσης και της κατανομής του πληθυσμού*, Αθήνα 2022.

THEIS, L., *Die Architektur der Kirche der Panagia Paregoretissa in Arta/ Epirus*, Αμστερνταμ, 1991.

TRAPP, E. (έκδ.), *Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit*, I-XII, Addenda und Corrigenda I-II, Βιέννη, 1976-1995.

ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ Ε. Ν., «Ανάγλυφες εικόνες σε ξύλο από την Καστοριά και την περιοχή της», *ΔΧΑΕ*, 37 (2016): 87-106.

ΤΣΙΛΙΓΙΑΝΝΗΣ, Κ.Α., «Τα τέκνα του Μιχαήλ Β΄ ΑγγελοΚομνηνοΔούκα και της Αγίας Θεοδώρας, βασίλισσας της Άρτης», *Σκουφάς*, 95 (2003): 302-346.

-----, *Ιστορικά ανάλεκτα*, Άρτα, 2012.

ΤΣΟΛΑΚΗ, ΕΥΔ. Θ., «Ο Ιωάννης Άγγελος Δούκας και η οικογένεια του», *Βυζαντινά*, 17 (1974): 275-288.

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Ν.Β., *Οι λόγιοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, Ιωάννινα, 1960.

VAN TRICHT, F., «La politique étrangère de l'empire de Constantinople, de 1210 à 1216. Sa position en Méditerranée orientale: problèmes de chronologie et d'interprétation*(1re partie)», *Le moyen âge*, 107.2 (2001): 219-238.

- , *The Latin renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204-1228)*, Λέιντεν- Βοστώνη, 2011.

VANDERHEYDE C., «La salamandre: un curieux détail sculpté sur une plaque funéraire trouvée à Andravida dans le Péloponnèse» στο *Ktèma: civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques*, 37 (2012): 359-372.

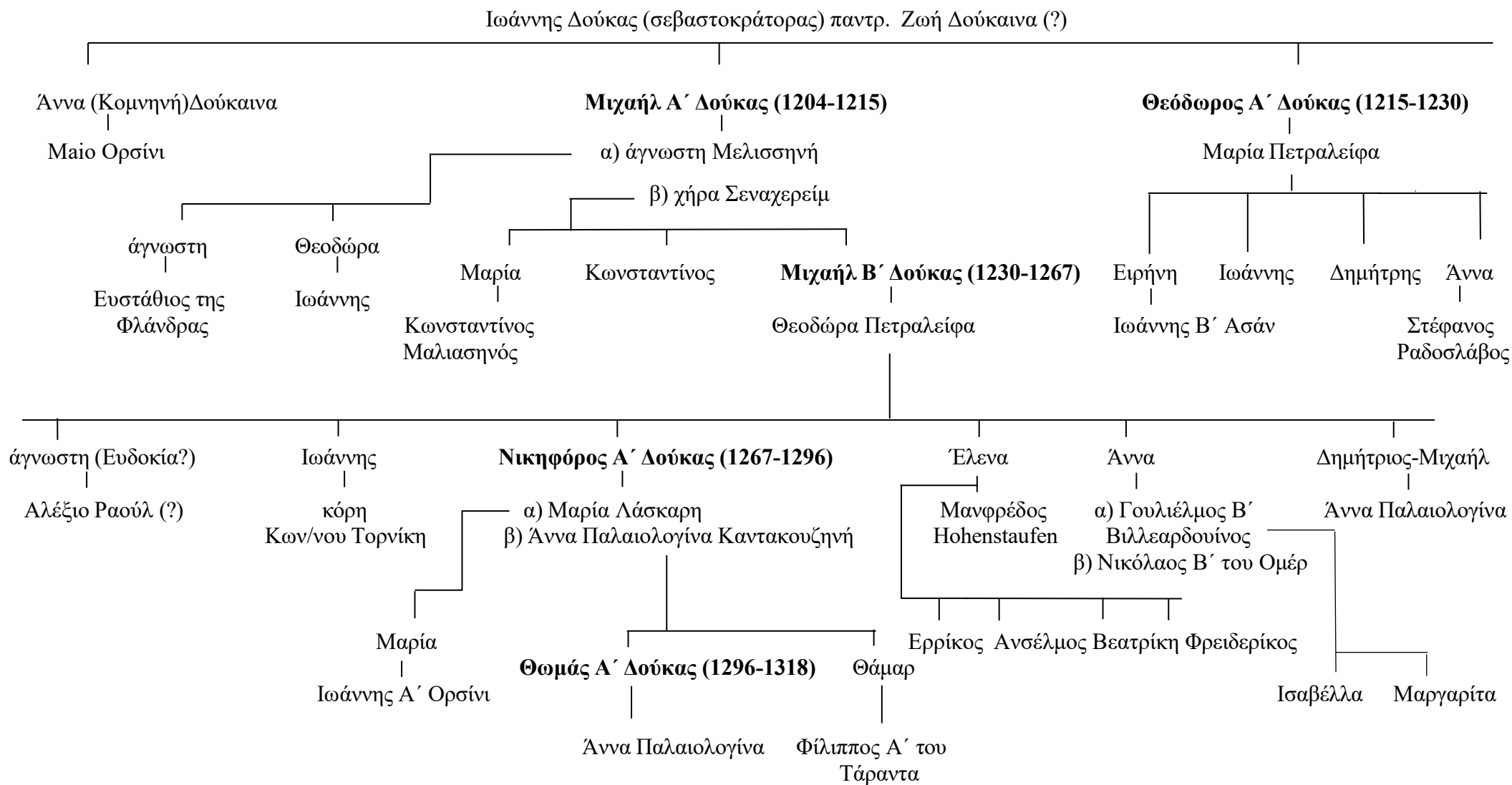
Χρονολογικός πίνακας επιγαμιών

α	Έτος	Νύφη	Προσωπογραφικά	Γαμπρός	Προσωπογραφικά	Ηγεμόνας/ Δεσπότης Ηπείρου
1	-	άγνωστη Μελισσηνή	-	Μιχαήλ Α΄ Δούκας	Polemis, Doukai, 92	Μιχαήλ Α΄ Δούκας (1204-1215)
2	-	χήρα Σεναχερείμ/ «Μελισσηνή»	Βαρζός, 689	Μιχαήλ Α΄ Δούκας	Polemis, Doukai, 92	Μιχαήλ Α΄ Δούκας (1204-1215)
3	1209	άγνωστη κόρη του Μιχαήλ	Βαρζός, 689	Ευστάθιος της Φλάνδρας	-	Μιχαήλ Α΄ Δούκας (1204-1215)
4	1219	Θεοδώρα	Βαρζός, 689	Ιωάννης	-	Θεόδωρος Α΄ Δούκας (1215-1230)
5	-	Μαρία	Βαρζός, 689	Κωνσταντίνος Μαλιασηνός	Polemis, Doukai,142-143	Θεόδωρος Α΄ Δούκας (1215-1230)
6	τέλη 1227- αρχές 1228	Άννα Δούκαινα	Polemis, Doukai, 88. Βαρζός, 607	Μαίο Ορσίνι	-	Θεόδωρος Α΄ Δούκας (1215-1230)
7	-	Μαρία Πετραλείφα	Polemis, Doukai, 165- 166. Βαρζός, 554-555	Θεόδωρος Α΄ Δούκας	Polemis, Doukai, 89-90	Θεόδωρος Α΄ Δούκας (1215-1230)

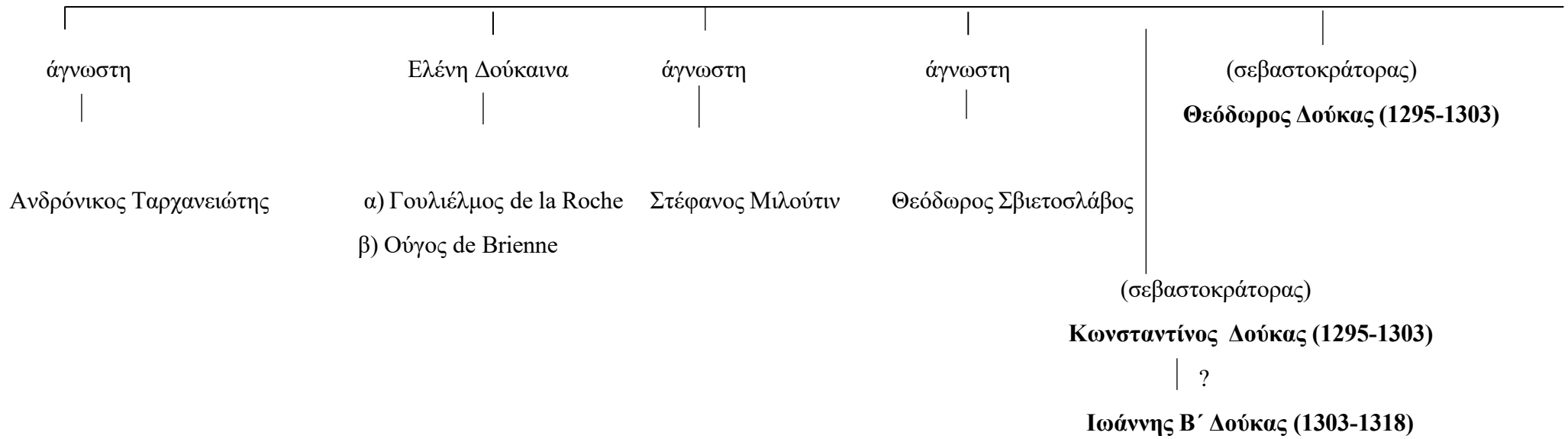
8	τέλη 1219- αρχές 1220	Άννα Αγγελίνα Κομνηνή Δούκαινα	Polemis, Doukai, 90- 93. Βαρζός, 554-555	Στέφανος Ραδοσλάβος της Σερβίας	-	Θεόδωρου Α΄ Δούκα (1215-1230)
9	1237	Ειρήνη Δούκαινα	Polemis, Doukai, 90	Ιωάννης Β΄ Ασάν της Βουλγαρίας	-	Μιχαήλ Β΄ Δούκας (1230-1267)
10	≈1230	Θεοδώρα Πετραλείφα	PLP, 5664	Μιχαήλ Β΄ Δούκας	PLP, 220	Μιχαήλ Β΄ Δούκας (1230-1267)
11	1258-1259	Έλενα Δούκαινα	PLP, 6001	Μανφρέδος Hohenstaufen	PLP, 16779	Μιχαήλ Β΄ Δούκας (1230-1267)
12	1259	Άννα Δούκαινα	PLP, 1000	Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουίνος	PLP, 435	Μιχαήλ Β΄ Δούκας (1230-1267)
*	-	Άννα Δούκαινα	PLP, 1000	Νικόλαος Β΄ του Ομέρ	PLP, 24699	Μιχαήλ Β΄ Δούκας (1230-1267)
13	-	άγνωστη (Ευδοκία?)	PLP, 6227	Αλέξιος Ραούλ (?)	PLP, 24109	Μιχαήλ Β΄ Δούκας (1230-1267)
14	τέλη 1278- ?	Άννα Παλαιολογίνα	PLP, 21350	Δημήτριος-Μιχαήλ Δούκας	PLP, 193	Νικηφόρος Α΄ Δούκας (1267-1296)

15	-	κόρη του σεβαστοκράτορα Τορνίκη	Polemis, Doukai, 97	Ιωάννης Δούκας	PLP, 205	Μιχαήλ Β΄ Δούκας (1230-1267)
16	-	κόρη της οικογένειας Ταρωνάδων – Υπομονή Δούκαινα	PLP, 5667	Ιωάννης Α΄ Δούκας της Θεσσαλίας	PLP, 208	Ιωάννης Α΄ Δούκας (1266/7-1289-90)
17	≈1260	άγνωστη κόρη του Ιωάννη Δούκα	Polemis, Doukai, 97	Ανδρόνικος Ταρχανειώτης	PLP, 27475	Ιωάννης Α΄ Δούκας (1266/7-1289-90)
18	≈1280	Ελένη Δούκαινα	Polemis, Doukai, 97	Γουλιέλμος de la Roche	PLP, 24400	Ιωάννης Α΄ Δούκας (1266/7-1289-90)
19	1291	Ελένη Δούκαινα	Polemis, Doukai, 97	Ούγος de Brienne	PLP, 23752	Ιωάννης Α΄ Δούκας (1266/7-1289-90)
20	≈1284	άγνωστη κόρη του Ιωάννη Δούκα	Polemis, Doukai, 97	Θεόδωρος Σβιετοσλάβος	PLP, 27251	Ιωάννης Α΄ Δούκας (1266/7-1289-90)
21	≈1284	άγνωστη κόρη του Ιωάννη Δούκα	Polemis, Doukai, 97	Στέφανος Μιλούτιν	PLP, 21184	Ιωάννης Α΄ Δούκας (1266/7-1289-90)
22	≈1309-1315	Ειρήνη Παλαιολογίνα	PLP, 91848	Ιωάννης Β΄ Δούκας	PLP, 206	Ιωάννης Β΄ Δούκας (1303-1318)

23	1256 – (?)	Μαρία Λάσκαρη	Polemis, Doukai, 94	Νικηφόρος Α΄ Δούκας	PLP, 91042 (223)	Μιχαήλ Β΄ Δούκας (1230-1267)
24	≈ αρχές 1291	Μαρία Αγγελίνα Κομνηνή Δούκαινα	Polemis, Doukai, 95	Ιωάννης Α΄ Ορσίνι	-	Νικηφόρος Α΄ Δούκας (1267-1296)
25	1265	Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή	PLP, 10933	Νικηφόρος Α΄ Δούκας	PLP, 91042 (223)	Νικηφόρος Α΄ Δούκας (1267-1296)
26	≈1294	Θάμαρ	PLP, 8152	Φίλιππος Α΄ του Τάραντα	PLP, 29866	Νικηφόρος Α΄ Δούκας (1267-1296)
27	≈1307	Άννα Παλαιολογίνα	PLP, 21344	Θωμάς Δούκας	PLP, 197	Θωμάς Δούκας (1296-1318)

Ιωάννης Α΄ Δούκας (1266/7- 1289/90) παντρ. κόρη του Ταρωνά

Εικόνες

Εικ. 1. Επισκοπή Μάστρου. Άγγελος, διακρίνονται ίχνη επιγραφής⁴⁶³.

---

⁴⁶³ FUNDIC, L. «Art and Political Ideology», 243. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Β. «Λόγια Στοιχεία», 542.

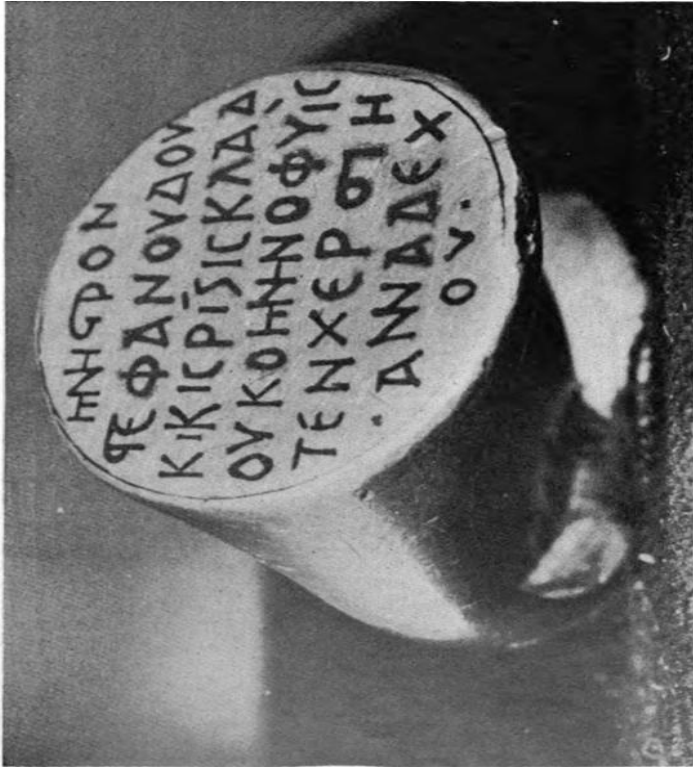
Εικ. 3. Κεντητό.

Θεοτόκος Οrans και Χριστός μέσα σε μετάλλιο, Εθνικό Μουσείο Ιστορίας, Σόφια, Βουλγαρία⁴⁶⁵.

⁴⁶⁵ DRPIĆ, I. *Epigram*, 277.

Εικ. 4. Βυζαντινό δαχτυλίδι μνηστείας, ≈ 1228 Collection of Viscount and Viscountess Lee of Fareham; given in trust by the Massey Foundation to the Royal Ontario Museum.

Εικ. 5. Βυζαντινό δαχτυλίδι μνηστείας, Βελιγράδι, Εθνικό Μουσείο Σερβίας⁴⁶⁶.

Εικ. 6. Ο ναός της Αγίας Θεοδώρας, Άρτα. Άποψη από τα νότια⁴⁶⁷.

⁴⁶⁶ BARISIC, F., «L'anneau nuptial du kralevic Stefan Doukas», 269.

⁴⁶⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Β., *Η βυζαντινή Άρτα*, 46. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Β., «Θεοδώρα Πετραλείφα – Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή», 174.

Εικ. 7. Η αγία Θεοδώρα. Πάτρονας της Μονής του Αγίου Γεωργίου- Αγίας Θεοδώρας Άρτας (δυτικός τοίχος κυρίως ναού, κεντρικό κλίτος)⁴⁶⁸.

---

⁴⁶⁸ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., «Η Αγία Θεοδώρα», 59.

Εικ. 8. Ναός της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα. Η ψευδοσαρκοφάγος στο ταφικό μνημείο της Αγίας Θεοδώρας⁴⁶⁹.

---

⁴⁶⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Β., «Θεοδώρα Πετραλείφα – Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή». 181.

Εικ. 9. Λεπτομέρεια της εικ.8. Η Βασίλισσα και ο δεσπότης της Άρτας⁴⁷⁰.

Εικ. 10. Πλίνθινη κτητορική επιγραφή στη νότια όψη του ναού, Μονή Κάτω Παναγιάς, Άρτα⁴⁷¹.

⁴⁷⁰ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., «Η ταυτότητα βασίλισσας», 278.

⁴⁷¹ FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 258.

Εικ. 11. Τοιχογραφία της Αγίας στο κτιστό τέμπλο της Μονής Κάτω Παναγίας (1715)⁴⁷².

---

⁴⁷² ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, Δ., «Η Αγία Θεοδόρα», 92.

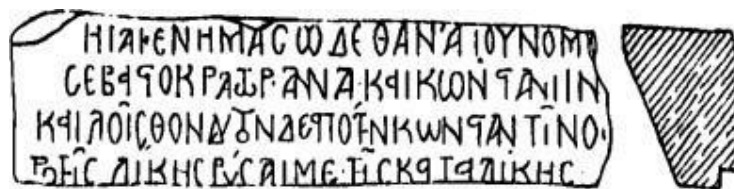
Εικ. 12. Ταφική πλάκα της πριγκίπισσας Άννας, (1286)⁴⁷³.

---

⁴⁷³ BON A., «Dalle funéraire d'une princesse de Morée (XIIIe siècle)», στο *Mon Piot*, 49 (1957), 137.
ΠΑΖΑΡΑΣ Θ., *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, 52.

Εικ. 13. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό μουσείο, οπισθότυπος. Δύο γυναίκες άγιοι⁴⁷⁴.

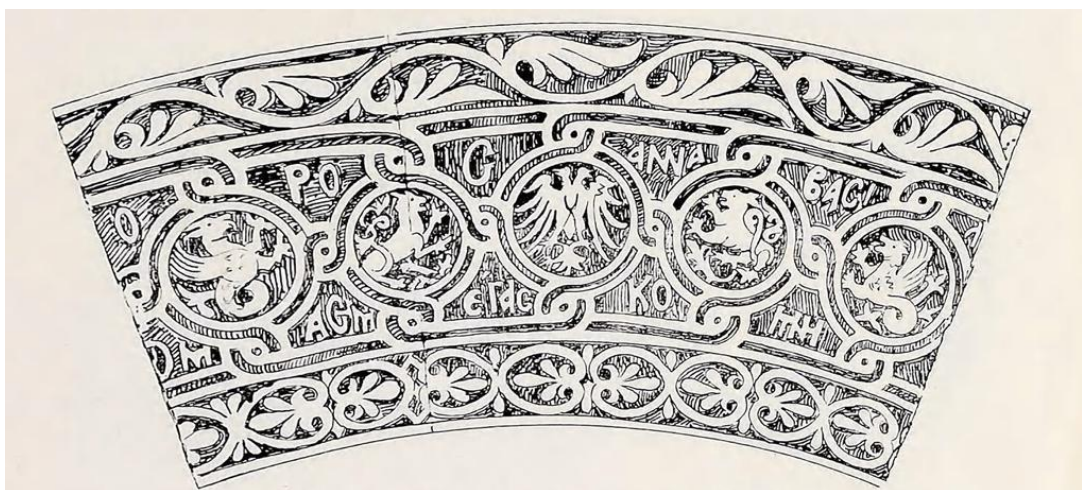
Εικ. 14. Επιγραφή στη μονή Βαρνάκοβας⁴⁷⁵.

⁴⁷⁴ CARR, A. W., «Portrait of a lady», 73.

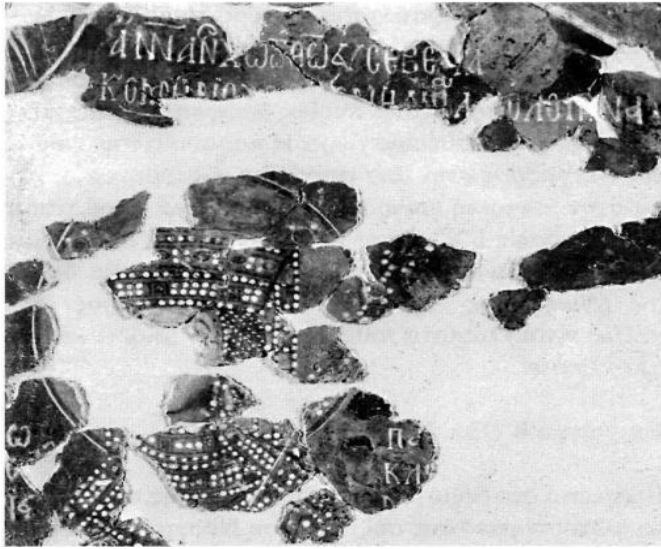
⁴⁷⁵ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. Κ., *Η μονή Βαρνάκοβας*, 12.

Εικ. 106. Ἡ γλυπτή διακόσμηση τοῦ τοξοῦ
ὑπερθύρου τῆς βασιλείου πύλης.

Εικ. 15. Ανάγλυφος διάκοσμος στο τοξωτό υπέρθυρο, Μονή της Παναγίας Παρηγορήτισσας, Άρτα⁴⁷⁶.

Εικ. 16. Επιγραφές στο δεξιό τμήμα της παράστασης και τμήματα της τρίτης επιγραφής εκατέρωθεν της γυναικείας μορφής, Μονή Παντάνασσας, Φιλιπιάδα⁴⁷⁷.

⁴⁷⁶ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α., *Η Παρηγορήτισσα της Άρτης*, 97-99.

⁴⁷⁷ ΒΕΛΕΝΗΣ, Γ., «Γραπτές επιγραφές», 84.

Εικ. 17. Η επιγραφή στο κεντρικό τμήμα της παράστασης, Μονή Παντάνασσας, Φιλιπιάδα⁴⁷⁸.

---

⁴⁷⁸ STAVRAKOS, C., «12 Donors, Patrons, and Benefactors in Medieval Epirus Between the Great Empires: A Society in Change or Continuity?» στο *Eclecticism in Late Medieval Visual Culture at the Crossroads of the Latin, Greek, and Slavic Traditions*, (επιμ.) M. A. ROSSI & A. I. SULLIVAN, Βερολίνο, 2022: 291-314, εδὼ 298. ΒΕΛΕΝΗΣ, Γ., «Γραπτές επιγραφές», 85.

Εικ. 18. Κτητορική επιγραφή στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, Παναγία Βέλλας, Βουλγαρέλι⁴⁷⁹.

⁴⁷⁹ FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 319.

Εικ. 19. Η Λιτανεία της Παναγίας Οδηγήτριας, Μονή Βλαχέρνας, Άρτα⁴⁸⁰.

---

⁴⁸⁰ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., «Οι τοιχογραφίες του Ιερού και του κυρίως Ναού», 168.

Εικ. 20. Λεπτομέρειες της παράστασης της εικ. 19⁴⁸¹.

⁴⁸¹ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Μ., «Οι τοιχογραφίες του Ιερού και του κυρίως Ναού», 170, 183.

Εικ. 21. Επίχρυση σμαλτωμένη θήκη σε σχήμα φύλλου κισσού, Museo Civiale del Friuli, Ιταλία⁴⁸².

---

⁴⁸² FUNDIC, L. *Η μνημειακή τέχνη*, 416.

Χάρτης

Εικ.22 Χάρτης της Μεσαιωνικής Ηπείρου⁴⁸³

⁴⁸³ PRINZING, G., «Epiros 1204-1261: Historical Outline-Sources-Prosopography», στο: *Identities and Alliances in the Eastern Mediterranean after 1204*, (έκδ.) J. HERRIN- G. SAINT GUILLAIN, Λονδίνο, 2016, 81-92.